

Эй, бу Куйручук

ББК 84 Ки 7—4
К—89

Китептин сүрөөнчүсү:
Эркинбек Аманалиев, Жумгал районунун мамлекеттик акими.

Эй, бу Куйручук: Аңгеме, баяндар / Элден жыйнаган, адабиятташтырган жа түз. Э. Өскөналы уулу; сүрөтчүсү З. Мидинова.— Б.: Шам, 1997.— 276 б.

ISBN 5749900711

Куйручуктуу ысымы кыргыз элине атактуу куудул катары белгилүү. Ал эми бул китепке а кишинин куудулдугуна айкалышкан акылмандык, олуялык касиет-сыпаттары, акындык, чечендик таланты жана башка артыкчылыктары жөнүндөгү элдик баяндар камтылды.

Азыркы оомал-төкмөлүү учурда китеп чыгаруу иши кыйындады. Журтка руханий гүлазык өп-чап жеткен кезең. Ошондой болсо дагы элдин эртенин ойлонгон эр-азамат уулдар элдин өзүнөн чыгат экен. Кыргыз улут маданиятынын келечек-кенчине кең караган, намыска жараган ушу китептин сүрөөнчүсү, Эркинбек мырзага чоң ыраазылык! Китепти сүрөгөндү Куйручук ата сүрөсүн, арбагы колдосун!

Китептин жаратманы.

© «Шам» басмасы 1997

КИТЕП ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

...байыртадан бери алпка, жоокерге күч берген куудулдук күлкүнү Көкөтөйлөр, Куйручуктар улады. Куйручук күлкүсү тек элдирселдир кеп, серең-сураң кыймылы менен кишини кытыгылабады. Кенен ойлонулуп, өз мезгилиндеги коом түзүлүшүн, кишилердеги кем-кемтикти, терс жоруктарды сын кароолуна алды. Калайыктын оюн айтты. Бей-бечералардын, алсыздардын муң-зарын бөлүштү. Каражесмөө атка минерлердин, алдамчы сүткорлордун, чала молдо дин бузарлардын, акынсынып ыр касиетин качыргандардын, куудулсунуп айыл арасында ит кубалагандардын чекелерине тийген ок болушту кемеңгер Көкөтөйлөр, асыл Куйручуктар.

Куйручуктун иштеген жоругу, айткан кеби, кыймыларакетти калктын дилинде тек куудулдук гана эмес, акылмандык касиетке ээ болуп келген.

Түгөлбай СЫДЫКБЕКОВ.

Бу китеп Куйручук жөнүндө. Демек, сөз оролу да Куйручук туурасында болмогу ийги.

Адам уулунун ашкан ашуу, баскан жолуна серп салсак, асан чакыргандагы өз аты өзгөрүп, жамы журт ысым берген адамдар кездешет. Албетте, мындай урмат-сыйга жөн салды эле пенделер арзый бербеси айдан ачык. Демек, ушунун соңунда «элдин уулу, «элдик киши» сыяктуу түшүнүктөр баш багып тургансыйт. Ошолордун бири Куйручук. Өз аты Кудайберген.

Куйручуктай кыргыздын кыйырына таңкы чолпондой таанылган, оо дегенде оозунан сабак-сабак ыр чыккан, узун сөздүн учугун чубаса, албан түрлүү сыр чыккан, күлкүсү күндү батырган, тамашасы танды атырган ак тандай ырчылар, чебер ойлуу чечендер, жорго сөздүү жомокчулар, куйкум кептүү куудулдар элибизде арбын. Деген менен Куйручуктай көрөңгөсү ар кыл түстө көбүрүп-жабырган, көп кырдуу, төгөрөгү төп, төрт аягы тең жорго таланттарды санай келсең беш салааң жумулбайт, Ал киши не бир асылдуу сапаттарга эгедер экен. Куудул десең куудул, чечен десең чечен, акын десең акын, айтканы айткандай келген, дегени дегендей болгон олуя да тура!

Мына ушундай өлчөмсүз өнөр, касиеттерди өзүнүн өң» .боюна батыра алган Куйручукка таң калбай коё албайсың!

Элибиздин соңку мууну Куйручукту куудул катары гана билип келди. Ыраматылык Касымалы Бектеновдун «Куйручук» деген китеби эки ирет жарык көргөн. Жер жамандап барбасын! А кишинин жазгандарынан Куйручуктун өзү, эл сүйгөн сөзү, калк ичиндеги кадырбаркы, башка чамачаркы дааналанып көрүнбөй калган. Кукең тек гана «купшундаган куудул», «байманаптарды шылдыңдоочу» катары көрүнөт. Кээде, жомоктогу Алдар-Көсөгө да окшоп кетет. Чыныгы куудул, акылман Куйручук кыйла эле бурмаланган. Куйручук менен аралашып, чогуу жүргөн адамдардын аты-жөнү ачык жазылбаган. Албетте, буга ошол кездеги компартиялык идеологиянын ооздугу, чектеген эрежелери да себепкер болгондугу айкын.

Дагы бир айта кетүүчү кеп. Куйручук атайылап куудулданайын, элге куудул көрүнөйүн дебеген. Анын жашоо-турмуштагы жөндүү жорук-жосундары гана күлкүгө алынып, аңыз болгон. Ушул себептүү калк а кишини куудул да санаган.

Кыргыз элинде Көкөтөй, Жоошбай, Бекназар деген белгилүү куудулдардын өткөнүн билебиз. Булар Куйручукка өздөрүнүн куйкумдуу кептери, сөз тапкычтыктары жана күлкүлүү жоруктары жагынан окшошо алышат.

Бирок, Куйручукту алардан айырмалап, бийиктетип турган сапаттары жогортодо айтылган шык, жөндөмдөрү, ошол эле кезде бийлик ээлери менен жамы калктын урматына бирдей татыгандыгы. Мындай чоң абройго Куйручуктун кара кылды как жарган калыстыгы, акылмандыгы көтөрмөлөгөн. Ал ошол кезендин саясатынан алып караганда уруулар арасындагы элчилик милдеттерди да аткарган. Дайыма акыйкаттыкты туу тутуп, эл арасындагы талаш-тартыштарды эпке келтирген.

...Куйручукту акын дедик. Эмесе, мунусуна да токтоло кетүү жөндүр. Ал Суусамырда чоң ырчы Найманбай менен беттешип, аны жеңет. Тер-Жайлак жайлоосунда өткөрүлгөн ашта атактуу Токтогул баш болгон Эшмамбет, Курман, Коргол ырчылардын баарын бириктирип жеке өзү сөзгө жыгат. Ал кезде азыркыдай ажылдашпай орундуу кепке моюн сунуп калышчу турбайбы. Чүйдө кара жаак Калмырза менен беттешип, экөө катуу кармашын улантканда, ортого калыстар чыгып, аларды токтотуп, «эптүү сөз Куйручуктуку» дешет. Кыргыздар он алтынчы жылы Кытайга качып барганда өзүн акын, чечен санаган Түк баш манаптын соболуна ыры менен жооп берип, эл алдында башын шылкыйтат.

Ырас, ал акындыкты кесип тутуп, колуна комуз алып; эл аралап ырдаган эмес. Ошентсе да ылайыгы келген учурларда чоң ырчылардын денгээлинде ырдай алган; Ачыны, аны акын көрсөтүп турган касиет — Кукендин ченде жок чечендигинен улам эмеспи.

«Куйручук Манасты, көбүнчө Семетейди эң бир сонун кынаптап, куюлуштуруп, кара сөз түрүндө айтаар эле. Аттиң! Кагазга түшпөй калганы да!» — деп тамшанган карыялар азыр да бар.

Кайран гана киши! Олуялыгы, сынчылыгы жөнүндө айтып өттүк. Кукендин сөзү эм болуп, оорулуу киши айыкчу экен. Бала көрбөй зарлаганга батасын берсе, кабыл болчу дешет. Ошондой эле адамдардын тагдыр, келечегин алдын-ала жаңылбай айта алыптыр. Жарыктык, ооруп-сыркабай эле өзүнүн да өлөөрүн билиптир. Ал бул сапаттары жагынан Санчы сынчы, Калыгул олуя, Садыр аке, Кыдыр аке, Сыдык акелерге окшошот. Тээ илгеркидеги батасы журтту байыткан Бакай бабабыздын кудурет-касирети оошкондордун бири — Куйручук турбайбы!

Китепке жазуучулардан тартып, калк ичиндеги сөз билги, куйма кулак адамдардын Куйручук туурасында уккан, билгендери топтоштурулду. Мурда кагазга жазылбаган, басмадан басылбаган баяндар арбын. Басма сөздөн изделип, иргелип, чогултулгандары да бар. Бу — чачылганды жыйноого жасаган аракет болду. Куйручук ар кыл адамдын кебинде, ар кайсы китеп, гезит бетинде кала берсе, анда Куйручук болбой калбайбы... Улам жүрө унут болбойбу. Ал эми улуу адам жөнүндөгү улама кептердин бир китепке бириккени оң эмеспи, окурман!

Эми окурмандар эске алуучу кээ жагдайларды айта кетели. Баяндарда айрым ысымдар арбын кездешет. Алар — Байзак, Көкүмбай, Мырзабек жумгалдык эл бийлеген кишилер, Канаат кочкорлук, Касымалы Ак-Талаалык, Чолпонкул чүйлүк, Түркмөн суусамырлык манаптар. Ал эми Шабдандын ысымы жамыга белгилүү.

Жогортодо аталгандардан Байзак жөнүндө саал кеп козгогонубуз жөндүү. Элдин айтымына караганда Байзак Куйручуктун келечегин көрө билип, анын эл ичиндеги кадырбаркынын жогорулашына түрткү болот. Эл аралатып, жол көргөзөт. Байзак өзү заманындагы зоболоруу адам экен. Акылгөй, калыс жан болуптур. Кыргыз — кытай, кыргыз — казак чек араларын аныктоочу топту башкарыптыр. Чоң топ-жыйындарда Шабдан менен бирге Оң менен Солдун маселелерин чечүүгө катышыптыр. Орусиядан чен алыптыр. Атактуу Калмырза ырчы Байзакка төмөндөгүдөй учурашып ырдайт:

Манастын суусун Кытайдан,
Талашкан Байзак аманбы?
Кыргыздын каны Шабданга,
Жанашкан Байзак аманбы?
Хан Шабданга катарлаш,
Олтурган Байзак аманбы.
Ызаат кылып сөздөр,
Кол сунган Байзак аманбы?
Кытайдан чекти бөлгөндө,
Чен келген Байзак аманбы.
Кыргыздын ханы Шабданга,

Тең келген Байзак аманбы?

Бейзак туурасында буларды айтканбыз, баяндарда анын ысымы көп учурайт. Окурмандар «Бу ким, ким болгон?» деп отурбай, анын жөнүн азыноолак билип, алсын дегенибиз. Байзакты замандаштары «баатыр», «ажы» деп да аташкан. Ошондуктан ушул эки аталыш тең жолуга берет.

Окурмандар эске алуучу эң негизги жагдай бу — Куйручук жөнүндөгү улама, айтым кептер эл ичинде кандай айтылса, ошондой, ыксыз бурбай-тербей берүү го аракет жасалды. Ашкере сөз жасап кошууга, көркөм фантазияларды көбүрөөк жамоого ниеттенбедик. Эл билген, эл сүйгөн Куйручук кайра элге өз баанаркы менен көрүнсүн дедик. «Акынды билем десең жерине бар, чеченди билем десең элине бар» деген. Анын сыңары баяндардын басымдуу көпчүлүгү Куйручуктун мекени — Жумгалдан жыйналды. Китепте бирин-экин окуясы окшош баяндар бар. Анткени, ар ким өз чаркына, уккан-билгенине жараша кеп салат эмеспи. Ушул жагдай дагы эске алынды.

Китептин даярдалышына жардамдарын берип, кеп-сөздөрүн аябаган адамдар, авторлош болгондор тууралуу кыскача маалыматтар китеп аягындагы «Түшүнүктөргө» камтылды.

Эркалы ӨСКӨНАЛЫ уулу,
китептин жаратманы

КУЙРУЧУК АТКА КОНГОНУ

Анда Куйручуктун бала чагы. Жолоочулап келе жатып Байзак баатырдын айлына (Жумгалдагы азыркы Кайырма) туш болуп калат. Байзак баатыр адатынча бирин-эки айыл аксакалдарын чогултуп кызуу маек куруп дөңчөдө отурган экен. Атын четкерээк тушап, олтургандарга салам айтып Кудайберген да тигилердин катарына көчүк басат. Аксакалдар кызуу кепте, ортодо кымыз куюлуп ирети менен сунулуп турду эле, аңгыча тамак бышып калгандыгын билдирип колдорго суу куюлуп, сорпого удаа алдыга эт да тартылат. Баарына бирден устукан тийип, дасторкон үстүндөгү жашыраактары эт туурай баштайт. Эт туурагандарга кошулган Кудайберген арачолодо эт жегенге да үлгүрүп, эт туурап да башкалардан мурда бүтөт. Туураган эт алдыларына келгенде андан бир аз алат. Куюлган сорпосун ичип, колун жалап элден мурда табактан чыга берет. Аны көрүп калган Байзак баатыр дагы жесин дегенчелик кылып:

— Туураган эттен алсаң боло, ал дагы?—десе;

— Шумкар бир тойгон соң, экинчи кайрылып кол салбайт,— деп жооп берген экен Кудайберген. Жаш баланын көзгө сайгандай курч айтылган бул жообуна ыраазы болот Байзак баатыр.

— Атаңдын көрү — ээй... Береги Курмучуктун сүйлөп турганын карабайсыңарбы, бул тегин уул болбойт,— деп Кудайбергендин ушул сөзү үчүн ат мингизип, өзүнүн эски чепкенин жаап: — Мындан ары келип тур, Курмучук балам,— деп узаткан экен.

Кийин Кудайберген адамдын оюна келбеген ар түркүн күйгүлтүк, куйкумдуу кылык-жоруктары аркылуу Байзак атагандай «Курмучук» эмес, Куйручук аталып

кетет. Ошентип, Куйручук деген аттын келип чыгышына түздөн-түз Байзак баатыр себепчи болгон.

«Куйручук бала кезинде ашкере тентектигинен улам «шумбала», «куйругу жок» атыккан. Ошол «куйругу жок» ылакап атынан бара-бара Куйручук аталып кеткен» — деген да элде кептер бар.

ЖАЗУУЧУЛАР АРАСЫНДА*

Күндөрдүн биринде Куйручук келиптир. Кукем эртең биздин Союзда болот деген сөз тарады. Кукемдин бул келиши — атайы кездешүү деле эмес, кадимки Кукемче келиш. Өзү

* Т. Сыдыкбековдун «Күлкү жана өмүр» китебинен. Кыскартылып алынды.

доо койгон акындары кандай кишилер экен. Баш терилери оң, өздөрү салабаттуу, сөз казынасын ачкан кадимки акылмандарданбы? Не баягы эки сөздү эптеген, эбин таппай кепшеген жамакчыларданбы? Ошо «АКЫН» атанган эргулдарды өз көзүм көрсүнчү деп келгени бизге да сезилди. Себеби, эзил Кукем башкаларчылап ийменбеди. Бөлбүрөп чочулабады. Өз чөйрөсүн таап, өз дүйнөсүн ачып: көксөгөнүнө жетип, көңүлү көтөрүлгөн кишиче жарпы жазыла, пейлин төктү.

Анан Кукем жаркын жүзү менен өзүнө арбай берип, акылман кеби куйкумдуу айтылган сайын черим жарылды. Каткырыгым жаңырды. Өкүнүч жашым, каткырык жашын улады — каткырык жашы өкүнүч жашымды чыгарды. Бир менден эмес, бул укмуш жаш курбулардын көздөрүнөн да тамды.

Жоомарт келбетине жарашыктуу тармал чачын тармалданта саксайып кол жоолук алып, күлүп жатып көзүн сүртүндү:

— Кайран кишиде кишидеги укмуш касиеттердин гүлү топтолгон тура,— деди өзүнчө эле кобурап. Анын бурап күлгөндүгүн байкаганы байкады. Байкабагандары каткырып жатышты. Кубанычбек санын чаап мүлжүндөдү:

— Бул балаңыз кандай? — деп акындардын бирин көрсөттү.

— Кандай болсун... — деди Куйручук. — Куюлуштура меселдетип, тигил акындын сырт көрүнүшү менен анын ички дүйнөсүн атайылап, далайдан бери изилдеп жүргөн кишиче бир карашында ага мүнөздүү баа бере:

— Сөзүн сыйласа, бу балам жамакчы, өзүн сыйлабаса аракчы тура. Эминесин айтайын...

Бу жолу күлкү анча үйдү жаңырткан жок. Мен күлгөн болуп Куйручуктун көрөгөчтүгүнө ичимен таң калдым. Чынын айтсам мени эмине дээр экен деп сактандым. Көрөрү менен кишиге мынчалык таамай баа берүүгө ар кимдин чактысы жетпейт дечи. Өмүр бою бирге өсүп, бири-бирин жеткилең тааный албагандар канча. Деле кишини бир көргөнүндө мүнөздөө, кантсе да акылман көрөгөчтүн баамы баамдар нерсе го.

Азыр көрөр замат Куйручук аке ар бирибизге таамай ат коюшу: тек болжоп айткан кеп эмес — ар бир акындын сырт көрүнүшүндөгү бир өзүнө таандык өзгөчөлүгү, анын ички дүйнөсүнө, акыл-эсине, кыялына, шыгына төп келген таамай аныктама. Чечен сез менен жамактап Куйручук акенин куюлуштура айтышы, кароолго дал тийген октой болушу бир эсе болсо, ал «октун» кишидеги жеке сапатты таамай ачышы эки эсе болгондугу күлкүнүн жаагын айырды. Себеби, бири-бирибизди кыйла жакшы билишкен биз, ошо жакшы билишип туруп эле бири-бирибизге мындай таамай мүнөздөмө бере алчу эмеспиз. Көрсө: чымчыкты касапчы сойгондой, киши дүйнөсүн көрөгөч акылман көрөт тура!

Жана Кубанычбек эшиктен жапылдап кирери менен эле Куйручук ага одурая карап өзү бизден сурады:

— Бу арабанын четки тындай жулкунган кайсы бала?

Касымаалы арсактап күлүп жооп берди:

— Малик уулу Кубанычбек деген акын балаңыз ушу!

— Ээ... — деди Куйручук аке, эбакыны эсине салгансып:—Жыгырма сегизинчи жылы Суусамырга Жайлоо Советине чыканактай кара бала келди деген эле. Бу замандын алпы Каба уулу Кожомкул анда төрага болучу деди эле. Ичкериден келген мейман деп ошо алп Кожомкул ушу баланы үйүнө чакырып жетилген кара козу союп, чаначка кымыз чайкатып сый эткенде... бу бала эки чанач кымызды эки ирмеп жутуп, бир козунун этин үч сугунуп, майланышкан уурттарын колунун сырты менен жанып:

— Берген этиң ушул элеби?! — деп бошой калган чоң жыгач табакты тегеретип жибергенде... коркконунан өңү саруулап эси оой түшкөн Кожомкул алп араң сурады деген:

бул чыканактай кара балаңардын ата-энеси тирүүбү? —деп. Ээ бул баламды акын дедиң сен. Ооба, ооба. Акындын акылы тилинин учунда. Хихи... бир осол жагы: карды катуу тойгондо ал ырдаймын деп ырдай албай энтигип алчу эле. Кепти кепке улай албай

мертигип калчу эле. Ээ, кымыз ичип, эт жеште Кожомкул алптын жүрөгүн түшүргөн бала кеп даанасын эптеште кандай болду экен чаман?..

Демейде, сынчы Өмүркул Жакишев айткандай: «Жаактууга жай бербес, жайдак атка бой бербес» Кубанычбек Куйручук акеге жооп айталбай, сары ооз балапанча ооз ачып акактагансыды, күлүп.

Каткырыктан дубал титирегенсин жатты.

Баса: арабанын четки атындай жулкунуу акын Кубанычбектин жекече мүнөзүн укмуштай так элестеткенин көргүлө. Биз кийин жалгыз жүрүп ал аныктаманы эстегенибизде кадимкидей күлөбүз.

Кубанычбекке удаа үйгө Жоомарт кирди. Ага да одурая карап Куйручук өзү сурады:

— Чөккөн кара бууранын тизесиндей бапыйтып өз чачын өзү тебетей этип, кийип алган бу — кайсы бала?

— Бөкөнбай уулу Жоомарт акын деген балаңыз — деди Кубанычбек жапылдап. — Бу балаңыздын өнөрү ушундай, чачын тармалдатып, саксайтып башына кийип алат!

— Ээ, чунагым, өтүрүк айтпа: «тармалдатып» деп. Энеси жорго кулундаган кулундун — жорголугу ошончо: — ал жорго кулак жапырып сүлкүлдөгөндө арткы туягы алдыңкыдан карыш сөөм ашык сермеле, соорусуна суу токтойт. Энеси күлүк кулундаган күлүк аркар аяк, тайган төш келип, марага жакындаган сайын көкүлүн күнгө карай сермейт. Кош аягы эликче каргыйт. Энеси — күлүк болсун деп төрөгөн бала эки тизгин, бир чылбырды кулуна алганда, кандуу ооз карышкыр болуп эки ийинин кажыйт. Алы келсе элдин, алы келсе айлынын, алсыз болсо, өз үй-бүлөсүнүн тынчын алат. Кара-өзгөй шум, кара жемсөө зулум атанат. Ак жүзүн көргөн карарып кетет.

Бу баламдын несин сурайсың. Энесинен тармал төрөлүптүр. Акын дедиң — акындыгы — нак! Айтса тили так. Жазса каламы өткүр. Эбелекти талаадан кубалаганчалык желденмеси өзүнө кесир этпесе, бу — тармал балама кудайым чоң өнөрүн бериптир. Өмүрү болсо, өргө чабар кези алдыда!

Адегенде катуу чыккан күлкү тып басылды. Биз жакшы билген Жоомартка берилген мүнөздөмө калетсиз таамай айтылды. Чынында эле жашынан өткүр чыккан Жоомарт акын бир аз алабармандыгы, калдастыгы, шашмалыгы ага дайыма «аяк тосуп» тургандай сезилчү мага. Жоомарт ушул шашмалыгын ченемдеп токтоо тартса, анын жаратылышындагы эрдиги эки эсе күч алаар эле деп ойлоочумун мен да.

Куйручук акенин Жоомарт акынга берген мүнөздөмөсү мени аябай таң калтырды. Себеби, Жоомарттын шашмалыгы мага эч жагычу эмес. Жада калса, ал бирге тамак ичип отурганыбызда башкалар алдына келген ашты жаңы эле иче баштаганда Жоомарт аяк бошотуп тура жөнөйт.

— Ой кайда ашыгасың саксайып — десең:

— Силерчилеп эле бышылдап олтурмак белем. Иш калды тиякта — дейт.

— «Иш калды». Киши тамак ичкиче анын иши да күтө турат эмеспи. Жоомарт аны укпайт. Кайсактап, эки жагына карай сала шуулдап жөнөйт.

Жоомарттын ушул ашыкмалыгы — азыр Куйручуктун: «Эбелекти талаадан кубалаганчалык шашмалыгы өзүнө кесир этпесе...» деп айтышына төп келди го.

Туура алты жылдан кийин ошо шашмалыгынын кесепети тийип, машинеде күндө өзү отуруп жүргөн ордуна өзү олтурбастан ортодогу Аманкул Куттубаевдин ордуна озунуп отурушу машинеде кулаганда, кайран акын анын алдына басылып өмүрү үзүлдү...

Машине кулап Жоомарт каза тааптыр деген кабарды Райкан Шүкүрбековдон угар замат баягыдагы Куйручук акылмандын элеси көз алдыма келди: «Өмүрү болсо»... деген эле. Көрсө, ал акылман кайран Жоомарттын өмүрү кыска болоорун сезген белем!

Сөзсүз сезгендир, анын өмүрүнүн кыскалыгын Жоомарттын калдастак мүнөзүнөн улам Куйручуктун баамчыл акылы гана байкаган экен. Акыл ченеми — акылга сыя элек эмеспи.

Кантсе да баарыбыздан кийин Мукай кирди күнгүрөнө, саал күлүндөй.

Куйручук Мукайга тике карады. Үндөбөдү. Жоомарт жаак терин кол жоолугу менен сүртүн: — Бу балаңызды кандай дейсиз? — деп сурап койду.

— Э, кандай деймин. Өңүнө жараша ичи бар экен — деп койду Куйручук тек.

Бу жолу эч кимибиз күлбөдүк. Кичинесинен жетим өсүп, өзүнөн кичүү ини, карындаштарынын түйшүгүн көп тарткан Мукай ойчул, баамчыл. Адабиятка баарыбыздан эрте түшүнгөн, китепти баарыбыздан көп окуган, ары акын, ары жазуучу Мукайды чынында эле бир көрөр замат так баалаш кыйын болчу. Бети чаар, иреңи суук өңдөнүп туруп, ойлуу жылмайышында өзүнчө сүйкүм жылдыздуулук бар. Күңгүрөнгөн ойчулдуктун көзгө урунаар-урунбас сүйкүм көлөкөсү чаарды чайып турат.

Ошондон улам: «Өңүнө жараша ичи бар экен» дегенди Кукем оң мааниде — ойчул, акылман киши дегени экенин не бир көргөн көзгө өңүндөгү чаарды көрө коюп: «Өңү чаар — ичи да чаар» дегени экенин эч бирибиз: «Ачык айтыңыз» деп сурай албадык.

Кукем да күңгүрөндү. Мукай да күңгүрөндү. Жаратылышы эки башка бул эки адамдын күңгүрөнүштөрү бизге табышмак бойдон калды...

Эске алар жагдай: киши аргандай көрүнүштөрдүн тереңдигин, мазмундуулугун анча эске тутпай тек мүнөздүү, кызыктуу учурларды супсак эскерип калары да, мага ошол жолу сезилди. Ага, биз кийинки жылдары тек Куйручуктун Кубанычбекти — «арабанын четки атындай жулкунуп» дегенин, Жоомартты: — «Чачын чөккөн кара бууранын тизесиндей саксайтып...» — дегенин гана эске тутуп, андан башка эчен бир кишини ойго салар, кишиге таалим-сабак болор кеп-сөзүн кармай албашыбыз күбө болот.

Келген акын-жазуучулардын бардыгына Куйручук өз сынын берип, күлкү канат күүлөгөн сайын Касымаалы Жантөшев чеченсип, улам туурадан чыгып, Кукемдин өзүнө тийишкенсип жатты. Ага кайран киши камырабады. Тек укмаксанга салып коёт да, кебин улайт. Маалмаал кана Жоомарт күйкөлөктөп: — Кукеме тийишпезиңчи, Касыке...—деп коёт. Касымаалы аны тоотпойт. Мурунду ышкырта тартып айылда бирге өскөн курбусунан бетер Куйручукка сүйкөнөт: чеченсип, куудулсунуп, куйкум сүйлөп, Куйручук менен айтышкысы келет. Ушинткен Касымаалыны жактырбадыбы, не аны тоготподубу, сактандыбы? Айталбаймын. Азырынча Куйручук ага эч сын айтпады. Тек аны байкамаксан болот. Кепти меселдете айтат. Каш-кабагы түктүйө, сакал, муруту чачырай түшкөнү — болумушка,

дүйнөгө, өмүргө, ой жүгүртүп дайым ойдун көлүндө тереңдеп сүзгөндүгүнүн күбөсү экени байкалат.

Мен мурда келгендиктен эртеден бери Кукемдин оң жагында, диванда олтурган элем. Тек жыргап ачыкжаркын: күлүп олтурганым болбосо, оозумдан анча Кеп чыкпады. Касымаалынын жаакташканы мага да осол көрүндү. Бирок, Жоомартчылап ага ачык айталбадым. Билбеймин. Балким, бул менин мүнөзүмдөгү кемтигимдир: кишиге тыңсынып жаакташуу, кеп-сөз талашуу менде анча боло бербейт. Бирөө осолдук кетирсе, аны көрмөксөн калуу, уялтпоо: «Өзү сезип, өзү байкаар» деген ойдо калуу, курулай айтыш-тартыштарда тек өзүм менен өзүм болуп, өз оюма алагдыланып олтура берүүм бар.

Сын берүүчүлөргө Кукем сынын айтып күлкү сээлдепзалча тымый калды эле, ошол эле Касымаалы артисттенип кепти тактап айтып мени көрсөттү:

— Куке, мабу жаныңызда унчукпай олтурган балаңыз жөнүндө эмне айтасыз? Жанагы «Кең-Суу» китебин жазган ушу...

Куйручук жүзүн мага бурду да меселдетти:

— Э бу баламдын несин сурайсың. Ачык кабак, жайык төш азаматтын жаркыны. Жамандык келбес колунан, жакшылык кетпес оюнан, ою тунук турбайбы. Бет алганын бөктөрөр деми күчтүү турбайбы. Унчукпаса, төп сүйлөр кеби күчтүү турбайбы! Бу баланын несин сурайсың!

Бу жолу эч ким күлбөдү. Замандаштар тым-тым болушту. Билбеймин. Аларга Куйручуктун мага айткан сыны ашыкча сезилгенин, неанчейин айтылган кеп болгонун. Ошол бир айтылган бойдон мага берилген бул сынды эч ким эскербеди. Ошол жолу жонумдан тер кетип, кандайдыр бир осолдук сезип жымкалганым боюнча өзүм да ушул

кырк үч жылдан бери эч эскербедим. Тек: «Кукемдин берген сыны төп келер бекен» деп ошондон ушул кезге дейре өзүмдү сынаганым сынаган.

Касымаалы, Мукай, Кубанычбектен башкаларыбыз бойдокпуз. Тигил үчөө Куйручукту үйлөрүнө чакыралбады. Турмуш кыйла оор мезгил, ошентсе да бир кишини киши болгондо да Кудайберген — Куйручук сыяктуу акылман куудулду өз төрүндө меймандап, эсил киши менен чер жазыша маектешүү — ал кишинин жакшылыгын алуу баа жеткис белек болучу. Жөн белек эмес: замандар бою калктын акылмандыгын сактап, өнүктүрүп келаткан баа жеткис руханий белек!

Айрыкча, кеп-сөздү өзүнө курал эткен акын, жазуучу үчүн бул издеп табылгыс жолугушууну биздин үйлүү-жайлуу курбуларыбыз пайдалана албады.

Жоомарт, Алыкул, Касымаалы, мен — төртөөбүз ал күнү Куйручукту базардагы ашпозго баштап барып меймандадык. Өз үйүбүз болбогон менен колдон келишинче сыйыбыз сыйдай болду. Манти, лагман, пало алынды.

Жоомарттын калдастыгынын пайдасы ушул сыйда көрүндү. Аны биз толуктап, жарпыбыз жазылып кенен отурдук. Ичимдик аттуу болгон жок. Аны Куйручук каалабады. Аш төрөсү — мантуу, пайгамбар жеген күрүч, анан мынабу кесмеси узун жарыктык лагманды ачуу аралаштырып адал тамакты макрөөлөбөйлү... Башыңар жаш балдарым. Ат мертигип аксайт, азамат жутунуп аксайт. Ынсапырыс төрөйт. Кишини ит этчү ачкөздүк менен арамдык. Ачкөз менен арамдын колунан келичү иш — жамандык?!

Өнөрлүү — жамандыкты өзүнө үйүр этсе, ошо өз өнөрүн өлтүрөт. Өнөрү өлгөндөн кийин ал өзү тээ Кызарттын белинде күнгө күйүп курумуну. Анын куну жок — өңү өчөт, өзү өлөт...

Заман силердики. Башыңар — жаш. Үмүтүнөр — алда! Токтогул айткандай, өнөрлүү болсоң, өргө чап, балдар! Эки аяктап басып, киши атын алып жүрүшүп ит болгондор аз эмес...

Куйручук ушул насыят кебин айтып жатканда Касымаалы ага өз лакабын улап туурадан кошулганын токтотподо. Адатынча үндү кырааттап, артисттенип бирде орундуу айтса, бирде осолураак айтып куудулданды. Анда-санда гана Жоомарт күлүп:

— Касыке, Кукеме тийишпеңизчи — деп коёт. Ага Касымаалы көнбөйт.

Бир кезде Куйручук Касымаалыга одурая карады.

— Ушу сени энең кандай күнү төрөдү экен?.. Эчэчтекеден элес албаган Касымаалы мактана кетти:

— Мени энем орок оруп жүрүп эле талаада төрөп, өзү киндигимди кесип, өзү этегине ороп үйгө келген экен!

Куйручук тек күлгөнсүдү, тек кобурап койду:

— Олда сенин энендин сабасынын кеңдиги ай?! — деп.

Кеп айтамын деп айталбай Касымаалы оозун ачкан күйүндө аактап калды. Жоомарт күйкөлөктөдү:

— Мына, ушуну укмаксыз, Касыке. Кукем менен айтышпа дебедим беле...

Биз тек күлгөнсүдүк. Күлкүбүз — күлкүгө окшободу. Касыкемдин осолдугу бизге да доо кетиргендей болду. Балким ошону сездиби? Алдындагы аштан ашыкпай ала отуруп Куйручук кеп салды:

— Айланайын зайыпзат асыл го! Үйүндүн күнү, балдардын энеси. Жаркын жүзү күлө караганда алдыңа жылуу илеби тиет. Терс карап уйкуда жатканыңда эки далыңдын ортосуна башын катып, бышбыш ал да уктап жатса, жылуу деми саа кубат берет. Бу — эрдикатын эки жуп, бири-бирисиз күн көрө алабы? О, кыйын кезде зайып эркектер күн көрө алат. Эркек жөн кезде да зайыпсыз темтейип калат. Бу айланайын зайып зат — адам баласынын ЭНЕСИ эмеспи!

Ушу кебинен кийин тамакка бата этип, биз Кукемди узаттык.

КУДАЙ БЕРГЕН*

Чынчынына келгенде кыска элдин кыйырына, узун элдин учуна кеңири таанымал Куйручук — кыргыздын сүймөнчүгү, ардагы. «Куудул атым — Куйручук, Кудайберген өз атым» деп өзү жардаган. Ырас, куудул атагы алты дубан Ала-Тоо аймагына түгөл маалымдалып, кыргыздын касиетин, сыймыгын көтөргөн.

Кунручук! Төрт тарабынан төп келип, «жигитке жетимиш өнөр аздык кадат» деген макалды аркалаган артык талант. Жаралгандан итий оорусу, бечел азабы, энеден жетим, аларга кошулташыл көр турмуштун жабырын тартып, жан багуунун жолун издеп, жаштайынан айлаамалдуу тапкычтыгы, муң бас тайманбастыгы, азапкордукка чыдамкайлыгы, акыры жеңип чыккан эпчил азаматтыгы аркасында чыңалып бой жетет.

Саран байларды, дүйнөпоз соодагерлерди илме кайып амалдар менен таш каптырып, тамакаш, буюмкийимдерин тоноп, өзү сыяктуу ачжыланач томояктарды тоюнтупкийинтет. Ошентип, жардыжалчылардын, эзилген көпчүлүк букаранын калканчына айланат, кадырбаркы көтөрүлөт. Токмоктогу өзбек, кыргыз соодагер, байларына жалданып, малын айдашып Анжыян, Букарды аралап, өспүрүм чагынан шаар, элет жаатындагы дөөлөт менен жардылык, кызыл кулактык менен момундук, зулумдук менен көз карандылык эришаркак жашаарын баамдайт. Салтанат, кайгы, аштой, кыз узатуу, жаштардын оюндарындагы кыйла каада, жөрөлгөлөргө катышып, сөөлөттүү акылман, санжыргалуу ырчы, жомокчу, комузчу, чоорчу, кыякчы, көз боочу, дарчыларды куштарлана тындап таасирденет. Эңиш, сайыш, күрөшкө чыгып, эл намысына жараган балбандардын күч таймашына, ыкмаларына көз айрыбай ыкласы түшөт.

Табиятынан ээндүү, ички кудурети күчтүү (али чети оюла элек), толукшуган жигит Куйручук дал жогоркудай көптүн абийирин коргогон эразаматтардан болууга шерденет. Кара жанын карч уруп, адамдык сезиминдеги, боюндагы жабык сырды четинен өнүктүрүп, чубап чыга баштайт. Тили жатык акындыкты, «Манас» баштаган дастандардан да чолуп, жеке кыргыз эмес, өзбек, казакча өлөңдөр менен ашуулардан, тамашамыскылдардан айта баштап, комуз, домбура, дутар кылдарын коштотуп топту аралап, калайыктын жарп жазарына айланат.

Чукугандай таамай чечендиги, чынчыл сөздөрү, даанышман кыраакылыгы, элдин таламын талашкан калыстыгы артып, бара-бара чоң топторго аралашат. Кызыл тебетей эл башы аталган барктуу манаптарды жыйын учурунда тайманбай беттеп, башкалар даабаган жүйөлүү, кептүн кыбасын кандырган акылман сөздөрү аркылуу ийине келтирип, саяк Байзак, сарбагыш Шабдан манаптардын алкоосу менен «мындан ары Куйручуктун айтканы эки делбесин» жардыгы аркасында сыймыгы көтөрүлүп, даңазасы оңсолго тарайт. Ажат ачар калысы катары Байзак баатыр, Көкүмбай манап, ыктуу учурда Шабдан төрө шыноорлотуп, тамаша шыгына канып, кээде өзүлөрү да мазактоосун көтөрүп, Куйручукту аттаптондоп кадырлашат. Көп далилдин ичинен сөзүн, тамашасын анча алик албай, тоңдоосун тарткан Шабданга сыр көргөзүп, акыры чочутуп, тон жамынып ат минген, сапарчылоого кошо жүргөн учурундагы нөшөрлүү, чагылгандуу жолдогу жоболонун келтирели. «Жаан басылганча береги айылга кайрылалы баатыр» — дегенине Шабдан болбойт. Шөмтүрөп үшүгөн Куйручук амал ойлоп алдыга чабат. Чагылган чартчурт жаркылдаганда атынан сулк кулайт. Шабдан эки жигитин чаптырат. Алар башын көтөргөндө Куйручук аранжан кыңылдайт.

Баатырга угузгула. Тилимди албай убалыма калып, каныма забым болду. Мага чагылгандын огу тийди. Балдарым жетим калды. — Шалк этип эстен танат.

Шабданга жигиттери керезин угузушат. Баатыр кейип, бөктөрүнчөктөгү нооту чепкенин чечтирип «өлүктү» ороп, анылга өнөртүп келет. Жапакеч мырза «атпай кыргызга маалым куудул Куйручукту ээрчитип жүрүп өлтүрүптүр», кайрандын «таңтамашасынан айрылдык» — деп жаманатты болуудан чочулап, кара ашына мал сойдуруп, башка үйгө «өлүгүн» койдуруп, Жумгалга кабар жөнөтөрдө акмалагандарды

* Ш. Бейшеналиев. «Кыргыз маданияты» гезитинен.

үркүтүп, нооту чепкенди жайкалта кийип, «тирилип» сыртка чыгат. Анын опуртмалуу тамашасына элейген элге кошула Шабдан башын чайкап ыкшып күлөт.

— Тентек, мени аябай коркутпадыңбы?! Ушинтип да мазактайсыңбы?

Анда Куйручук мурутуна жылмая:

— Э, Баатыр! Калайыккалктын бакиси сизден коркот. Сиз менден бир жолу корксоңуз не болмокчу?

— Тентек мындан кийин мени мазактабай жүрчү. Мени коркутканыңды эч кимге атпа. Ооз бастырыгына үстүндөгү чепкенге кошо ат мингизем — дейт Шабдан.

Куудулдун шарапаты менен кулкутандар кара ашка союлган этке тоюнушту. Эл оозунда элек жок. Шабданды кантип коркутканы дароо тарабасы. Мунусу сыпайыраак тамашалоо. Ал эми залимирээк, мытайымыраак төбөлдөрдү алсак, кетментөбөлүк Керимбайды, кочкорлук Канаат ханды, куланактык Касымалыны, атбашылык Казыны, көлдүк Чыныбайды ж. б. сараң сасык байлардын жагымсыз, кунаса жорукжосундарын келекелеп, ырайымдуулук, ызаат, айкөлдүк, кайрымдуулук сындуу касиеттерге чакырып, жүйөөгө жыккан, уяткарган окуялары арбын.

Куйручуктун куудулдугун арттырган касиеттин дагы бири — адамдын сырт келбети менен ички маңызын (албетте, тиешелүү кишиге, ыктуу учурда), абалкы Санчы, Толубай сынчылардын жөрөлгөсүн улантып, таамай мүнөздөмө аркылуу сүрөттөгөнүндө. Өңгөнү коёлу, өз аймагынын азуулу манабы, мартабасы артып арааны жүргөн Көкүмбайды сынап бер, сенин жалтанбас, адил, кыраакылыгыңды байкайлы дешип дөөгүрсүткөн кыйла манаптар бир жыйында кысмакташат. Куйручук эч тартынбастан Көкүмбайды. бадырая тиктеп туруп минтип сынаган: «Маңдайы жазы, балбан төш жолборстой мараган, көзүнүн асты менен караган, имерилип кайтадан элин кайсаган, канча жесе тойбогон, жардыга жарты кашык аш арттырып койбогон, букараны камырдай жууруган, бүркүт кабактуу, мүнүшкөрлүк адаттуу, кан тырмактуу, кара жемсөө залымдин бирөө. Анын эмнесин сынайын».

Куйручуктун чынчылдыгына, таасын аныктоосуна кыбасы канган манаптар бир ооздон жактырышканда Көкүмбай да аргасыз күлө багып, ичинен тыныптыр. Куйручуктун эр жүрөк, эл намысын көтөргөн баатырлыгынан кайпыта сөз кыпчыйлы. Аш, тойлордо айтылуу лөк балбандар менен кармашууга далайлар жүрөк заадаланып даабаган учурларда Куйручук шымаланып чыгып, а тургай айла, илээ менен бирде букача жер чапчып булт коюп, мант бердире чарчатып, бирде ашынган атаандашынын көзүнө насбай бүркүп, же топурак, кум чачып карайлатып жыккан жоруктары эл оозуна айтылуу, кагазда жазылуу. Баатырлык, ыкмачы балбандыгы жагынан элдин, мыктылардын батасын алган. Бул жаатында Куйручук өзү 1938жылы гезитке жарыяланган эскерүүсүндө 27 жашына чейин 18 жолу күрөшкө түшкөнүн айткан.

Куйручуктун даңазасын толуктаган касиеттин мыктысы — акындык дарамети. Анын айтыштарга түшкөнү, жарчы болгону, «Манас» айтканы белгилүү. Болгондода атактуу Найманбай, кара жаак ырчы Калмырза менен айтышып, жеңген аңазалары талашсыз. Кыскача, мисал келтирели. Найманбай менен Суусамырдагы жыйында айтышкан. Солтонун манабы Чолпонкулдун шыкагына бөлөнгөн Найманбай өз тарабын мактап, саяктарды кордоп, анысы аз келгенсип өзүн көтөрө чалып:

- Мен Балыктын уулу Найманбай,
- Кудай берген жел сөздү
- Мен айта берем ар кандай.
- Бир сөзүмдү карасаң,
- Сөөмөй менен сайгандай,
- Бир сөзүмдү карасаң,
- Каргылуу кара тайгандай — деп опурулат.

Куйручук да жооп иретинде өз жагын жактап, солтолордун кемтигин чукуп, бирок кайраштырбоого, ынтымакка үндөп:

- Саякты кордоп кетесиң,

Солтону зордоп нетесиң.
 Айбанмын деп көп айттың,
 Айбан болсоң чөп салам.
 Тайган болсоң бок салам,
 Сенин ичине эми чок салам,— деп

жайлоодо чогулган элдин шатырашатман колдоосу менен мөрөйү үстөмдөйт.

Калмырза менен айтыштын жөнү мындайча. Шабдан Мекеге жөнөөрдө Токмоктогу мечиттен кошбеш айтышып узамакчы болуп, ар дубандын мыктыларына алдынала күн болжоп кабарлайт. Мыктылар чогулушат. Байзактын тобунда Куйручук да келет. Чогулгандарга Шабданды, Сарбагышты мактап Калмырза заңкылдайт:

Аман барып, аман кел,
 Ак боз бээни жүз сойсо,
 Атын Шабдан жүз койсо,
 Казак менен кыргыздан
 Алды чыкпас сендей эр...
 Адигине уруунун
 Арбагы ооган катынга,
 Анын эмнесин айтам батына,
 Пайдаң тийип турчу эле
 Алты болуш саякка,
 Окус көзүң өткөндө
 Пааналашат каякка?..

Куйручук ызаланып жулунат. «Калмырза өзү ким? Тентип, кумарпоз болуп жүргөнүн козгоп, оозун бас кылайын» — дейт. Байзак тыят: «Ашыкпа, кези келет. Кудай жолуна аттанган Шабданды тынч жөнөтөлү».

Кийин Көтмалдыда топ болот. Ошондо да Калмырза ырдап, бугу, саяктарды кемсинте шыбыргактатат. Ошондо теминген Куйручукту Байзак: «Эми ортого чык. Баягы мен айткан кезек эми келди. Катыра кайтар жообунду», — деп жөнөтөт. Куйручук анын айбын чукуп, качан болсо Шабдан жакты мактап, башкаларды кордогонунду койбодун, ырк бузаар чагымчылсың деп жаалуу капшырат. Калмырза айтышууга жутунат. Куйручук: «кел айтышалы, анан күрөшөлү, ооз омуртканды омкором» — деп опурулат. Шабдан токтотот. Чыныбай Шабдан менен Байзактан өтүнүп калыстыкка чыгып, ортодогу Куйручуктун ок колунан, Калмырзаны чакырып сол колунан кармап туруп, экөөнүн ырын териштирип, Куйручуктуку жүйөөлүү экендигин далилдеп акча уучтатат. Мындан кийин асылышпай ырдашкыла деп ажыратат.

Айланчыктап барган Калмырзага Шабдан да нааразыланган имиш: «Ар качандан бир качан уятка калтырасың, качан мени макта, башкалардын мыктыларын жаманда дедим. Акыры өзүң топто сындын. Насаатчыл ырчылыкка өтчү мындан ары».

Куйручук акындык өнөрдү ыйык, асыл касиет катары урматтаган. Ооз көптүрмө кур жамак, кунарысиз сөз кураштырамыш этип, биринен сала бири өтүп жарылдаган ырчы сөрөйлөрдүн тизгинин кагып, Кетмен-Төбөдөгү бир ашта Куйручук төмөнкүдөй шаңкылдап тыйган:

О Түнкатар, Түнтөй журт экен,
 Түтүнү сайын ырчы экен.
 Төрт болуш элде ырчы мен,
 Биздин Жумгал тынч экен.

Куйручук акындардан Токтогулду барктаган. Тоголок Молдо менен көзү өткөнчө азилдеш, сырлана катышын үзбөгөн. Өзүнөн кичүү Калыктын ырчылыгын, чынчылдыгын, Багыштын манасчылдыгын жактаган.

Куйручук жашында гана эмес, кадырбаркка карк толгон кезинде да капшапка капталып, куугунтук, ыза, кордук көргөн. Баарыга кызмат өтөөчү элдик таланттардын душмандары, кордоочулары ачык да, астыртан да кол салуудан тартынбайт. Тап күрөшү

айтышкан советтик социалисттик түзүлүш чыңалып жаткан, 30жылдардын башында калк шайыры Куйручукту «кезегинде бийлөөчүлөрдү жандаган, оокаты тың» деп кулакка тартышкан.

Калк кастарлаган Куйручукту андай ызалоодон атактуу акын, коомдук ишмер, партиянын Кыробкомунун мүчөсү Аалы Токомбаев 1934жылы Кочкор, Жумгалга партиялык тазалоо өнөктүгүнө топтун жетекчиси болуп барганда таланган мал-мүлкүн кайтарып, мүнкүрөгөн абалын ондоп, кулактыктан куткарат. Бул окуяны элден, Жумгалдагы кадырман мугалим, кечээ жакында гана көзү өткөн Кудайберген Карымбаевден (ошондо А. Токомбаевге шериктеш болгон) иреттүү уккам. Аалыке өзү да эки мертебе кандайдыр адамга, болгондо да өнөр кесибиндегилерге жакшылык кылуунун кайтарымы өзүнөн болбосо да акыйкаттан, башка бирөөлөрдөн жасаларын акылмандык канаттануу сезим менен айтканын күндөлүгүмө түшүрүпмүн, эсиминен да чыкпайт. Өзгөчө Куйручукту кулактан куткаргандан кийин экинчи ирет жолугушуусу кызык болгонун, көңүлүнө жылуу илеп чөгөргөнүн бериле баяндоочу Аалыкем. Көрсө Куйручук, биринчиден, адамдык ыраазылык парзын туйгузса, экинчиден, сезимтал кадырлуу акынга өмүр бою оюнан чыккыс сынсыпат аныктамасын айткан экен. Ал мындайча.

А. Токомбаев узакка созулган азаптуу, ушакайыңдуу, талаштартыштуу партиялык катарды (коммунисттерди) тазалоо Кочкордо аяктап калганда жолдоштору менен атчан Кызартты ашып, Жумгалга сапар тартат. Капысынан туу жондо күбөлөнгөн ак тон кийген Куйручук тосуп чыкпаспы. Жергесине Аалынын келерин бирөөлөрдөн укканбы же сырлуу жарыктык божомолдоп туйганбы, кантсе да табышмактуу, ызаттуу жолугушту. Жылуу учурашып, ашуудан ылдыйлап, шар аккан терең сууну жиретип алга "кечүү баштаган Куйручук жалт карап Аалыга сүймөнчүк менен баарына угуза: — Өкүттө калган чөлдүн бүркүтүндөн болгон кагылайын! — дебеспи.

Ат жалында, ээрде шаңкайган, ошондо отуздагы келишимдүү Аалы азаматтын бүркүттөй, болгондо да чөлдүн кыраан, алгыр, тумшугун жанып, өкүттөсүн кандырууга шукшурулуп көккө атыларын, демек, олжосу али алдыда ченсиз, кыраан талантты каймана мааниде келиштире, эркелете сынсыпаттаганын кара!

Сырт дидар менен ички дараметти чакмактай, элестүү, жасемдебей баалоо олуя чалыш Куйручуктун баамчылдык касиетинен болуу керек. Анын сыноосунан жеке Аалы эмес, кийинчерээк 1938жылы өнөрпоздордун олимпиадасы убагында алдыңкылардан аталган кыргыз жазуучуларынын кыйласы таанышууга, бир чети сынаууга үстүнө кирип учурашып, өз сыпаттарын угушкан. Албетте, дароо көпчүлүккө маалымдалган. Бу саам сыналган үчөөнө гана токтололу. Шайдоот, чечкиндүү, кажарлуу Кубанычбек Маликовду — «арабанын четки атындай жулкунган азамат», мүнөзүнө жарашаталанты толкупташып буркулдаган Жоомарт Бөкөмбаевди — «чуудалуу буурадай дуудар чач эргүлүм», оюнкараак, тамашакөй, жайдары окторулган Касымаалы Жантөшевди — «кагылайын, сен энендин ичинде кантип жаттың экен?» — деп жардангандарды күлкүгө карктантып, ооздон түшкүс, айтылып каларлык, ар кимине мүнөздүү сапаттарды дал таап сын берген, касиеттүү Куйручук. Ырас эле жогоркулардын жүрүмтурумунда, келбеттеринде Куйручук далдап айткан сыпаттоолор даана банкалчу.

Арийне, ар бир зор талант сыяктуу эле Куйручук бүткүл калкыбызга таандык.

КУЙРУЧУКТУН БАЛА ЧАГЫ

Алты жыл бутум баспады

Кудайберген — Куйручук эмчектеги кезинде итий менен сыркоолоп, дарты өтүшүп кетип, муунжуунгө түшүп буту баспай калат. Апасы айылчылап же бир жакка жумуштап кеткенде төшөгү кургак турсун үчүн атайын жасаттырган чонураак бешикке уулун бөлөп кетуучү болот.

Айыт күнү экен. Алты жаштагы Кудайбергенди курсагын тойгузуп, баягы бешигине бөлөп апасы айыттап кетет. Көпкө узабай коңшу айылдан айыттап жүргөн кызкелиндер шарактап үйгө кирип калат. Үй ээн эле.

— Айт маарек болсун!..

— Ботом эч ким жок го...—дешип шыңкылдашат. Аңгыча Кудайберген бешиктен башын чыгарып, «Силердин да айтынар маарек болсун!»— дептир чоң кишини кичирейтип койгонсуп. Тиги кызкелиндер саамга делдээ калышып, анан чурулдап үйдөн качып чыгышат.

...Кантип коркушпасын, бешиктеги «ымыркай бала» көз ирмемде чоңоё калып, сүйлөп жатса...

* * *

Кудайберген алтыга толуп, жети жашка оогондо буту бассын деген тилек менен атаэнеси ырымжырым жасайт. Айылдын четиндеги ээн коктуга баланы алпарып таштап, бир үйүр жылкыны туштуштан жапырып, үркүтүп аны көздөй айдашат. Дүпүрөп, тебелечүдөй болуп келаткан жылкылардан коркуп Кудайберген тура калып чуркап кетет. Аркан бою чуркап барып кармана албай кайра жыгылат. Ушундан кийин азадан таяк менен басканга жарап, үч айдан соң өзү биротоло басып калат. Кийинчерээк, жетиге чыкканда мунусун айылапага жамактап ырдайт:

Абайлап уккун жашкары,
Алты жыл бутум баспады.
Атаңдын көрү бечел деп,
Атакем бир күн коктуга,
Алпарып мени таштады.
Алымбайдын жылкысы,
Айгырлары алышып.
Кулунтайы жарышып,
Жампайып жаткан шордууну,
Жалпайтып кете жаздады.
Ошондо чыккан туугандар,
Мынабу эки буттун таскагы —
деп элди күлдүрөт.

Карыжаш эрмектеп «ээ Кудайберген баягы ырыңды айтып койчу?» — дешсе, тартынбай ырдап берет.

Кудайберген тогуз жашында апасынан ажырап калат. Ошондо:

Кайсактап издеп таппадым,
Кайгырып көздү жаштадым.
Кагылайын апаке ай,
Каргадай жалгыз жетимди,
Какшантын кимге таштадың?
Элеңдеп издеп таппадым,
Эчкирип көздү жаштадым.
Эмине кылам апаке ай,
Эрмегиң жалгыз мен элем,
Эми кимге таштадың? —

деп кошуп, өзү менен кошо элди дагы ыйлаткан экен...

түтүк түгөткөн сүт, түтүн чыккан мүрзө

Энесинен эрте ажыраган Кудайберген атасынын жакын тууганы Чыныбийдин үйүндө башпааналап жүрүп калат. Козуулак кайтарат. Талаадан чоң капка тезек терип үйгө ташыйт. Чыныбийдин аттарын сугарат, жемчөп берет. Эшикэликти шыпырат. Уй, эчки саагандарга жардам берип, музоулактарын салып берет. Айтор, түйшүгү түмөн. Түнкүсүн жаткан орду эски боз үйдүн бир жак капшыты. Чыны акеси малжандуу, бардар,

зобололуу адам. Бирок, жетим иниси менен анчалык иши жок. Көңүл салбайт. Жанын жанга уруп, жамбашын жерге уруп үйдөгү, сырттагы жумуштарды ынтаасы менен бүткөрүп турса дагы Кудайберген анын аялы Айымбүбүгө жакпай койду. Ушундан уламбы, көп учурда чала тоют болуп, курсагы куркурап турат.

Ошондой күндөрдүн биринде Кудайберген жакшы амал ойлоп тапты. Суу жээктеги жоон камыштан кесип, түтүк жасап алды. Эл кызуу уйкуга киргенде ошол түтүгүн алып, акырын жылып чыгат, Чыныбий аялы экөө жаткан ак өргөөнүн бир ыптасы чий каланган ашкана экенин жаземдебей билет. Ашканада чарачара бышкан сүт болоору да ага маалым. Боз үйдүн туурдугун саал өйдөлөтүп түрөт дагы, баягы түтүгүн кереге көздөн чарадагы сүткө сойлотот. «Курсак ток, кайгы жок» деп, кымындап кайра барып, өзүнүн төшөнчүсүнө кирип кетет.

Эртең менен Айымбүбү чыгдандын ичине баш багып чоочуп алат. Таң калат. «Капырай, бу эмнеси? Сүт кыйла бөксөрүп, каймагы бузулуп калыптыр... Кызыгын түшкүр... Эшик деле байлануу болуучу. Бу эмнеси? — дейт ою онго бөлүнүп. Эртеси, анын эртеси да ошондой болду. Чыныбийге айтсамбы дейт. Казанаяк катындын жумушу эмеспи деп кагып салабы деген ойго кетет.

...Ортодо үч күнү чыгдандагы сүт абалкысындай бузулбай турду. Бирок, үч күндөн кийин кайра да эки ирет удаа кайталанды. Айымбү эми корко баштады. «Шумдугуң кур! Деги бул эмне деген сыр, эмне жышаан? Жакшылык эле болсо экен...» Акыры чыдабай эрине айтып көрсө, мурда ойлонгондой кагуу жеп калды. Эл кеп кылып жүрчү ар түрдүү, коркунучтуу имиштерди эстеди. Түндөсү чыгданды көзөмөлгө алуудан да чочуду. Айылападагы кемпиркесектерди чакырып баабээдин жасады. Жок. Бул ырымы да жардам бербеди. Эки-үч күнү тынчып калат деле, чарадагы мелт-калт сүтү кайра бөксөрөт.

Арачолодо Кудайберген дагы бир жаңы жоругун баштады. Козу-улак кайтарып жүргөндө, тезек чогултканы барганда жолдон обочо калың мүрзөнүн дал жанындагы топтошуп өскөн чийлерди түбү менен омкоруп, улам кичинеден көндөйлөтүп каза берди. Эртеликеч бош боло калгандагы эрмеги ошол. Арадан он чакты күн өтүп, жер алдындагы жашыруун кепе дагы даяр болду. Үстүнө талчырпыктан жаап, чымдан калындап, топурактан жок билгизбей таштап, түтүн чыккыдай тешик калтырып, өзү сойлоп киргидей ооз жасап, түптүү чийди омкоруп эшик жапкыч кылып, айтор, оюндагысындай «үйгө» ээ болду.

Келим-кетими, коногу көп Чыныбийдин үйүндө кой-козу тынбай союлуп турат. Ал тургай апта кур болбой, тай да союлат. Жоон топ коноктор келсе бээ союлган күндөр болот. Кудайберген момурап жүрө бербеди. Союлган койкозулардын керчөө, шыйрактарын, бирден-экиден жилик эттерин билгизбей жер үйүнө ташып келип жүрдү. Кээде жылкынын чучугун апкелип, баканга илип же унталканга солоп сүрсүткөнгө да үйрөнүп алды. Тамакашы бапыраган эмелер муну кайдан билсин. Шек алышпады. Ал эми Кудайберген чычымдын дайыма курсагы ток. Жер үйүнө жамбаштай жатып, күндүзү жегени шишкебек, кээде сүрсүгөн чучук. Түнкүсүн нчкени сүт.

Чарадагы сүттүн баймабай бөксөрүп турганы Айымбүбүнү жедеп жүрөк заада кылып бүттү. Акыры кудайарбактарга багыштап куран окутайын бир ылаажы болоор деп чечти. Атайы молдо чакыртып, айылдагы карыкартаңдарды алдырды. Бир жандык мал сойдуруп, этин бышырып мүрзөгө келишти. Жаңы эле тасмал жайылып, молдо куран окуй баштаганда үстү ачык эски мүрзөнүн жанындагы үч түп чий түбү менен кошо кыймылдап, сексеңдеп калбасы... Шамал деле жок. Бардыгы эле карап калышты. Чийлер чын эле жер менен кошо кыймылдап жатат. — Шумдугуң кур ай! Дагы эмне балээси...— деп Айымбүбү ойлогучакты болбой жер алдынан итче улуган үн угулду. Бардыгы келме келтирип, элендей орундарынан тура баштаганда мышыкча чаркыраган үн чыгып, баягы чийлер түбү менен өйдө көтөрүлүп, жер алдынан түрү суук арбактын башы көрүндү. Дыркырап баары качып жөнөштү...

Шумдуктуу кабар тез эле айылдын баш аягына тарады. Айыл ичи уудуу, күбүршыбыр. Көбүртүпжабыртыш, кошмолоп кеп кылгандар мындан көп. Эми ар бир үй мүрзөгө келбей эле үйүдөн арбактарга куран окута баштады.

Бул окуядан үчтөрт күн өтпөй дагы бир табышмактуукабар угулду. ...Эки атчан баягы эле мүрзөнүн жанынан өтүп келатышып, эски көрдөн кадимкидей бурулдап түтүн чыкканын көрүшүптүр. Элдин үрөйү учуп, башы маң. Кудайга жалынып, тобо келтиргендер, куран окуткандар көбөйдү. Акыры айыл аксакалдары кеңешип, дагы бир жолу түп көтөрүлө көрүстөнгө барып кудай жолуна, арбактарга ак боз бээни курмандыкка чалууну эп көрүштү.

...Молдо кырааты менен куран окуп жатты. Көпчүлүк кыбыланы карап, алакан жайып, бата кылды. Бу жолу элдин арасында Кудайберген да бар эле.

КӨНӨЧӨКТӨГҮ КАЙМАК

Куйручук бала кезинде бир байдын үйүндө козу байлап, кой саадырышып, тезек-куурай терип жүрүп калат. Күндөрдүн биринде баягы байдын үйүнө кудайы конок болуп кадырлуу киши келип түшөт. Конокко бай чоң урмат көрсөтөт. Козу сойдуруп, кымыз чайкатып өздөрүнчө конок үйүндө күтүмүн келиштирет. Маек куруп кечке жанында болот.

Куйручук кирипчыгып оокат жасап, кеч киргенде от жагып, ага улам куурай таштап, жарык берип турган болот. Ушу убакта баягы конок Куйручукту тиктеп: — «Бай тетиги балаңдын көзүндө кеп бар» — дейт. «Жок коногум, баламда кеп жок» — дейт бай. Ага болбой коногу мурдагы сөздөрүн кайра кайталап, байды ишендирүүгө тырышат. «Бул киши менин көзүмө асылды да калды, буга бир сыр көрсөтөйүн» — деп Куйручук ичинен толгонуп калат.

Бай менен айылдаш бир жесир кемпир боло турган. Ал кемпир абдан тажаал, беймаал, чатак чыгарганга өтө жакын киши болучу. Куйручук ошону эсине алат. Ал аңгыча зт желип, чай ичилип дегендей жатаар маал келет. Керели кечке кымызга, этке, майга нык тойгон конок башы жаздыкка тиер менен уйкуга кетет. Ошол кезде Кукең акырын эшикке чыгат да, кемпирдин үйүнө шырп алдырбай кирип, кереге башында илинип турган көнөчөктү каймагы менен көтөрө чыгат. Кайра келип коноктун колдорун, оозун, сакалын каймак менен аябай майлап, калган каймакты көнөчөгү менен жанына коёт да, ордуна келип жатып алат.

Эртең менен болот. Бай эрте туруп, даарат алууга киришкенде, баягы кемпир бакырыпөкүрүп байга келет.

— Ой тынччылыкпы? — деп делдейет бай.

— Кайдан тынччылык болот! Баягы сенин куураган куу жетимин көнөчөктөгү каймакты көтөрүп кетиптир! — деп чырылдайт кемпир.

Бай «көрөлүчү» деп түндүк жабууну кайра тарттырып, кемпир экөө боз үйгө кирип келишет. Келсе, көнөчөк коноктун төшөгүнүн жанында турат. Аны кемпир көрө салып: «Катыгүн бай, каймакты коногуң өзү жеген тура» — дейт дагы алаканын шак коюп эшикке чыга качыптыр. Алардын бакылдагы менен конок ойгонот. Бай коногун карап, «Оо кудай урган түндө тойгон жок белең? Уят эмеспи» — деп чыгып кетет. Ак жеринен күйгөн конок башын көтөрүп: «Ой жашабагыр десе, бу эмне кылганың ыя?» — дейт. Кукең болсо, «Өзүң жеп алып анын эмнесин мага айтасың» — деп култуяп жатып алыптыр.

АЛА ЖАТ, БАЛАМ

Субан деген байдын жалгыз баласы өлүп калат. Энеси Калыйча баласына кыркашы берилгиче эле чоң күмбөз салдырып, айланасын коргондоттурат. «Балакатка жетелек балага, неге мынча опсуз жумуш кылышат?» — деп эл да жактырбайт аларды. Бул аз келгенсип, Калыйча күн сайын эртең менен көрүстөнгө барып, күмбөздү кучактап «ала

жат, балам, ала жат» — деп ыйлай берчү адат табат. Агатуугандары, абысынажындары, молдотбакшылар кой десе болбойт. Ай айланса дагы Калыйча бул өнөкөтүн койбойт. «Капырай ыйлап атып, эми тирилтип алмак беле... ой, обу жок катын!» — дешип айыл-ападагылар жаман көрөт аны.

Бул кабар Куйручукка угулат. «Кой, Калыйчаны экинчи ошоякка баргыс кылайын» деген ойго келип, бир күнү көрүстөнгө андан мурда барып ак кездемеге оронуп, бетибашына топурак сүйкөнүп алып, күмбөздүн бир капшытына жатып алат.

Аңгыча Калыйча келип, күмбөздү кучактап: «ала жат балам» — деп ыйлай баштайт. Бир топ убакыт өткөн соң ыйлапыйлап башын көтөрөт. Ушул маалда ак кийимчен сөлөкөт «Апаапа! Келиңиз! Келиңиз, ала жатайын» — деп колун сунуп аны көздөй басат. Калыйча бир бакырып алып, арт жагын карабай качат. Үйүнө

келип, өналеттен кетип жыгылат. Тилден калат. Байдын заманасы куурулуп «байбичемден дагы ажыраймынбы?» — деп чочулайт. Садага чаптырат. Куйручук да түлөөнүн этинен эл менен кошо жеп билмексен жүрө берет.

Калыйча он чакты күн төшөктө жатып, араң тилге келет. «Ала жат балам» деп айткыс болот.

ЖЫЛГЫС КЫЛЫП ТУШАДЫМ

Кетмен-Төбөдөгү шоңколордун айылынан бешалты киши Чыныбийдин үйүнө конокко келет. Кудайбергенди кечинде аттарды тушаганга жумшашат. Аттарды алып жөнөгөндө коноктордун бирөө:

— Айланайын эртең издеп убара болбойлу, жылгыс кылып тушай көр! — дейт.

— Уктуңбу, Кудайберген? Жылгыс кыл! — дейт Чыныбий дагы тигинин сөзүнүн удулун бекемдеп, эч нерсени таназар албай.

— Макул акелер! Жылгыс кылайын... — деп Кудайберген аттарды алдына салып, оттуу жерге алып барат. Анын «жылгыс кыламын» деген жообуна алиги конок дагы, Чыныбий дагы маани бербей кала беришет.

Кудайберген аттарды тушап отурбай эле, макисин алып чыгып, баарынын тең толорсугун «чыртчырт» кесип салат.

Эртеси «коноктордун атын алып кел» десе, жылгыс кылып салгам, кантип апкелем деп барбай коёт. Чыныбийдин ачуусу тарагыча, качып кетет. Аттарды алганы келишсе баары тең бир орунда тегеренип чын эле жылбай калышыптыр.

...Айласы кеткен Чыныбий конокторунун ар бирине бирден ат мингизип, айылдарына жөнөтөт.

Кудайбергенди тилдесе: — Андан артык кантип жылгыс кылам? Тушаган ат жылмак тургай, кош аяктап секирбейби... Өзүңөр айткандай кылдым да — дептир ал жооп берип.

БЫЧАКТАРЫ ЖАЛАҢДАГАН КОНОКТОР

Дагы бир күнү Чыныбийдикине алыстан сыйлуу коноктор түшөт. Казан асылып, чай ичилип, кымыз сунулуп дегендей, конок ырасымы жасала баштайт. Кудайбөргөн эшикте эт бышырып, самоорго чай кайнатып, кээде үйгө баш багып коноктордун чоожайын байкап, кызмат кылып жүргөн болот.

— Эй жигит, эт быштыбы? — дейт бир маалда үйгө баш баккан Кудайбергенге меймандардын бири.

— Бышайын деп калды аке — дейт ал.

— Эмесе тезде. Эртең эрте жолго аттанабыз, айланайын! Суупуунду ырастай бергин — деп аны баласынтат. Баласынтканы ошол да... Кыргыздын адатсалтында келген конок казанаякка кийлигишпейт. Конок каадасы менен отурат. Бул, бир чети ошол үйдү сыйлагандык да эмеспи.

Бала болсо дагы баарын жакшы түшүнгөн Кудайберген «булардын өздөрүнө жараша иш кылайын» деген ойго келет. Эт али быша элек, казанда. Бирок, Кудайберген кумган, чылапчынын көтөрүп кирип, коноктордун колуна кыдырата суу куят. (Ал кезде коноктор эт кесип жей турган бычактарын өздөрү ала жүрүшчү экен). Бычак, макилерин кошо жууп, табак тартылаарын күтүп, даярданып олтуруп калышат. Эт мына тартылат, жок. Ана тартылат, жок. Чай кайнам убакыт өтөт. Коноктордун чыдамы кетет. Бири-бирин карап, бул эмне кылгандары дегендей кыялда эшик жакты улам карап олтура беришет. Бычактары колдорунда. Эт желмейинче, кайра чөнтөккө салган дагы салтта жок. Айтор, айлалары түгөнөт. Бир маалда «кандайсыңар коноктор» деп Кукең үйгө атайы баш багып коёт.

— Бя айланайын тамагың кана? — дешет тигилер чыйпыйы чыгып.

— Колуңарды деги жууп алдыңар, отура тургула эт бышсын, бышканда жегиле, акелер деп Кудайберген эшикти жаап салат.

Аңгыча Чыныбий келип: — Конокторду байкап чыктыңбы? — деп сурап калат. — Байкадым. Бычактарын жалаңдатып олтурушат, баары тең жарынып өлчүдөй болуп, — дейт Кудайберген. «Бул дагы эмне балээ баштады» деген ойдо үйгө кирсе, чын эле баары тең бычактарын колдоруна кармап олтурушуптур. Конокторго сыр бербей Кудайбергендин жоругуна Чыныбий аргасыздан күлгөн болуптур.

* * *

Мунуң дайыма сизди элге уят кылып жүрөт. Ушундан кутулбайсыңбы? дешчү экен Чыныбийдин агатуугандары. «Жайына койгула. Болойр бала бешигинде булкунат. Баралына келгенде Кудайберген баарыбыздан кыйын чыгат» деп Чыныбий аларды тыйып коёт.

ЭЛ АРАЛАГЫН

...Ошондо кичине жылдын келиши катуурак болуп, араң эле чынкурандын жаңырышына жетти.

Куйручук жаздан тарта ашканада ийленип, ышка коюла элек эркеч чаначтын ичиндеги куйкаланган ириктин санын, төрт кабыргасын, бээнин бир чучугун, чоң кесим жалын көрүп жүргөн. Көптөн бери эле май жыты кылган буудай жарманы сүт катыктап ичишип, кээде жупка жасап жеп калышчу. Бирок, тиги эттен таптакыр салышчу эмес. Байдыкына дал ошол жутамчылыкта экөө тең суусар тебетейчен, ат жабдыктары мыкты эки жигит келип түшүп калат. Куйручук чуркап келип аттарын алып, мамыга байлай коюп, эшик ачып киргизди. Бай тура калып, аялы төргө көлдөлөң сала коюп жакшы кабыл алышты. (Ал кезде кыргыздын салты боюнча конокту сүйбөсө ошол үй ээси айып тартуучу).

Бай эшикке чыгып Куйручукту чакырып «тигини кармачы, муну кармачы» — деп, бешалты субай жандык карматты эле, бири да бычакка илинээр эмес, баары эле бака экен!

Аңгыча ал аялы менен кобураша түштү. Аялы «согумдуи этинен ооз тийсин деп атайын арнап сактап койдум эле» деп күйөөдөгү кызынын атын айтып жатканын угуп, Куйручук: — кайран байым туура айтат, жанагы бакалардан көрө ошол сүр эле сонун да — деп, ичинен кымындап тим болду.

Эт бышып, кара жыгач табакка жакшылап жасап, үстүнө чучукту коюп, бай кичине кыңкайып бир табак этти эки коноктун алдына салынып турган тасмалдын ортосуна койду. «Бизге кой сойбой өлүү эт тартат» деген кыялда эки конок табакта этти устукандабай жай олтуруп алышты. Жумгалдын көкүрөгүндө көбүнчө чий жагышчу экен. Куйручук чийди ичкерtimiш болуп улагадан өйдөлөп табакка ыкыс берип турганда, чаранын түбүндө калган майдачүйдө эттен Куйручукка да бирдеме берсем деп, алаксып жаткан бай коноктордун эмдигиче эттен албай олтуруп алышканын көрө коюп, «алгыла айланайындар эмдигиче ала элексинерби» деп чочуп кетти. Баятан ыкыс берип араң турган Куйручук коломтодогу күлгө колунда тутамдап, күйүп турган чийдин башын

матырып алганда жарык жалп өчүп, үй караңгы боло түштү. «Силер албасанар мен алайын» — деп коноктун астындагы этти табагы менен эшикке ала качты.

«Бул шүмшүктү үйгө жолотпо десе болбой, ушуну кылмак» деген гана байдын аялынын чаңкылдаган үнү угулуп турду.

Куйручук этти бир-эки күн сактап жеп, ал түгөнгөндө башка бир айылга кетип калды. Эл жайлоого чыккан кез. Куйручук балдар менен чикит ойноп жүргөндө баягы бай келип аны колдон алды.

Бай Куйручукту тыгыз моюндан чылбырдын бир учу менен күрмөтүп, өзү атка минип жетелеп жөнөдү. Айылдан чыгып токтоп, анын мойнундагы чылбырды чечти да, тетиги билектин жалбырагынан терип кел деди. Куйручук келгиче бай атынан түшүп басмайылын чечип көрпөчөнүн бир каатын бошотуп, эки каатын ээрге бек тартып кайра атына минди.

...Аялы күйөөсү учкаштырып келген Куйручукту көрө коюп чаңырып сала берди:

— «Өлүгүндү көрөйүн! Бул шүмшүктү жогот. Жалгыз кызыма сактап жүргөн сүрүмдү, салып берген коноктун этин ала качып бетибизден отубузду чыгарбадыбы. Барыдан да коногубуз ачка жатпадыбы!..»

— Каңкылдаба! Менин баягы Бишкектен алып келген көйнөкдамбалымы, күрмөшөмү, өтүгүмү алып кел, самын да ала чыккын,— деди бай аялына. «Кийимдерин бир жакка бердирип илет го, самын менен эски өтүктү эмне кылат болду экен» деп ойлоду аялы.

Бай кийимдерди, самынды Куйручукка берип: — сууга жуунуп, анан кийингин,— деди.

Аялы өз көзүнө ишенбей, баягында табактагы этин ала качып, тиги кордукту көрсөтсө, бүгүн болгон бир сыйра кийимин кийгизип, зыңгыратып койсо... деп, таң калып турду.

— Сен таң калба,— деди бай аялын карап,— жалгыз кызга сары майдай сактаган сүрүндү салып берсең; мал сойбойт деп кызы кылып керейип эт жебей коюшту эле, намысты мага ушул бала алып бербедиби? — Ошол эки манапты куп осол кылдың! Кудайбергеним, кор болбойсуң! Эми от жакпай эл аралагын! — дептир ал анан.

ЖЫҢАЙЛАК КЫДЫР

Кукем жокчулук турмуштун азабын тартып жүргөн боз улан кезинде «Токмок деген шаарда чоң базар бар экен, ошого барып иштеген киши жыргайт имиш» деген каңшаар сөздү угуп, ал жакка барууга бел байлайт. Кеч күз болуп, суук күчөп, белбелести, тоо этегин кар басып калган учур экен. Куур шымчан Куйручук ар кайсы жеринен жүнү булайып чыгып турган кырк жамак чапанын жип менен курчанып, бутундагы жырткыч кийиз чокоюна самандан батек салып кийип, жолго чыгат.

Балалыктын бал үмүтү азгырган Кукем Кызарт дабанын кыркалап, Баба-Ата тоосу аркылуу сапарын улайт. Андан ары Шамшынын белин ашып Чүйгө түшмөкчү болот. Баба-Атанын туу белине чыкканда алдынан аппак сакалдуу, жылаңайлак карыя жолугат. Ээн жерде жалгызжарым жүргөн чалга саал таңданат. Туурулган согончогуна кан агып турат. Байкуш чал тимеле үшүпшишиген. Ал карыяга салам айткан Куйручук ушундай кары кишинин кар үстүндө жылаңайлак жүргөнүнө боору ооруйт. Бутунан чокоюн дароо чечип:— Атакебай муну кийип алыңыз,— дейт. «Жок балам, өзүң жаш экенсиң, суук өтүп бөөдө ооруга чалдыгасың» — деп болбой коёт тиги карыя. Өз атасы Өмүрзактын бир кездери, абалы эсине тартыла калган Куйручук «бу да менин атамдай тура» деген ойдо зээни кейип: «Менин да сиздей атам бар, чокойду кийип алыңыз» деп караманчаңөшөрүп туруп алат.

— Ээ балам, мейлиң, мейлиң... Мендей карыны сыйлаганың, өз атаңы сыйлаганың. Сени кудай сыйласын, Кыдыр колдосун, тилегиңди берсин. Көзүң өтүмдүү, сөзүң ,

жетимдүү, үйүң келимкетимдүү, эришиң элден, аркагың желден болсун! Бак карасын, таалай жалгасын, өмүрлүү бол, кор болбо, кем болбо уулум, оомийин! — деп карыя алакан жая батасын берип, чокойду киет.

— Келе балам колунду бер, жолундан калба. Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун! — деп Куйручуктун колун кармайт. Кебездей жумшак кол ага абыдан жагымдуу сезилиптир. Ошондо баягы карыя башка сөз айтпай шарт бурулуп арылай бергенде, көз ирмемге ойго алаксыт түшкөн Куйручук «жакшы барыңыз ата» деп кошбеш айтууну ойлоп, ага умтула калганда аппак сакалы Мурдагыдан узарып, жайкала түшүп, карыя заматта көздөн кайым болот. Кардагы из да жок, а чокой ошол эле ордунда калыптыр.

КУЙРУЧУК ЖИГИТ КЕЗИНДЕ

Токмоктогу күндөр. Куйручук балбан

Куйручук 16—17 жашка чыгып, кызматка толук жарап калган кезинде иштеп пул табам деп атасына көрүнбөй чыгып Токмок шаарына келет. Ал жердеги бир байдын дүкөнүнө кароолчулукка орношот. Мурда шаарды көрбөгөн эме ошол эле күнү эл чогулган жерге келсе кишилер топтоп болуп чай ичип отурушат, Куйручук аларга жакын барат.

— Келиң, отуруңуз, чай берейинби? — дейт сатуучу өзбек.

— Мейлиңиз,— деп отура калат. Самоорчу алдына чай, нан коёт.

Атандын көрү, менин кардым ач экенин айттырбай билген ушундай да мээрман, адамкерчиликтүү адам болорбу деп берген чайын ичип алып басып кетип баратса, баягы чай берген неме жакалап калат, «чаканы бербейсизби»,— деп.

— Чака үйдө эле, алып келип берейин, мени жакалаба!—десе тиги коё бербейт. Ал жерден Куйручук качат,— сага бере турган чакам жок, өзүң чакырып чай бересиң да, кайта чака "дейсиң, чака бош эмес, ичинде суу бар,— деген соң, тиги самоорчу:

— Мени маскара кылат, баччагар!—деп иреңи бузулуп кууп барып кармап алат. Экөө чатакташып турса бир байбача ортолоруна түшө калып, эмне болгонун сураса жогоркудай. Байбача жанынан ал үчүн он тыйын төлөп бошотуп алып, шаар көрбөгөн бала экен, мындан ары кагылаар дейт да үйүнө алып барып акыга иштетет. Үч күндө ташый турган көмүрдү бир күндө ташып түгөтүп байдын тамагын ичип, берген акчасын чөнтөгүнө салат. Бай болсо баланы ичинен жактырып түпкүлүктүү малай кылып алуу максаты менен шаардагы дүкөндөрүнө күзөтчү кылат. Айына эки сом элүү тыйын берүүгө макулдашат. Ошол кезде шаардан бир ууру чыгат. Ал көпчүлүктү тажаткан ууру экен. Бир күнү Куйручук аны атайы аңдып жүрүп бир казан палоону

Демделгей жеринен көтөрө качканда кармап алып байларга тапшырган соң, бул эрдигин жактырышып, айлыгын жети сом кылып көбөйтүп беришет. Анткени бул ууруну буга чейин эч кимиси кармай алышкан эмес. Ошондон кийин Куйручук күзөткө атчан тура турган болот.

Мындан бир ай чамасы өткөн соң ууру дүкөндүн төбөсүн тешип жатканын көрүп калып, аны аңдыйт. Баягы ууру дүкөндүн ичине кирип көлөшкө толтура акча тыгып, тамдын үстүнө ыргытып жиберет. Ал өзү чыга электе Куйручук тамдын үстүнө ыргытылган көлөштү акчасы менен алып, тезинен чаап жетип коңгуроо кагып элди чогултат. Ууру дүкөндүн ичинде камалып турса да бирөө даап кол сала албай, акыры Куйручук кирип, байлап чыгат. Куйручуктун айлыгы эми он беш сом болот.

Ошентип ар кыл күлкүлүү окуялары, берегидей эрдиктери жана карандай тыңдыгынын аркасында элге алынып, кийимкечеси оңолуп, минерине аты болуп Токмок шаарында дурус жашап турганында атасы Өмүрзак издеп таап, Жумгалга алып кетет. Эмгегине деп берген жалгыз бээсин Көкүмбай манап чыгым үчүн деп келээри менен тартып алып коёт.

Ошондо да Чүйдөн таап келген биртике акчакаражатын жумшап аял алып, үй күтөт. Барабара эр жетип, Куйручук билегинде күчү бар, эңишкенди эңген, лышканды жеңген, оозунда сөзү бар, келбети чыңаган темирдей, кара шириңки, муруту тик, бүркүт кабак, өзү сүрдүү, орто бойлуу өткүр азамат болуп чоңоёт.

Бир күнү Куйручук Кочкордогу бир ашка барып калса балбан күрөшкө түшүүнү талап кылат. Бет келгени атактуу чоң балбан болсо, анын бир кармоосунан чыкпай бат эле жыгылып калат да өзүнүн «Балбак» деген ураанын чакырып чуркаган бойдон барып атты минген боюнча элди тегерете чаап «мен жыгылдым, байгени жыгылган алат» деп элди күлдүрүп, байгеге сайган атты ноктолоп алып: «мен кеңешип туруп жыгылгамын, жалган десе балбаныңар Токтосун деген манаптын жанын алып берсин, болбосо мен Кекүмбайдын жанын алып беремин»,— деп көшөрүп жатып мөөрөйдү алып алган экен.

Чүйдүн талаасында казак, кыргыздын чоң манаптарынын баары чогулуп, эки элдин байыркы чабуулдары туурасында кеп козголуп, эрегише кетип балбан күрөштүрмөк болушат. Казактын чоң балбанына эч Ким чыкпай Куйручук чыгат. Ал казактын балбанына алы жетпесин билген соң бетинен аткып, чеңгелдеп, аялбуял кылбастан колу тийген ар кайсы жерлерин тырмактап кан чыгарып, элди күлдүрүп отуруп жыгып кетет. Ошондо казактын Ногойбай деген төрөсү үч күн мөөнөт менен Олоңжетпес деген балбанын алдырат. Катуу ызаланган немелер күрөштүн мөөрөйүнө 1000 сом саят. Болжонгон күндө Олоңжетпес келип казак, кыргыз тобунун дал ортосуна келип олтурса дөбөдөй эле көрүнүп калат. Куйручуктун да айласы кетип эптеп эле жыгыштын амалын издей баштайт.

Куйручук чыкканда эле жылаңаяк, жылаңачтанып буканы туурап күркүрөп, жер чапчып келет. Балбандын жанына келгенде да ага жакын жолобой кыйгачтап, сыртын салып букаларча күркүрөп туруп алат. Олоңжетпес жакындап кармашайын дегенде жер чапчып кум аралаш топурактан чеңгелдей келип тигини көзгө болжоп уруп калганы. Ал эки колу менен көздөрүн ушалап, түкүрүнүп туруп калганда Куйручук Олоңжетпести бар күчү менен жаакка урат. Олоңжетпес артынан кууп калат, улам кылчактап топурак чачып, буйтап барып жаакка дагы шак эттире чаап качат. Куйручук элди айланып, береги кылыктарын көрсөтө берет. Элдин күлкүсү талааны жаңыртат. Олоңжетпес тигини кууп же жетпей, элдин күлкүсүнө капталып күшүлдөпбышылдап өлөөрчө суй. жыгылат. Акырында нарыбери буйтап туруп Куйручук аны дал төшкө сүзгөндө Олоңжетпес жыгылып калат. Жыгылганда да куйрукка тээп башын аттап качат. Элдер күрөш эмес эле тамаша көрүп жаткансып күлүп атып эстери ооп калышат. Ногойбай мөөрөйдү бербей турган болгондо Куйручук «анда балбаныңды кайра алып чык» деп чарчап жылбай калган Олоңжетпести кыстай берет. Аргасы түгөнгөн Ногойбай мөөрөйдү берип кутулат.

КӨБӨГӨНДҮН ТАКЫБАЛАРЫ

Кочкордо Көбөгөн деген манап болгон. Ал кезде кыргыз арасында жүргөн өзүбектердин көбү элдеги насыяларын жыйнап, биринэки кылып элди алдап карызга батыруучу б. а. байманаптар бир жактан эссе, букара элди алар экинчи жагынан эзип, азапка малытып турушкан. Өзүбектер динди мыкты билген (эл ал убакта динге аябай ишенишкен) кишилер өңдөнүп «төрөбөгөн аялды төрөтөбүз» дешип тумар жазып бере салышып, ал аз келгенсип аялдарды алдашып жана башка көптөгөн айлаамалдары менен адамдардан козу, кой, аркан, жип өңдөнгөн өзүлөрүнө керектүү оокаттардан алып турушкан. Ушундай кесиптеги «Көбөгөндүн такыбаалары» дечү үч бай өзүбек Токмоктон чыгып Көбөгөндүн элиндеги аласанасыяларын жыйноого келип калышат. Булар элдин берген козу, коюн да жөн ала беришпей кулагын карыштап, жонун басып, жактырбай кыйнап, өтө арзан баага түшүрүшүп бейбечараларды токсон алакеттен өткөрүшөт.

Бир күнү Куйручук Көбөгөндүкүнө барса Көбөгөндүн байбичеси айтат: «Ушул соодагерлердики өттү, бир жагынан элдин берген малын жактырышпай кууланышса,

экинчи жагынан келиндерди алдашат. Дегеле ушулардыкыбы...— деп. Буларга бир сыр көрсөтүүнү ойлойт да ал түнү Куйручук чогуу мейман болуп баягылар менен бирге конок үйгө алардын баш жагына жатып алат. Түнү кадимкидей эле суук болуп калган кышка чукул убак. Бир маалда бирөө аттарын чөпкө койгону эшикке чыгып кетет. Ордуна Куйручук жатып алат да эшикке чыккан өзүбек кайта кирээрде ит болуп ыркырайт. Ал киши үйгө кирип жылуу төшөгүнө жатууга эки көзү төрт болуп, бир нече жолу «Исмаат аке! Исмаат аке!» деп секин чакырса да Исмаат акеси кебелбей уктап жатат. Бир маалда айласы кетип керегеден камчы алганда Куйручук орун которуп өз төшөгүнө барып жатат. Ал адам камчысы менен ордуна жатып алган итти чабам деп, жанында жаткан байдын бетин жара чаап салат. «Кокуй эле кокуй» деп уйкусуна чочуп бай турат, эмне болуп кеткенине такыр түшүнбөй карайлашып баары ойгонушат. Байдын бетинен каны токтобойт көпкө чейин өзүбектер бири-бири менен урушушат, «сиз кылдыңыз, сиз кылдыңыз» — дешип. «Мен сизди чапкан эмесмин, ушул жердеги ордума жатып алган итти чаптым эле» деп анысы болбойт. Эми эмне кылабыз, баш да айрылды, ак шейшеп салынган сыйлуу жууркан-төшөктөр да булганды, баарынан да эртең элдин бетин кантип карайбыз, дешип, дурусураак акыл таба алышпай турушса Куйручук аларга айтат:

— Бир гана жолуңар калды, эч кимге билинбей кеткиле, болбосо, кыргыздар шылдыңчыл эл болот, эртең эле силерди шылдыңдап чыгышат. Кайда барсаңар да журтка күлкү болосуңар, кутулбас айыпка жыгыласыңар!—Анын айтканын макул алышып,— ушул ишти эч кимге жарыялай көрбөң,— деген үчөө түнү менен качып жоголушат. Эл насыя төлөөдөн кутулуп өңүп калышат.

ӨЛГӨН СЕН ЭМЕС, ТИРҮҮ МАГА ОТУН ЖОК

Куйручук Байзак баатырга үзөңгүлөш жүрүп, эл аралаганга чейин, демек, боз улан курагында атыккан ууру болуптур. Ал уурулугу менен өзүнүн кара жанын гана эмес, бейбечараларды да кошо баккан. Жалаң байлардан уурдаган. Бирок, бир да бирөө аны күнөөгө тартып, айыпка жыга албайт. Айлакерлиги, сөз билгендиги менен кутулуп кетчү экен. Коркпой-үркпөй, ээн-эркин айыл ичинде жүрө берүүчү дешет.

...Көл кылаасындагы Чырпыкты деген жерде бир чоң бай той берүүгө камынат. Ал учурда Куйручуктун ошол чөлкөмдө жүргөнүн көрүшөт. «Баягы суу жукпас жүрөт дейт. Эки-үч күндө той башталат. Биз той берип топурап жатканда, тигил жылкыма кол салаары бышык. Кой муну башкалардай эркелетип отурбай, ким көрдү кылып салайын» деген ойго келет бай. Ары ойлонуп бери ойлонуп бир жигитти Куйручукту таап, чакырып келүүгө жумшайт. Алар келгиче дагы бир жигитине тапшырма берет:

— Сен ары балбан, ары шерсиң. Бир кишиге алың жетет. Мага жанагы Куйручук деген суу куйдуну жок кылып бер. Үстүнө үй көтөртүп, айдаганыңа мал берем. Экөөбүздөн башка, муну эч бир жан билбесин. Жаныңа киши кошсом, эртедиркечтир билинип калат. Жалгыз өзүң бүткөр. Куйручук келгенде аны алаксытып турам. Ал келери менен шек билгизбей айылдын четиндеги мүрзөгө барып, эски күмбөздөрдүн бирине жашынып жата бер. Мүрзөлөрдүн берээк жагында той камылгасына үйдүрүп койгон отун бар. Отунду ары ташып, мүрзөгө жакын жыйып салгын. Куйручукту ошол отунга жумшайм. Аттан оодара тартып, башка чаап, колу-бутун таңып, оозуна чүпүрөк тыгып, үстү ачык көрдүн бирине ыргытып салгын. Калганын өзүң билесиң — дейт.

Дүнүйөгө кызыккан эр көкүрөк жигит байдын айтканына макул болот. Көп өтпөй Куйручук да келип калат. «Кел баатыр, биздин айылга келчү эмес элең» деп бай аны аттан түшүрүп үйүнө киргизет. Астына дасторкон жайдырып, кымыз сунат. Кепке тартып, бир кыйла убакытка алаксытат. Андан соң «Жыйырма жылкы, отуз кой союлат тойго. Отун деген неме опсуз керек. Мага кол кабыш кылып бер бүгүн. Кайра келип коногум бол. Тойдун астынан . ооз тийгизейин» деп Куйручукту баягы отунга жумшайт. «Бу сасыган бай мага кандай эле жалпандап калды?» — деген суроого өзүнчө жооп издеп, Кукең баягы

отунду апкелгени жөнөйт. Кыраакы эмеспи. Шектенип калат. Ээрдин астына катып жүргөн жоон саптуу, сабынын башында коргошун уютулган камчысын алып, жеңинин ичинен кармап, калың мүрзөнүн жанында аттан түшпөй арыбери бастырып турат. Ангыча баягы эргул арбак кейиптенип, мүрзөдөн чуркап чыгып, Куйручуктун атын суулуктан кармайт. Бетиб-ашын көөлөп, тытылган эски кийим кийип алган болот.

— Сен кимсиң? Быякка эмне келдиң? дейт.

— Мен кишимин. Мобу отунду алганы келдим — дейт Куйручук.

— А мен арбакмын. Отунду мен аламын — дейт ал, Куйручукту оодара тартмакчы болуп, бутунан толгоп. «Атаңдын оозуга-урайын! Өлгөн сен эмес, тирүү мага отун жок» деп, «арбакты» чокудан ары камчынын сырты менен басып калат. Сендиректеп калганда, күүлөнүп барып экинчи жолу шилтейт. Тигил башынан кан жая берип, көмкөрөсүнөн жыгылат. Аттан ыргып түшүп, Эки-үч жолу өзөртө тебет. Биротоло өлбөгүдөй кылып, эсин оодарып, атынын чылбырын чечип, колубутун бекем, чиелеништире байлап, мүрзөнүн арасына сүйрөп салат.

...Отунду артынып, байдын үйүнө келет. Куйручукту көрүп, байдын тынчы кетет. «Тигини бир балээ кылып келген экен» деп ойлойт.

— Мүрзө жактан сага кишикара жолуккан жокпу? — деп сурайт, билмексен болуп.

— Жолукту. Арбакмын деп, отунду талашат. Өлгөн сен эмес, тирүү мен отун таппай жүрөм, биякта бай той берген жатат деп чокуга чаап, келген жагына кууп ийдим. Эмгиче, арызданып олтургандыр тыяктагыларга — дептир Кукең байды огобетер чоочутуп.

Айласы түгөнгөн бай акыры Куйручукка чынын айтат. Кечирим сурап, жалынып-жалбарат. «Элге айтып, мени шерменде кыла көрбө?! Эр жигиттин ичине ээр-токумдуу ат батыптыр. Ичинде болсун!» — дейт. Тойго соймокчу болгон бир бээсин берет.

— Ой тиги «арбагыңарды» алып алгыла, биротоло арбак болуп калбасын? — деп, Куйручук бээни жетелеп, атын камчыланып жолго түшөт.

КАЛЫЙ БАЙДЫ КОРКУТКАНЫ

Куйручуктун анда жаш кези. Көкүмбай манаптын атасы Чыныбий Токмоктогу Калый деген байга көп береселүү болуп калат. Убагында төлөй албай айласы кетет. Бир күнү Калый бай атайы аттанып келип: «карызыңды бүт бергиниң, болбосо шорук кылам» — деп жатып алат.

— Чыныбийдин наамынан баарыбыз тең эле алганбыз. Баарылап төлөйлү, — дешип Курманкожонун мыктылары жылкы чогулта баштайт.

Карыздоону өндүрүп, Калый бай кайра кетүүгө кам урат. Малга кароо эме жылкылардын ичинен бир жоргону тандатып жетекке алып, өз атын минип жолго чыгат. Жылкыларын жигиттеринен айдатып жиберип, алардын артынан өзү жөнөйт. Муну байкаган Куйручук утурлап алдыга кетет.

Жол калың мүрзөнү аралап өтөт. Алды саз. Ал саз жээгине атын тушап, кийимин бүт чечип, саздын кара баткагына оонап, үстү ачык мүрзөгө жашынып калат.

Жайдын күнү кымызга тойгон Калый ат үстүндө үргүлөп келет. Айланага серп салып, тушуна келгенде Кукең чуркап чыгып, жетектеги жоргонун жүгөнүн шыпырып жиберип аны өзүнүн мойнуна илип коёт. Бир аз барган соң, артка чалкалап тартынып, кетенчиктейт.

Калый «чү» деп артын карайт. Кудай бетин көргөзбө! Жетелеп келатканы баягы жорго эмес эле, көрдөн чыга калган жалаңкыч! Эси ооп, аттан кулайт...

Куйручук сууга барып жуунуп, кийимин кийип, атына минип кайра келет. Тиги дале эси ооп, кыңкыстап жатат. Байды атына өңөрүп, Чыныбийдин үйүнө апкелет.

— О кокуй, буга эмине болду? — деп сурашат.

— Жогортон келатсам, мүрзөнүн арасында жатыптыр. Бечаранын араң эле жаны бар...

Калый көптө барып араң эсине келет. — Мага көрүнчү көрүндү. Жетелеген жылкым, тири укмуш! Кантип келип калдым? —деп аялуу таңыркайт.

— Мүрзөнүн арасында жатыптырсың. Куйручук келатып, көрүп калып апкелди. Көрүп калганы ырас болуптур! Болбосо...— дешет үйдөгүлөр ага.

Катуу коркуп калган бай түндөсү уктап албай, улам чоочуп, кыйналып чыгат.

— Малы менен да жерге кирсинчи! Өлсөм да үйүмө барып өлөйүн! Мен эми кетейин,— дейт эртең менен Чыныбийге.

— Жаныңызга бир киши кошулу, малды жигиттерин айдап кете берсин. Бий да дагы андан кооптонот.

— Айланайын бий! Жанымды Куйручук алып калыптыр. Ошону эле кошуп бер,— деп өтүнөт бай.

...Куйручук Калый байды коштоп, анын үйүнө келет. Сыйын көрөт.

АЙТЫЛЫП КАЛЧУ ИШ БОЛДУ

Куйручуктун жаңыдан гана Куйручук аталып, Байзак ажы аны ээрчитип эл аралатып жүргөн кези экен. Демек, кадырбаркы, калыстыгы, уңгулуу сөзү узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына жете элек убак.

Жайдын толугунда Соң-Кел жайлоосунда Кочкор, Жумгал, Ак-Талаа, Нарын тараптагы байманаптардын жыйыны өткөрүлүп калат. Куйручук да Байзак ажы менен кошо келет. Чоң жыйын башталгыча ар кай жерде өзүнчө майда «кеңешмелер» өтүп жаткан болот. Куйручук мындайыраактагы калың топко кошулуп, өзү тааныгандары менен сүйлөшүп отурган эле... Кукең жөн турчубу, жанындагыларга күбүршыбыр сөз айта салса, он чакты адам дуу күлүп калат. Баятадан элдин ортосуна чыгып сүйлөп жаткан манаптын уулу «мага күлүп жатышабы» деген ойдо Куйручукка: — «Жөн отурбайсыңбы, камчы менен чоку талаштыра бир салчу жигит экенсиң» дейт. Куйручук ага атырылып: — «Жөн отурган кишиге асылбагандай кылып, чоку талаштыра чаап акылына келтирүүчү баш сенде экен» — деп жооп кайтарат.

Анда жигит:

— Томаягым, жазыксыз кишини башка чапкандын айыбы ээр-токумдуу ат, билесиңби?

— Билем. Чап мени башка! Күрөң жорго меники, чаба албайсыңбы, тос башыңды, мен чабамын! Кер кашка сеники!—деп Куйручук ордуна атып турду.

Манаптын уулу мени кантип чаба алсын деген кыялда «кана мени чапчы» деди эле, Куйручук камчысын бүктөй кармап, аны баштан ары тартып жиберди. Суусар тебетей жерге ыргып түштү.

— Тигине кер кашка ээр токуму менен сеники — деп Куйручук Байзак ажынын жанына келип олтурду. Баласынын чокудан ары бирди жегенине ызаланган манап ажынын жанына келди.

— Ажы жөн турган баланы бул балаңыз чокудан ары бир салды. Чатак чыкса бизден көрбөнүз?!

— Анан кимден көрөбүз? Эки бала чокуга чапмай ойноп, кунун өздөрү бычканын бүт эл көрүп олтурбайбы — деди Байзак.

Тиги манап бир чети сөз жүйөөсүнө багынып, бир чети Байзактын зоболосунан жалтанып, аргасыз унчукпай басып кетти. Чоң жыйын да аяктады.

«Эл аттанганда Куйручугум жөө калбаш» — деп Байзак ажы Куйручукка бир жигитинин атын алып берди. Ал аттын кандай экенин, өңү-түсүн толук баамдабай, шашкан тейден Куйручук эл менен кошо конокко кирип кетти.

Эл үлүштүн* коногун жеп эшикке чыкканда, Байзак ажы менен кетүүнү ойлогон Куйручук эми жанагы атын тааныбай калды. «Куйручугумду ызалап коюшпасын» деп

* Үлүшжыйындарда, топтордо берүүлүчү тамак.

өзүн Байзак ажы күтүп калганын билип, аябай шашып калды. Кермеде элүүдөн ашуун ат байлануу эле. Айласы кетти. Аңгыча кудай жалгап бир боз үйдөн өзү жакшы тааныган мергенчи мылтыгын асынып чыга калбаспы. Анын мылтыгын алып, милтесине өзү от коюп, ошол жерде топурап тургандарга «атыңарды алгыла, мен өзүмдүн атымды атамын!» — деп кыйкырды.

— Манаптын баласын башка чапкан эме, атса атып салат — дешип, бардыгы аттарын шашып-бушуп чече качышты. Кермеде жалгыз гана ат калды. «Мылтыктын сүрү кыйын да, атымды эми тааныбадымбы» — деп күлүп, мергенчиге ыракматтын айтып, мылтыгын кайра берди.

— Ээ, Куйручугум, сага чооголдук да, балалык да жарашпайт. Бирок, бүгүнкү эки окуяң тең айтылып калуучу иш болду — деди ага Байзак ажы жолдо келатып.

КАСЫМАЛЫ БИЙДИ ЧОКУГА ЧАПКАНЫ

Кочкордо Касымалы деген бий болот. Аксым, көпкүлө киши экен. Өткөн-кеткенди, айылына келгендерди чакырып алып «он сом берейин, башка бир чаптыр» деп кыйнай бермей адат табат. Анын бул obu жок тамашасы элге жакпайт.

Бир күнү үйүнүн жанындагы көк майсанда он чакты адам менен кымыз ичип отурса, жолдон жолоочулап барган Куйручук өтүп калат. «Эй бери келе кет» дейт Касымалы аны колун булгалап чакырып. Куйручук атынын башын бурат.

— Мени билесиңби? — дейт Касымалы.

— Билбей анан, башка чапкыч Касымалы эмессиңби. Башы шишип алигиче айыкпай жүргөндөрдү да билем — деп жооп берет Куйручук.

— Анда мындай, он сом берейин, башыңды тос! — дептир Куйручукка.

— Ой Касыке, мен жыйырма сом берейин, сен башыңды тосуп көрчү? — дейт Куйручук ага.

Эч кимден мындай сөз укпаган бий «мени кантип чаба алмак эле» деген ойдо, — жыйырма сомун болсо, кана чаап көрчү?.. деп тебетейин алып, башын тосот. Куйручук камчысын бүктөй кармап, тигини чокудан ары тартып алат. Касымалы башын мыкчып, сыңар тизелеп отуруп калат. — Мээң ордуна келгей эле, алгы башыңдын акысын — деп, алдына жыйырма сомду ыргытып, Кукең жөнөп кетет.

Куйручук жаңыдан Байзак ажыга кошулуп, жигити катары кызмат кылып жүргөн убагы экен. Башы жарылып, ыза болгон бий эртеси бешалты кишини Жумгалдын Кара-Ойундагы Байзак ажыга жиберет. Алар Касымалы бийдин айтуусу боюнча Байзакка даттанышат.

— Жигитиңиз жосунда жок жорук кылып бийди төбөгө чаап отурат. Аныңыз жазасын алып, айыбын тартмайын бий эшикке чыгып, элдин жүзүн кантип карайт? Сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болбойбу... Мартабалуу адамга кол көтөргөн жигитиңиздин күнөөсү чоң болуп калды го... Кандай дейсиз ажы? — дешип маселени кабыргасынан коюшат.

— Көрүп тургандар бар беле? — дейт Байзак аларга.

— Бар. Ушул келген алты кишинин үчөө көрүп турган чапканын — деп үч кишини көрсөтүшөт.

«Эмесе, ушу турган баарыбыз калыс бололу. Жалганды сүйлөбөйлү. Кудай угуп турат. Күнөөсү болсо, Куйручукту айыпка жыгабыз» — деп Байзак ажы Куйручукту чакыртат. Ал болгонун болгондой айтып берет. — Ушундай беле? — деп алиги үчөөнөн сурайт Байзак. Алар чындыктан кача алышпай, аргасыз баш ийкешет.

— Анда, Касымалы башын жыйырма сомго баалап, Куйручукка саткан турбайбы. Уялып тим болуп калбай, кайра элчи жиберип дооматын арткан күнөө өзүндө эмеспи.

Айта баргыла, камчы менен башка чапкан кандай экенин билип жүрсүн! Тентектигин койсун?! — деп Байзак ажы Кочкордон келгендерди кетирип жиберет.

...Ушул окуядан кийин тамашакөй бий мындай тамашасын таштаптыр.

ТУРУСБЕК МАНАПТЫ САБАГАНЫ

Куйручуктун алыскы элге тааныла элек жигит убагы. Күндөрдүн биринде жолоочулап баратып, Чектеги Мырзабек манаптын үйүнө кайрылып калат. Кадырман болуш болсо дагы Мырзабек жолоочуну өзү аттан түшүрүп, жарык кабагы, жакшы саламы менен тосот. Алты канат ак үйдө экөө кымыз ичип отурганда Мырзабек сөз арасында өтүнүп калат:

— Куйручук эр элең, тиги үйүң күйгүр Турусбекти менин алдымда ыза кылып, шагын сындырып уруп бербейсиңби? — Ушунуку мага өтүп жүрөт,— дейт. Ошол убакта Турусбек эл арасыш бөлүпжарып, чагым салып, Биялы, Түркмөн манаптар менен биригип, анын болуштугуна залака тийгизип, жер-суу талашып тургандыктан эки манаптын аябай басташып, катуу нааразылашкан кездери экен.

— А уруп берсем, эмине бересиң? — дептир дароо Кукең.

— Айтканыңды беремин,— дейт манап дагы чечкиндүү сүйлөп. —Анда, Асанбектин кара кашка аргымагын алып берсең, уруп берем Турусбекти! — деп Куйручук да шар кетет. Буга Мырзабек макул болот.

— Эмесе, Турусбекти ушу бүгүн эле конокко чакыргын. Бирок, биздин үстүбүзгө жигиттерин киргиздирбе...— деп Кукең айлаамалын ошол замат эле ичинен болжоп коёт. Экөө кеңешип алышат.

Жоолашкандардын да чакырган конокко келмейи бар. Салтты бузмагы жок. Турусбек эки жигити менен аттан түшөт. Жандаган жигиттерди башка үйгө киргизишет. Конок үйгө Турусбек, Куйручук жана Мырзабектин Сарт-Молдосу жайгашат. Алар адегенде чай ичип, андан соң бал чайкаган кымыз ичип олтурушат. Сарт-Молдо шарияттан кеп салат. Турусбек Куйручукту тааныса дагы манаптыгына салып, аны атайы таанымаксан болот. Тоотпогон түр көргөзүп, манчыркап огобетер куудулдун кучунашына тиет.

Бир маалда колго суу куюлуп, тасмал жайылып, тайдын эти тартылат. Ушул учурда Мырзабек жүйөө таап, эт тарткан жигитти жумшаган болуп үйдөн чыгып кетет. Турусбек манап эмеспи, Куйручук этти устукандап, туурап берет деген ойдо олтурган болот. Табакка өзү кол салмак кайда... Муну Кукең жакшы билет. Ал келалга келбей эле, тигилерден озунуп, бир улуу устуканды алып, шашпай, чүйгүндөтө кесип жеп олтура бериптир. Молдо манапты, молдону манап карайт. Таңгалышат. Куйручук унчукпайт. Ого бетер алардын напсисин ачып, жиндерине тийип, казыкартадан оозуна салып, картылдата чайнап, шорпону шоркурата ууртайт.

Турусбектин аябай чыдамы кетет: «Ой, этти устукандабайсыңбы?» — дейт акырая карап. А Кукең болсо, камырабай «көзүң жокпу? Эмине, колуң жокпу? Алып жей бербейсиңби, табактан!» деген сөздү айтып, ууртунан жылмаят. Ошондо «сен кайдагы акмаксың ыя!» — деп ачуусу келип, опурулат. «Алдында турган тамакты жөн жебеген акмак сенсиң да» — деп шылтоо таппай турган Куйручук манапты басып жыгылат. Сарт-Молдо «өлтүрдү» эле, «өлтүрдү!» — деп кыйкырат. Мырзабек жигиттери менен кирип келсе, Кукең Турусбекти жыгып, башын керегеге такап муунтуп алган экен. Экөөнү ажыратышат.

— Уяттуу конокторго эт туурап бербей, кайда жүрөсүңөр ыя? — дейт Мырзабек жигиттерин жемелемиш этип. Ошондо да Кукең:

— Мырзабек! Кайдагы бир акмагың менен табакташ кыласың мени! — деп камчысын алып жер сабайт. Ал эми Турусбек иштин жайын түшүнгөн окшойт, үндөбөй отуруп, аттанып кетет. Куйручук убада боюнча кара кашка аргымакты токутуп минип, өзүнүн атын жетекке алып, жолго салат.

Кийин кайсы бир тойдо Куйручук Турусбекке жолугуп калат.

— Ай Куке... баягыда Мырзабектин тилине кирип, мага колун тийди ээ, каапыр!—дейт Турусбек таарынычын айтып.

— Туке, сен да бир аргымак берсең, эми Мырзабект сага уруп берейин!—деп тамашага чалып, Кукеси кутулуп кетет.

СООДАГЕР САРТТЫ КОРКУТКАНЫ

Черикчи деген байдын соодагер сарт досу болуптур. Ал жылына үч жолу унаасына мата бөз жүктөп, Жалал-Абаддан Жумгалга каттап туруучу экен. Келген сайын Черикчи экөө сүйлөшүп алып, апкелген кездеме, чүпүрөктөрүн улам кымбаттатып элди алдоону өнөкөткө айлантат. «Зарылдын пулу күйөт» дегендей, кыйналыпкысталса да эл бечара малга айырбаштап турат. Элден чогулган малды Черикчи экөө түштүккө айдатып, базарга сатып улам олжого туйтунушат.

...Күндөрдүн биринде Куйручук Жумгалдын ылдый жагынан өйдөкү айылдарга бара жатса, кыяда кетип бараткан чоочун атчанды көрөт. Эки атка сылай жүк жүктөп, жетекке алып жайбаракат. Аттардын артынан жүк жүктөлгөн качыр ээрчип алыптыр. Чиркештирип байлаган жиби жок болсо дагы үйрөтүп койгонсуп аттардын соңунда. Акыл калчап көрүп, чоочун атчан кадимки соодагер сарт экенин Куйручук жаземдебей билет. «Атаңгерү көпөс, ушул тоюнбай койду. Буга бир кызыкты кылайын. Баягы Калый байдын жүрөгүн түшүргөн усулумду колдонойун» деп кыска жолго салып, атынын жүрүшүн ылдамдатып, тигинден алдыга озуп кетет. Жапсарга атын тушап коюп, Баш Куугандынын көрүстөнүнө жетпейрээк ченден сарттын келишин күтөт. Кийимин дырдай чечип, ылайга оонап, бетибашына шыбанып, тебетейин тетирисинен кийип жашынып турат. Бир маалда илkipсалкыган сарт да келет. Кукең шырп алдырбай басып барып, алдыңкы жетектеги аттын жүгөнүн шыпырып, өзүнүн мойнуна илип коёт. Калың мүрзөнүн тушуна келгенде чылбырды саал артка чирене тартып, мышыкча мыёлоп жиберет. Сарт артын жалт карап алып, «ааа» деген боюнча кылчайбай качып жөнөйт. Аты көлшал болуп, эптеп Черикчи байдын үйүнө жетип, ээрден ооп түшөт.

Куйручук сарттын унааларын өз айылына алып барып жүктөрдү түшүрүп, бир айыл элди бүт чакырып, үй башына калыстык менен бөлүштүрүп берет. Кечинде жанына жардамдашаар бала кошуп, сарттын аттары менен качырын Черикчи байдыкына жеткирет.

— Түгөл-Суунун аркы өйүзүндө оттоп жүрүшүптүр. Баамдасам чоочун мал. Анын үстүнө качыр бизде кайдан болсун. Сураштырып көрсөм, сарт досундун өткөнү көргөндөр бар экен. Алып келдим — дейт.

— Айланайын Куке? Малы менен да, матасы менен да жерге кирсин? Андан көрө бу шордуу өлүп калып, балээсине мен калам го?—деп Черикчи бай чебеленет. — Эки күндөн кийин тилге келет. Бир аз киши болот. Көзүнүн тирүүсүндө элине жеткир, өлсө да өз үйүндө өлсүн! — дейт дагы Куйручук аттанып кетет.

ШАБДАН МЕНЕН МАКУЛДАШУУ

Байманаптардын өкүмү сүргөн убак. Курманкожону Көкүмбай менен Курман, Кулжыгачты Байзак, Чойбек, Мырзабек, Суусамыр элин Түркмөн, Сары-Камыш, Чаткалдан беркини Райымбек билчү. Булардын ичинен айрыкча, Байзак дубанга маалым айлакер, акылман, сөзү эки болбогон элдик киши экен. Учурунда кыргыздын ханы зсептелген Шабдан да сыйлап, айтканын эки кылчу эмес дешет. Жыл санаты белгисиз, кайсы бир жылдары Чүй боорунда чоң жыйын болуп, ага Байзак чакырылат. Жөнөөр алдында. Куйручук жетип барыптыр.

— Ажы-Ата! Сиз менен кошо барып келсемби? Суранып келдим,— дейт. Байзак бир аз ойлонуп туруп:

— Куйручугум, азыр кунансың, убагында өзүм деле алпарам,— дейт. Анда Куйручук:

— Кунандан күлүк чыкпайбы...— дегенде,— болуптур тентегим, кошул,— деп кошо ээрчитип жөнөптүр.

Бел ашып, суу кечип жүрүп отурушуп Чүй өрөөнүнө түшүшөт. Болжогон жерге келишсе, эл кара таандай. Байзакты гана күтүп калышса керек. Байзак топтолушкан элге барбай мындай бура тартып көрүнө бир дөбөчөгө барып токтойт. Аттарынан түшүп жаңыдан жайланыша баштаганда Шабдан жигиттери менен келип Байзакка учурашып калат.

Куйручук элдин эң акырында Шабданга колун берип, колун колунан чыгарбай, «таксырым сизден бир нерсе сурагым келди, бересизби?» дейт.

Менин кунанчыкма ушул деп күлүмсүрөйт Байзак Шабданга. Куйручук ого бетер батылдана түшөт.

— Берсе берейин, айтып көр — дейт Шабдан.

— Берсеңиз ушул, эртең топто кулагыңызга үч жолу шыбырайм, ошого макул болуңуз,— дейт. Шабдан болуптур дегендей баш ийкептир.

Эртеси топ ачылат. Куйручук бир жигиттин жоргосун көрүп, аны жактырып ээсинен сурап алат. Жорго колго тийген соң кайран Кукең тизгинди жыя кармап, үзөнгүнү чирене тээп, кыйгачтай жөнөйт.

Андан соң камчысын булгалап:

— Элжурт, сөзүнөрдү токтоткула, тартип сактагыла, жыйын эми баштала турган болду,— деп өзүнчө эле жар салып жүрүп олтурат да жоргону топурандата Шабданга жетип келет.

— Таксырым, кечөөңкү сөз оюңдадыр, — деп кулагына эңкейимиш болот деле кайра тартат.

Арыбери удургутуп эл көзүнө көрүнүп коёт да Шабданга дагы келет. Кулагына эңкейип дагы эч нерсе айтпай кайра жөнөйт. Аны эч ким топко жарчы кылып дайындаган эмес. Максаты — Шабдандын жакын, ишенимдүү адамы катары элге көрүнүп, өзүн жамыжуртка таанытып коюу эле.

Обочодо Куйручуктун бул кыймыларакетин курсактуу, чедирейген, башына суусар берк кийген өңү сары, мурутчан бир адам байкоос алып турган экен.

— Ай жигит токточу — дегенде Куйручук токтой калат.

— Кайсы элденсиң?»

— Саяк болом.

— Ысымың ким?

— Кудайберди, Куйручук.

— Эки атыңдын кимисине ишенебиз?..

— Кудайбердиге...

— Аа чындыгында, кудай берген жигит көрүнөсүң, бу Шабданга кандайча жакындыгың бар?

— Жакындыгым деле жок, ушу топту сен бийлейсиң деген. Муну уккан соң чоң курсак киши жым дей түшөт.

— Жакшы, жакшы, жарачу уул экенсиң. Эми баатыр, менин бир ишиме жарап бере аласыңбы? Эгер жарасаң алдагы өзүң минип жүргөн жорго менин уулумдуку, башоту менен сеники болот.

— Айтып көрүңүз?

— Айтсам кеп мындай, тетиги сага кулагын тоскон

Шабдандын кызы мекин келиним эле, төркүлөтүп жиберсем келинимди бербей койду. Эр окшойсук, эпке келтирип келинимди алып бер.

— Байым сөз эки болбосун?

— Болбойт уулум!

— Анда эмесе Шабданга жакыныраак барып көрүнөө тур. Ыгын өзүм табам деп жүрүп кетти.

— Баягыдай жоргонун оозун коё берип, оройчарай Шабданга чукул келет да:

— Таксыр, тетиги адамды тааныган чыгарсыз — дейт, сөөмөйү менен көрсөтүп. Шабдан башын ийкейт.

— Сизден сураарым ушул. Таксырым, «болуптур» деп коюнузчу, — дейт. Шабдан акичүкүсүн андабай туруп эле «болуптур» деп коёт.

Куйручук карап турсунбу, дароо байга жетип: «Жорго меники болуп калды го байым, жүрүңүз» деп, аны Шабдандын үйүнө ээрчитип барат. «Шабдан жиберди, бул байдын келинин берсин, «болуптур» деп макулдаштык» — деп шашкалак салып жатып, байдын келинин колуна тийгизет.

Топ бүтөт. Шабдан Байзакты үйүнө ээрчитет. Келсе кызы жок.

— Букен кайда?

— Ботом өзүң атайы киши жиберип, «болуптур» деген турбайсыңбы. Кайнатасы кошо келип алып кетти, — дейт чочуган аялы. Ошондо Шабдан Байзакты карап:

— Атаа такыр башым, кечеки кунаным дегениң, кунан эмес эле анык күлүк турбайбы! — деп күлүп тим болгон экен.

ЗОБОЛОНУН КӨТӨРҮЛҮШҮ

Куйручуктун жигит кези. Ар кандай кылыкжоруктары менен атагы чыгып, өйдөсүнгөндөрдөн өчүн алып, текеберлүү далайлардын оозунан сөзүн алып, биртике кадырбарк күтүп, кеп маштап, өз алдынча топ баштап калган учуру. Ошондой күндөрдүн биринде ал «атактуу Шабдан баатыр Токмок калаасында кыргыздын оңсолундагы өңчөй мыктыларынын башын коштурган чоң жыйын курат экен, Жумгалдан Көкүмбай, Байзак, Курман баштаган бир топтору ат тандап даярданып жатышат» деген кабарды угуп, көктөн тилегени жерден табылгандай сүйүнөт да, жүрүштүү көр байталын минип, беркилерден үч күн мурда жөнөп кетет. Ал жакка кандай максат менен, эмнеге бараткандыгын жеке өзү гана билет. Куйручук эки конуп Токмокко жетет. Шабдандын энеси Жумгалдык саяктардын кызы экендигин мурда укканы бар. Ал атынын башын түптүз эле Шабдандын айылын көздөй бурду. Мындай учурларда атактуу манаптар айылына тиешеси жок бөлөкбөтөн немелер жөнсүз келе бербеси үчүн (андайлар айылдын сыртындагы жол менен өтүп кетишчү) бир чети сүр катары, бир чети меймандарга ызаат көрсөтүү максатында «жакшыларды минген атынан, кийген кийиминен, сөөлөтүнөн таанып алып келгиле» деп тың жигиттерден атайын кароолго «кайгуулдарды» коюшкан. Шабдандын жигиттери адаттагыдай эле жол карап турушат эле, түш ооп калган мезгилде «жакшыларданбы» дешсе анча сөөлөтү жок, биз тааныбаган дөөлөттүү немелерденби дейин десе ошончолук дөөлөтү жок, карапайым кийинген, ээр — токулгасы да эң жөнөкөй, бирок басыктуу атын чапчаң теминип, адамды тике караган өзүлөрү курактуу бейтааныш бирөөнүн бастырып келатканын бетмандайынан көрүп калышты. Бул бечара өзүнө окшогондор билинбей өтүп кетчү чет жактагы жолду билбейт го, болбосо атактуу Шабдандын айылын карай айбыкпай, атырылта бастырып келаткан кандай машаяк экен, билбесе билдирип коёлу деген тейде бекер ашка курсагы тойсо өңүнө чыгып, анчамынча алсыздарды абдыратканды аябагандай эрдик катары сезген, эч санаасыз эсирген немелер меймандын «Ассалоом алейкум!» — деп кастарлап салам айтканын алик албай, экөө тең бирдей кыр көрсөтө камчы үйрүп, аттарын туура тартып тура калышты. Куйручук да жакшы эле албеттүү экөөнү капарына албагандай анча того то бербеди:

— О киши менен иш жок, саламдан айланган дөбөттөр! Эки аяктап басып жүргөндүн баарын эле адам дебейт, аюу деле эки аяктап басат. Ал эми силерге окшоп каадалуу жерге үйүрлөп, карды тоёр замат качырып сала бергендерди «дөбөттөр» деп коёт. Киши көргөн киши силерче аңырандабай азга аярлап, салам айтса алик алып, меймандын алыжайын

сурайт, анан барып дайнын сурайт, — өктөм сүйлөгөнүнөн улам мынчалык каршылыкка эзели учурап көрбөгөн немелердин оюна чын эле бул жигит Шабдандын жакын өңтааныш, туугануруктарынан го деген ой келдиби, баягылар чыңа

Лып турган абалдарынан жана түшүшүп, тигинин Шабданга ким болоорун, кайдан келе жаткандыгын уялыңкы сурашты.

— Мен Жумгалдан атайы эжемди издеп келдим, — дегенде экөө тең:

— Эжеңиз ким? — дешти жарыша.

— Шабдандын энеси менин эжем болот.

— Оо, анда сиздер бастыра бергиле, мен эжеңизге кабарлап коёюн, — деп бирөө айылга чапты. Баягы жигит барып: — Сизди атайы издеп Жумгалдык саяктардан бөбөгүңүз келди, — деп угузду Шабдандын апасына. Ал киши: «Келген жигит менин төркүндөрүмөн болсо бир үйгө киргизип жакшылап сыйлап, жылуужумшак жаткырып койгула», — деп тапшырды. Болгон сыйын көрүп Куйручук ал күнү жатып калды. Эртеси ал эртең менен эрте турду. Булактын муздак суусуна бетиколун чайып эжеме учурашайын деп турду эле, ангыча эжеси чакыртып калды. Шабдандын апасы өзүнчө чоң өргөөдө турат экен. Чакырган жигит Куйручукту коштоп келип боз үйдүн эшигин түрө бергенде үй ичи толо адамдар экенин чукулдан байкады. Дал ушул кысталыш көз ирмемде «эгерим көрбөгөн адамды кантип тааныр экенмин» деген күдүк ой пайда болуп, кайра ага өзү «ай, анын да бир айласын табаармын» деп чечкиндүү жооп бере сала боз үйдүн босогосунан аттап өтүп, көпчүлүктү эс токтото бир сыйра кыдырата караганда, көзү өзүнүн бар кыймылын сынаакы караган төрдөгү байбичеге уруна түштү да «болду болбоду эжебиз ушул» деген жыйынтыкка келди. Чоң өргөөгө толо отурушкан адамдарга ирээти менен салам берип келип, «кел бу жакка өт» дегендей ишарат кылган баягы кемпир менен кош колдоп жылуу көрүштү. Көптү көргөн, ары кыраа кемпир бөбөгүнүн али жаш туруп, бул жакка биринчи сапар келип жатып, чоочун адамдар отурган чоң өргөөгө тайманбай кирип келгенинен, калдастап калбай, алдыартын аярлап карап алып салттуу салам бергендигинен улам «неси болсо да жүүнү тирүү экен» деп өзүнчө компоюп койду. Бөбөгүнүн келгендиги жөнүндө мурда эле айтылганбы, орто саал тына түшүп, алдыларындагы кымыздар ичилип бүткөн соң бөбөгү менен эркин сүйлөшүп алсын дегендей, үйдөгүлөр бата жасашып, бир баштан чыга жөнөштү. Чоң өргөөдө эми экөө гана калышты.

— Ии, эл-журт эсенчиликте турабы, аты-жөнүн, келген жайыңды сүйлөй отур? — деди эжеси.

Куйручук эли-журту эсенчиликте турушкандыгын, эжеси тааныгандарды жана өзү туурасында толук айтты. Андан бөлөк ортодо аркы-берки кыйла кептер сүйлөндү.

— Жөн келбеген болууң керек, эмне соболуң бар иним? — деди эжеси акырында.

— Менин сизге бир эле соболум бар, ошону аткараңыз экен... — деди Куйручук каадалуу.

— Ал эмне собол, айт, тартынбай айта гой, колдон келген иш болсо аткарылаар...

— Соболум эле ушул эжеке, жакынкы күндөрдө Токмокто чоң жыйын болот эмеспи, кыргыздын оң-солунун өңчөй мыктылары топтолгон ошол жыйын башталаар алдында мен топтун түштүк жагынан бастырып чыгам, Шабдан жээним топтун түндүк тарабынан бастырып чыгат. Экөөбүз тең элдин так ортосуна келип калган ченде мен: салам айтып. — О Шабдан жээним кандай? — дейм, Шабдан болсо: Алик алып — О таяке жакшы, жакшы, — дейт. Ошентип экөөбүз эки тарапка бастырып чыгып кетебиз. Болгону ушул. Шабдандын апасы Куйручукту көздөрүн кымыңдата кызыга карап алып: — Болуптур бөбөгүм, уулум менен акылдашып жообун кечке чейин берейин, — деди. Эмнегедир ак өргөөдөн дили агарып чыккандай жеңилденип чыкты ал.

Куйручук кечти чыдамсыздык менен күтүп жатты. Бешим ченде Шабдандын бир жигити келип Куйручуктун башын, далысын, тулку боюн, анан бутун ченеп кетти. Таякеси жээнинин сыйын көрүп жата берди.

Шабдан Куйручуктун кабарын мурда эле уккан сыртынан, бирок, Куйручук катары таанылганы жакындан көрө элек болчу. Эртең топ башталат деген күнү эртең менен эрте Куйручукка сындуу карагер ат токулуп коюлду, «адамдын көркү чүпүрөк» дегендей башына ак калпак, жарашыктуу кара чий баркыт күрмө шым, белине кемер кур, кырмызы чепкен, бутуна намаркан маасы гөлөшү менен даярдап келип кийгизип көрүштү эле куп жарашып калды. Куйручук Шабданга ыраазычылыгын билдирди.

Баягы жыйын болчу күн келип жетти. Таякбыяктан чакырылган эл келип бүттү окшоду. Тегерек тарта жыйналган элдин карааны калдайып көзгө өтө сүрдүү да, эрдүү да. Сүйлөшүлгөн сөз боюнча Куйручук сындуу карагер атын салт бастыра топтун түштүк тарабынан", Шабдан ак бозун минип топтун түндүк тарабынан бир учурда бастырып чыгышты. Экөө тең элдин чок ортосуна келип калган учурда Куйручук: — Ассалоом алейкум! Оо, Шабдан жээним кандай? — деди — качантан бери бүгүн биринчи жолу көрүшкөндөй кабелтең үн сала.

— Алеки салам, жакшы, таяке жакшы! — деди Шабдан дагы добушун бийик чыгара сөөлөттү. Экөө саламдашып көрүшүштү. Куйручук ага: — Даражаң өссүн, кем болбо! — деди алкай. Экөө эки тарапты карай кылчайбай бастырып кетишти. Шабдан жыйынды Куйручукка башкартты. Бул окуяга күбө болуп турган баягы мыктылар да, не бир чоң сүйлөгөн манаптар да «Даңкы далай жерге тараган кадимки Шабдан «таякелеп» мынчалык кадыр тутуп жаткандан кийин» ... дештиби Куйручуктан кыйла сестенип калышты.

КАЛТАР ТЕБЕТЕЙ

Куйручук Кочкорго барса, бир айылда той болуп жаткан экен. Кочкордун алдуубелдүү манаптары Суранчы, Мураталы, Мамырбай, Сарыбайлар менен жолугушат. Сөздөнсөз чыгып, алар Куйручукка собол таштап калышат:

— Куке, бу сен жөн келген жоксуң. Дайыма келип, бизден айтканыңды алып кетесиң. Эмне үчүн Төрөгелдинин Кудайбергенине барбайсың? Ал эч кимге эч нерсе бербейт. Чычканга да кебек алдырбайт. Биз айтканыңды качан эки кылдык? Бу жолу ошол зыкимга барып бир нерсе алып көрчү, эр болсоң. Андан кийин айтканыңды берели.

— Ээ, макул. Анын акылынан менин акылым кем болбосо, сөзүм жерде калбас. Ал Кудайберген болсо, мен дагы Кудайберген эмесминби... — деп жөнөп кетет.

Үйүн сурамжылап билет дагы, атын мамыга байлап, үйгө кирет. Бир аял олтурган болот. Үйдүн ичи аябай жасалгалуу. Төргө аюу талпак салынган. Түз өтүп барып эле аюу талпакка отурат. Тиги аял тура калып: «Ал жер баатырдын орду эле» деп чыйпыйы чыгып кетет.

— Баатырың ким?

— Кудайберген — деп жооп берет аял.

— Ошол баатырыңды урайын! Менин атым да Кудайберген. Аны да кудай берген, мени да кудай берген, — дейт Кукең өкүмүрөөк сүйлөп. Аял унчукпай калат.

Кудайберген өзү дөңдө Эки-үч киши менен сүйлөшүп отурган экен. Чоочун кишинин аттан түшкөнүн көрүп, үйүнө келет. Экөө учурашат. Куйручук ага энчилүү ордун бербей, кайра аюу талпакка ого бетер келберсий отуруп алат. Өз ордуна уруксаатсыз, тоготпой олтуруп алганына тигил тырчий түшөт:

— Куйручук, мен сенин тамашаңа таңсык эмесмин. Тамаша көрсөң, мына менден көр. Тамашанын түрүн көргөзөм сага. Бир нерсе өндүрөм деп келгенсиң го сыягы. Мени сөзгө жыксаң же татымдуу тамаша көргөзө алсаң, бирдеме аласың. Болбосо, кулагы узундун да тушамышын бербеймин...

— Аа, сабыр кылыңыз. Бизден да тамаша болуп калаар — деп Куйручук секин сүйлөп, акыл калчап, аны менен жаакташууга шашылбай, ыгына көнгөн болуп олтура берет.

Кудайберген комузду мыкты черткен, кыл кыякты сыздаткан өнөрлүү адам болуптур. Узакка дейре Куйручукка өнөрүн көргөзөт. Кукең да кезеги келгенде узун сөздүн учугун чубап, Кудайбергенди кеп-сөзгө марытат.

Эки Кудайберген Бири-бирине ыраазы болушат. Ал күнү Куйручук сыйлуу конок болот. Эртең менен Кудайберген кадырлуу коногун дагы бир боз үйүнө ээрчитип кирет. Мына эмесе, ал чоң мүнүшкөр да турбайбы! Боз үйдүн ичине кыркалакей алгыр куштардын түрүн таптап, кондуруп коюлтур. Ителги, куштан баштап, борбашка чейин бар экен.

Экөө токойго, суу жээктерине чыгышып, кыраан куштарга коён, кыргоол алдырышып, кечке тамаша кылышат. Кечинде үйгө кайтышат. Жатаар маал болот. Кукең ичинен ойлонот: «Бу аты уйкашым да оңой киши эмес турбайбы. Кечээтен бери сөзүнөн да, сыйынан да, өнөрүнөн да кемтик кетирбей, алдырбай турат. Эми мага эч нерсе бербей турган. Эртең эрте кетпесем, уят. Өзүм сөзгө сынып калышым мүмкүн...» Аңгыча, ууктун билегинде кыстарылган кара калтар тебетейди көрүп, «жым» дей түшөт. Ошол тебетейдин тегерегинде тамаша чыгарууну болжоп коёт.

... Кудайберген Төрөгелди манаптын Үркүнчү деген уулунун баласы. Үркүнчү өтө кыр, ашкере бой көтөргөн, эч кимди теңсинбеген адам экен. Бирок, аңдыдөндү абайлабай көпкүлөң тартып жүрүп, жаңылыштыктай жакын карындашын ала качып алып, кепке кемтик болуп, эл аралабай калган жаманаттысы бар. Муну Куйручук да уккан. Ушул жараатты тиги тебетейден улам кайра чукуп коёюн деп ойлонот Кукең. Амалы эле сөз чыгарып, сөзгө жыгуу.

Бардыгы уктагандан кийин баягы тебетейди ууктан алып, Куйручук жанына катып коёт. Таң атып, кобур-собур чыгып калганда тебетейди эки бутуна кийип, жууркандан чыгарып жатып алат. Кудайбергендин аялы боз үйдүн түндүгүн тартып, кайра кирсе конок калтар тебетейди бутуна кийип жатканын көрөт.

— Кокуй!? Кокуй!? Бул кандай адепсиз конок эле... Ушундай да болобу? — деп алаканын шак коюп кыйкырат.

— Ой эмне болуп кетти?—дейт Кудайберген башын көтөрүп.

— Эмнеси курусун! Кастарлаган коногуң калтарыңды бутуна кийип алыптыр... Башыңа сылапсыйпап, сыйга кийип жүрсөң, мунуң бутуна кийгенин кара... Кокуй, шылдың, киши укпасын! — Аркыберкини айтып, тыбырайт ансайын аялы.

Кудайберген төшөгүнөн өйдө болуп караса, Куйручук чын эле калтар тебетейди бутуна кийип жатат.

— Ой, Куйручук бул эмне деген акмакчылыгың? Адам кылбаган ишти кыласың. Кудайбергендин ачуусу келет.

— Сага окшоп, өз карындашын өзү ала качкан акмактын башынан менин бутум өйдө эмеспи... Сен адам кылганды кылдың беле? — деп Куйручук тигини талуу жеринен кармайт.

— Болуптур Куке, тебетейди кийип кет, — дептир Кудайберген сөзгө алдырганын билип.

Куйручук атын минип, кулпурган калтар тебетейди кийип, баягы манаптарга кайрылып келет.

ЖУУШАҢ МЕНЕН БООРГО САЙЧУМУН!

Илгери коңшулаш элдердин башын бириктирген аш-тойлор көп болчу тура. Ошондой үч улут элдин башын бириктирген чоң аш болот. Ашка казак, өзбек жана кыргыздар күлүк аттарын, балбандарын алып келишет. Ат чабыш, жамбы атыш, эр оодарыш өңдүү элдик оюндар болуп, кезек эр сайышка жетет. Өзбек менен казак тарабынан кебетеси келишкен, абдан зор балбан чыгат. Ал дөөдөй болгон найзакерди мыктылап жабдып, кийинтишип, тандамал жакшы ат мингизип, найза карматып кара аламан журтка көрсөткөнү коштоп

чыгышат. Балбандын зор турпатын көрүп алышып эле кыргыз тарабынан эч ким даап, түшпөй коёт. Тигилер баягы найзакерин элди аралата коштоп: — Кана, баатырыңарды алып чыккыла! — деп шаштырат. Эч ким чыга турган эмес. Убакыт создугуп кетти. Сайышка бир да бирөө даап түшпөй койгондо намыстанып кеткен кыргыз манабы: — Кыргыз кырылып калганбы? Эмне үчүн муну менен сайышууга киши чыкпайт? Казан кулак кайда? Сабыр сен эмне жер тиктейсиң? Булардын жанынын таттуусун кара! Өлсөңөр өлөөрсүңөр... Бириңер чыккыла! — деп ар кимге опурулду. Бирок, кимге болсун жан таттуу эмеспи, сайышка мурда түшүп жүргөндөр да чыкпай коюшту. Тиги манап ого бетер элди жекирет. Калк эмне кылаарын билишпей камалып турушту. Баягы билерман эми бирөөлөрдү — «сен чык! сен чык!» деп зордой баштады. Акыры аргасы түгөндү окшойт:

— Мен ушинтип казак менен өзбектин жакшыларына шерменде боломбу ыя! Бу кандай жорук! Кайда жүрөт баягы баатырсынган, чеченсинген Куйручук? Демейде анын тили буудай кууручу эмес беле? Ал да жашынып калганбы?..

Ошондо Куйручук элдин арасынан суурулуп чыга келди да: — О, таксыр! Ачууланып жалпы элди каарыбаңыз, элде не жазык! Баатыр болуу оңой эмес... Андай эле сизге намыс керек болсо, башка элдин билермандарына уят болбоюн десеңиз, найзаны колго алып өзүңүз чыкпайсызбы? Чыгыңыз, кана биз карап туралы. Жан кимге болсун таттуу... Манап эми Куйручуктун өзүнө жабышты: — Сайышка мына сен түшөсүң!

— Макул, мен түшсө түшөйүн, — деди Куйручук. — Анда, найзанын учуна жуушанды аштагыла да учун аябай өтөгүлө! Болгула бачым! Тиги дөөдөй болгон найзакер дөөдөй неме го, менден өлгөнү жүргөн! Бол, учтадыңарбы? Болгула! Көөдөнүнөн сайганда далысынан чыга түшкөндөй болсун... — деп Куйручук үнүнүн болушунча бакылдай берди. Анын сөзү тиги найзакерге, аны коштоп жүргөндөргө да дапдаана угулуп жатты.

— Мейли өлсө... Мен аны аяп түшпөй турса, коркутуп сур көрсөтмөкчү болуп атка конуп алган тура! Баатырдык дардайган көлөмдө эмес... Ап бали, бали! Дагы өгөй түшкүлө! — деп Кукең башын жоолук менен таңып, ыргыштаган ак боз атты минип жылаңач эле түшмөк болду. Берки баатырдын алып чыккан жандоочтору кыргыздар жакка чаап келишип Куйручуктун найзасын көрүшөт да «кудай ууур... тамашалап жаткан экен десе, чындап эле айтканындай найзасына жуушанды аштатып алган тура!» деп чоочушат. Куйручук андан беш бетер:

— Келе, карматып эле койгула колума. Ачуум кайнап турат, тимелечи!... — деп аябай жини келип, буулуккан болуп атын ойдолото арыбери бастырат. Бир убакта найза да колуна тийди. Ошондо Куйручук: — О, журт! Мага ыраазычылыгыңарды билдирип, ак батаңарды бергиле! Мен аны менен беттешкенде эле боорун жара саям. Тигил найзакер тарапты кылчая карап: — Атандын көрү, ашып кетсе кыркта экен, мейли эми өзүнөн көрсүн... Жеңе жүргөм, жеңип эле келем, буйруса. Кана, оомийин деп койгула, — деди эле эл түп көтөрө: «Оомийин», деп бата тартып жиберисти.

Кукең найзаны колго алып, боз атын атырылтып жылаңач ортого чыга калганда ары жактан элчи жетип келип экөөнү сайыштырбай токтотуп, элге карап мындай деди: — О, агайын туугандар! Калың эл, уккула! Бекер эрегиш менен эки ортодо киши өлө турган. Эгер сиздер макул болсоңуздар эр сайышты токтотолу да, байгени эки баатырга тең бөлүп берели!

Бул пикирге эл дагы макул болуп, эки ортодо эр өлбөй, эл намысы корголуп, күчтү айлакердик жеңген экен.

КҮН КАЧАН АЧЫЛАТ

Жазга жуук үзүмчүлүк маалында бир нече күн катары менен күн бүркөлүп ачылбай байлардын малы жутап четинен кырыла баштаптыр. Тоо арасындагы кыштоодон бир короочо кою кырылган бир мырза чөп издеп жакага келатса Куйручук жолугат. — Э,

Куйручук, сен бары-жоктун баарын билчү элең. Бу, күн качан ачылаарын билесиңби? — деп сурайт. Анда Кукең асманды кыйлага тиктеп туруп:

— Күн жарыктык, сенин өлгөн атаңдын ичи качан жарылганда гана ачылат экен...

— Ал эмне дегениң, айтып чечмелеп берип кет, — деп тиги бучкактап болбойт.

— Мырзам, сенин атаң маркум, тирүү чагында далайларды какшатып, салык салып, алык алып чыгымдачу эмес беле? Атаңдын көзү өткөнүнө көп убакыт болсо да баягы тирүү кезинде элден жеп-ичкендерин сиңире албай ичи көөп турат, ошонун кесепетинен күн да ачылбай жатпайбы. Кудай буйурса бүгүн түштөн кийин сенин атаңдын ичи жарылат... Ошондон кийин күндүн чайытта ачылганын көрүп ал! —деп Кукең кылчайбай кете берет. Айткандай эле күн түштөн кийин мемирет тиет.

Менин көрдө жаткан атамдын ичинин көпкөнүн билген, анын ичи качан жарылса, ошондон тартып күндүн ачылаарын билген Куйручук анык эле олуя экен го... — деп мырза таң калат.

БАШЫН САТЫП АЛГАМ

Жаныбек дегендин уулу Бектен аттуу манап өзүнүн мал-мүлкүнө көзү тойбой андан-мындан безип, өңчөй кудайдан жөө качкан ээнбаш, ууру, кескилерден чогултуп 40 жигит курайт. Алардын баарысына кылыч, чокмор, найза, шалк этме, чоюн баш камдап берип ары өткөн, бери өткөндөрдү, жарды-жалчыларды, өзүнө каршы манаптарды тоноп, алардын жүрөгүнүн сары суусун алат. Атыккан «40 каракчы» аталып журт көкөйүнө көк таштай тиет.

Бай, манап, болгуш, бийлер буларды теске салмак түгүл, өздөрүнүн жүрөктөрү оозуна тыгылат. Каракчылар айылдагы бойго жеткен кыздарды да ботодой боздотуп атаэнесинен тартып кетип турушат. Бир ооз каяша айтып кармаша кеткенди канкор манап мойнуна кыл чылбыр салдырып, атка сүйрөтүп, адам жасабаган кордуктарды көрсөтүп мыкаачылык менен өлтүрөт.

Куйручуктун анда толуп турган кези. Ал 40 каракчынын башчысы Бектен менен жүздөшмөкчү болуп Токмокко келет. Куйручук келээрки базарга чейин камданып, атын суутуп, табына келтирип турат. Базар күнү калаага сатканы айдап келаткан ар кимдин малын тартып алышып, кайра базарга сатып жиберешкен каракчылар Токмоктун базарынын четирээк жагындагы көк майсаңга топтолушат. Башчысы Бектен эки бутун кара кашка атынын жалына арта салып таштап, олжологон малдардан түшкөн акчасын эсептеп жаткан учурда Куйручук анын жанынан чукул бастырып өтүп баратса: — Токто, томаяк! Саламың кана! Эмне салам бербей өтүп баратасың?! — деген ачуу үн чыгат. Куйручук андан качпай бура тартып токтоп: — Олжонузга жолтоо боломбу деп, салам бергеним жок, — дейт. — Сен мени тааныбайт окшойсуң!

— Ошо таанышайын деп келаттым эле Сизге!

— Эмне дейт! Сен кимсиң өзүң? Мындай эр жүрөк азаматты жолуктура элек дөөгүрсүгөн немеге, бул өөн учурап, ачуусу келди. — Мени асмандан түштү дейсизби, мырза. Атым Куйручук болот. Бектен мунун кабарын уккан эле. Аңгыча заардуу, зордукчул манап чөнтөгүнөн 100 сом сууруп чыгат да: — Ме, Куйручук болсоң ал, бирок мага камчы менен төбөгө бир чаптырып туруп аласың муну. Болбосо, мени төбөгө бир чапкын да жаныңан 100 сөлкөбай бергин!—дейт, карышкырдыкындай канталаган кызыл көзүн акшыйтып, «ушул чаба алмак беле» дегенчелик кылып. Куйручук андан тартынбай:

— Тос башыңды! — дейт. Бектен бу жөн эле кууланып жатат, деп көп анча ишене бербей суусар тебетейин колуна кармап башын тосо берет. Куйручук үзөңгүнү чирене тээп, табылгы саптуу жез баш камчысын бүктөй кармап туруп тигини чоку талаштыра тартып жибергенде каракчынын көзү караңгылай түшүп, башы менен жерге сайылат. Куйручук төш чөнтөгүнөн 100 сомун ага ыргытып: — Ушундан кийин элди карактап, журтка бүлүк түшүргөн каракчылыгыңды коюп жүргүн! — деп табында турган күлүк аты

менен каракчылардын тобун жарып таскактата жөнөп кетет. Бектендин тигинтип, беделинин түшкөнүн өз көздөрү менен көрүп турган каракчылар Куйрукчукту же кубалаарын, же жөн коёрун билбей нес болуп калышат. Анткени, башын 100 сом коюп өзү тосуп бербедиби.

Ушул окуядан кийин Бектен тигилерге өөдө карап кыр көрсөтө албай баягы кырк жигитинен кол жууп, жазыксыз элди жабыркаткан каракчылыгын койгон экен.

КЕТМЕНТӨБӨГӨ САПАР

1. Жолдо. Кабактын кан Чөкөсүнүн үйүндө

Кетмен-Төбөнүн Үч-Терек деген жеринде саяктын өйдөчекти уруусунан Сыдык аке деген киши болуптур. Ал жашоотурмуштун кандай болорлун алдынала билген, баамчыл, көзү ачык экен.

Куйручук күндөрдүн биринде Жумгалдын өйдө жагынан аттанып, Кетмен-Төбөгө барып, Сыдык акенин батасын алып келемин деп жөнөйт. Ат тердетип, Кабак чөлкөмүнө келип, Чоң-Жекаттын Кыргоосундагы күздөп олтурушкан айылга кез келет. Атынын башын бура тартып, бир чоң боз үйгө кайрылат.

— Абды! — деп үй ээсинин атын айтып кыйкырат. Абды эшикке чыгып, ага салам айтып, кол алышып учурашат. Куйручукту таанып, коңшуколондор да келип калат.

Куке, түшүңүз, үйгө кириңиз?! — дейт Абды өтүнүп.

— Жок. Мен сеникине түшпөймүн. Конот го деп нээтиң бузула түштү. Сенин канжыгалык эле алың бар. Үйдөгү жүгүндүн алдында уйдун ийленген жартык териси турат. Алып чык?! Эки канжыга алып кетемин, — дейт.

«Муну кайдан билди» дегенчелик кылып, таңгала түшүп, Абды айтканды алып чыгат. Куйручук аттын үстүнөн түшпөй туруп, эки канжыгалык кайыш тилип алып, — мен бүгүн Чөкөнүкүндө боломун, — деп бастырып кетет.

Чөкө Куйручукту кубанып тосуп алат. (Чөкөнү эл Кабактын кан Чөкөсү дешчү экен). Алжай сурашып олтурушат. Куйручуктун келгенин уккандар биринен сала бири келе баштайт. Дасторкон жайылып, самоорлоп чай коюлуп, үй ичи, тышы да конок камында.

— Малга бата кылып бергиле, — дейт чай ичилген соң Чөкө.

Бардыгы сыртка чыгышып, конокко тай союуга бата жасалат. Куйручук айланага серп салып, кырман жакты көрсөтүп, «Бул эмине?» дейт собол салып.

— Ал жыйылган буудай. Күн ала булут болуп турганынан бастырбай жыйып койдук. Эртең бастырабыз.

— Азыр аттарыңарды жайдактап, бүт теминге салгыла! Бүгүн күн жаабайт. Эртең шашке ченде жаайт.

Ага чейин буудайыңар бүтөт, — деп Куйручук элди жумушка чегерет. Ал айткандай, ал күнү көктөн тып этип тамчы тамбайт. Эртеси шашкеде гана жаан жаайт.

Чөкө ата тай сойсо да, кой сойсо да этин бүт казанга салдырчу экен. Тайдын эти бүт казанга салынып, көпчүлүк Куйручуктун кызыктуу сөздөрүнө маашыр болушат. Бир маалда эл андан «Семетей» айтып берүүсүн сурашат. Ал элдин суроосун канааттандырып, «Семетей» айтат. Түн бир оокум. Олтургандардын арасынан бирөө коңурук тартып уктап кетет.

— Коңурук тарткан ким? — деп Куйручук сөзүн токтотот. «Молдобала уктап кетиптир» дешет аны жапырт карашып.

— Мойнуна буурчак байлаган кара дөбөттөй болбой, чык эшикке! Сага корогон кайран Семетейим! Сенден туулган тукумдан макоо менен сакоо чыгар! — деп аны эшикке чыгарып жиберет. Сөздү токтогон жеринен улап, таң атырат.

Кийин Куйручуктун айткандары туура келип, Молдобаланын бир баласынын тили чулдуур, бир кызы сакоо туулуптур, дагы бир баласы кемакыл макоо болуп калат. Ушул күнгө чейин бул жөнүндө «Куйручуктун айтканы келди» дешет.

2. Сыдык аке менен жолугушуу

Эртеси Куйручук Чөкөнүкүнөн КетменТөбөгө жөнөп кетти. Жол жүрүп ҮчТерекке — Сыдык акенин айылына да жетти. Куйручуктун келатканы эки болуш эл жыйын кылып жатканда угулат. Каратал, Байгазы деген болуштары «Куйручукту сынайлы, жөлөмөсү болсо, Сыдык акесин тааныр, болбосо тааныбай калар» дешип, Сыдык акенин башына малакай кийгизип, болуштардын катарынан төмөн отургузуп коюшат. Аңгыча Куйручук да келип калат. Эки жигит чуркап келип атын алган соң, калың элге жалпы салам айтып, түз барып, Сыдык акеге кол берип учурашат.

— Ой эминен сен албарстыча түрүндү бузуп кубуласың? — Тур өйдө! — деп Каратал болушту колунан тартып тургузуп ийип, Сыдык акенин жанына отурат. Мурда көрбөсө да акесин жазбай тааныганына эл таң калат.

Эки-үч күндөн кийин айылда чоң той болот. Тамаша, оюндар башталат. Бир маалда баягы болуштар Сыдык аке менен Куйручукка келишиге, «азыр көк бөрү тартылат, силер бир тарап, биз бир тарап бололу, бир таштаган батта бир кой!» дешет. Сыдык аке макул болуп, эл эки тарапка бөлүнөт. Улакчы жигиттер тандала баштайт.

— Конок экен ушуну салгыла! — дейт Байгазы болуш балбан чалыш бир жигитти көрсөтүп. Куйручук ордунан ыргып турат.

— Жок. Улакчыны өзүм тандап алам. Жорткондо жолу болбогон эмени көрсөтөсүң, бүгүн мунундун жолу болбойт! Менин өз атымды токугула?!

Ушуну айтып, элди аралай басат. Башында малакайтебетейи бар, сары жаргак шым кийген жигитти колунан жетелеп элдин алдына алып чыгат:

— Мандайың жарык! Ырыскың куюлуп турат! Жалтанбай түшө бер! — деп көпчүлүк менен кошо батасын берет. Бул бала үч жолу түшөт. Мен Жумгалдан кой ала келген эмесмин, үч койдун баасына акча коёмун — дейт. Он беш сомду калыстын колуна карматат.

Куйручуктун жигити эркечтен тартылган «улакты» үч жолу удаа баттага таштап кеткенде калыстар да, эл да абдан таң калышыптыр.

3. Кескелдирик жуткан жигит

Тойдон тарап келе жатышса, жолдон обочо бир чоң боз үй тигилип турганын көрүшөт. Куйручук атын моюнга бир салып, кыйкырып барыш, боз үйдү камчысы менен сабап өтүп, кайра тартаарда, үйдөн эки жигит, бир аял чуркап чыгат.

— Оо айланайын, касиеттүү Сыдык аке! Ырас болбодубу! — деп жалыныпжалбарып жиберешет. Сыдык аке: — Айай балдар, мен эмес, ал мынабу, саяктын Куйручугу, — дейт. Эки олуяны кетирбей үйгө түшүрсө, үйдө бир жигит төшөктө жатыптыр. Ооруганына бир кыйла болуп, кыйкырыктан чочуп ойгонуп, «оо» — деп тура калганда, оозунан сөөмдөй кескелдирик көк килтир болуп коломтого түшкөн экен.

4. Жумгалга кайтуу. Кулубайдыкында

Куйручук кайра Жумгалга тартаарда Сыдык аке: — «Эришиң элден, аркагың желден болсун!» — деп бата берет. Ээртокуму, камчысына чейин даяр, мандайында бармак басыш кашкасы оар кара жорго мингизип, бүктөсү жазылбаган ак калпак кийгизип, «сырдуу калпак» кем болбойсуң! — деп жөнөтүптүр.

Куйручук Жумгалды каран, үйүн көздөй жүрүп отуруп, Кабактын СарыБулуңуна келип, бүгүн жатып ат өргүзүп кетейин, — деп Кулубай деген аттуубаштуу кишиникине кечкурун кайрылып калат.

Ушу маалда Кулубай түлөө кылайын деп агатуугандары менен койго бата кылганы камынып калышкан болот. Үч чакырымдай жерден атчан кишинин карааны көрүнүп

калат. Кулубай: — Тээтиги киши келгиче коё туралы, ким болсо да койго чогуу бата кылалы, — деп токтотуп коёт. Куйручук экенин таанышпайт.

Жакындай бергенде Куйручук атын камчыланьп: — Оо кара ооз, мени батаңа орток кылдың, артың оңолот, эми коюңду соё бер,— деп алыстан айтып түшөт. Ал күнү Кулубайдыкына конот. Эртең менен: — Ой кара ооз, жылкыңда бир кара боз тай бар экен, ошол мага буйрук! — дейт. Кулубай алып келгиле деп киши чаптырат. Баргандар жылкынын четинен эле бир тайды кармап келип калышканда, боз үйдө отурган Куйручук көрбөй туруп эле: — Кетем, мага буйрук тай эмес, башка тай келди,—деп ордунан турат. Куйручукту эшикке чыгарышпай, жадынып кайра отургузушат. Өздөрү чыкса чын эле башка тайды мамыга жаңыдан байлап жатышыптыр. Кулубайдын атасы Абды атка өзү минип чаап барып, кара боз тайды алып келе жатканда, — мына эми өзү келди, — деген экен Куйручук.

— Куке, кечээ артың оңолот — дедиңиз, — ал эмине сөз, — деп Кулубайдын атасы суроо узатат баарлашып отурганда. — Төрөбөгөн аялы бар экен Кулубайдын, аны коё берет. Башка аял алып андан балалуу болот, артың оңолот дегеним ошол, — дептир.

Кийин Кулубай Айымбүбү деген төрөбөгөн аялын коё берип, башка аял алып балачакалуу болуптур. Кулубайдын балдары азыр эл арасында.

РАЙЫМБЕКТИН АШЫНДА

1. Биздин Жумгал тынч экен

Жумгалдын этек жагындагы, КетменТөбө багытындагы СарыКамыш, Толук болуштугун бийлеген Райымбек манап өтө кадырбарктуу, зоболуу адам болуп

Тур. Ал киши о дүйнө кеткенде уулу Кудайберген атасына бүт кыргызды — Жалал-Абад, Ош, Анжыян, Талас, Чүй, Нарынды жердеген элди чакырып ТерЖайлак жайлоосунда чоң аш берет. Ал тургай ОлуяАта, Ташкен, Намангандан да эл келет.

Улуулардын сөзүн улап айтканга ышкыбоз, куйма кулак, сөз билги адамдар билишет. Аксакал баатыр менен Эрназар баатыр эр сайышка түшүп, Эрназар шейит кеткен ушу... Ал өзүнчө узун сабак сөз.

Илгертен кыргызда аштойлор акынырчыларсыз өтчү эмес го. Бул дүңгүрөгөн ашка Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет баштаган атактуу акындар келишет. Шабдан баатыр да бу ашка катышыптыр. Ошондо КетменТөбөлүк Токтогул, Эшмамбет, Коргол, Курман, Жаңыбай деген ырчылар Шабданга учурашып биринен сала бири ырдап атышат дейт. Баары тең эле Шабданды көкөлөтө мактапжактап киришет. Ал эми анын жанында отурган Байзак баатырды таназар албай калышат. Ырга кошушпайт. Буга Шабдандын өзү дагы, Байзак дагы ыңгайсыз боло түшөт. Себеби, Шабдан Байзакты эң жакын кеңешчиси, акыл кошоор адамы катары абыдан сыйлапкадырлачу экен. Байзак баатырдын кабаккашын байкаган кыраакы Куйручук аны жагымсыз жагдайдан куткаруу үчүн алиги ырчылар ырдап бүтөөрү менен аларды карай бир эсе тамашага чалып, бир — эсе чымчып ырдап коё берет:

Түңкатар, Түнтөй журт экен, Булар түтүнмөтүтүн ырчы экен. Түн каткандын итиндей, Түпүрөп ырдап турчу экен. Жатакчынын итиндей, Жабылып ырдап турчу экен. Төрт болуш элде мен ырчы, Байзаке, биздин Жумгал тынч экен! —

деп элди күлкүгө бөлөйт. Коргол обдулуп жооп бермекчи болгондо, Токтогул аны ырдатпай тыйып коёт.

2. Акындарды жайгаштырганы

Ушул аштын ички тартибин башкаруу, тейлептескөө Куйручукка тапшырылат. Аштын ырасмысы төрт күнгө созула турган болот. Демек, атабабадан калган салтсанаага ылайык мейман күтүү, аларды эриктирбей көңүлүн көтөрүп, жарпын жазуу чоң озуп алуу жумуш. :Мунун да өз эрежеси, мыйзамдары бар.

Куйручук ашка келген ак таңдай ырчыларга өзүнчө бир өргөө тиктирет. Аларга атайын сыйсыпаат жасаттырат. Кечкисин меймандардын элижерине, соболсопкутуна байланыштуу ырчыларды бөлүштүрүү, үйүлөргө жайгаштыруу керек. Акындардын ак өргөөсүндө ыр жаңырат. Таңтамаша, күлкү күчөйт.

Бир маалда аксылыктар Токтогулду сурап келишет, — бизге ырдап берсин — деп. «Күнүтүн чапса талбаган, кара кашка аргымак берип, Токтогулду алып кетесинер» — дейт Куйручук. Сурагандар бир атты мамыга байлап, Токтогулду ээрчитип кетишет. Андан соң Таластан келгендер — Эшмамбет ырчы бизге ырдап берсин дешет. — «Жалкуйругу төгүлгөн, жарышка түшсө бөлүнгөн күлүк Эшмамбеттин баасы» дейт жана Кукең.

Корголдун сураган КетменТөбөлүктөргө «Жол жоргосу дагы бар, таскактачу жайы бар, жакшы ат берсеңер, Коргол ырдап берет силерге» — дептир. Аңгыча, Суусамыр, Жумгалдан келген меймандар Калыкты өтүнүшөт. Анда Кукең: «Жаш болсо да жарайт Калыгым, алыска таптап чапкыдай, ардактап жабуу жапкыдай бир тобурчак оң келе тургандыгын» айтат. Чүйлүктөр Жаманкул ырчыны ырдап берсин — деп киши жиберет. «Жаманкулга бир кара кашка теке жетелеп келсеңер эле жарашат» дегенде отургандар кыраанкаткы түшөт.

— Ой, эмне күлөсүңөр бу Жаманкулдун ыры деле эл жатаарга чейин түгөнбөйт — дептир анда тамашаны күчөтүп. Жаманкул ал күнү таарынып ырдабай коёт.

Куйручук эртеси «кечээги ыр акыңар» — деп ырчыларга өз энчилерин — бирден ат бердирген экен.

3. Куйручук баатыр кайдасың?

Абалтадан аштойлордун кызыгы — күлүк чабуу болгон эмеспи. Күлүк ээлери, саяпкерлер чабандес балдар мындайда жүрөгү алып учуп, уктай албайт. Көпчүлүктүн көңүл кушу да көкөлөйт. Кепсөздүн чордону да ушунда болот. «Кайсы тулпар чыгаар экен, тууну кайсынысы жыгаар экен?» «Байгеге марып ким бактылуу болор экен?» дегендей соболдор бардыгын ойлонтот. Күлүгү чыкса элдин да, эл башкарган эрдин да намысы... Кеп байтеде эле эмес... Ошондуктан күлүктүн күлүгүн, тулпардын тулпарын апкелишет. Аттын кулагы менен тең ойногон чыйрак балдар тандалат ат чапканга.

Жамы кыргыз чакырылган бул ашка чабылганы жүздөн ашуун камбарата тукуму келди. Атаңгөрү ай, «чү» — десе эле «булуттуу көктүн астынан, муунду чөптүн үстүнөн» сызчудай туйлашат. Ээлигишет. — Аттар чубатууга салынарын жар салып Найманбай ырчы заңкылдайт.

Күлүктөр чубатуудан өтүп жатты. Көпчүлүктүн көзү аларда. Айрыкча, сай күлүк ээлери алчытаасын жеген саяпкерлер бир да атты куру өткэрбөй сын көз менен карашат. Көпчүлүк чуркурап бата берген соң күлүктөрдү айдап жөнөштү. КетменТөбөнүн манабы Керимбай ары сынчыл, ары баамчыл, кыраакы, сынаакы адамдарын жыйнап:

— Менин аргымагым биринчи келет... туу жыгат, туурабы? — деп сурайт алардан. Жооп айталбай тунжурашат. Сиздики чыгат дегендер да болот.

— Жок, сиздики бу жолу чыкпай калды, үчүнчү, төртүнчү болуп келет. Буга чейин көп жолу баш байге алып берди эле, ошого канимет кылыңыз, — дейт кары саяпкер.

— А кимдин күлүгү чыгат экен, менин көк бууданым турганда — деп жана собол салат Керимбай.

— Жумгалдык саяк, Мышыктын Карагери учкан куш менен жарышса утуп чыкчу мал экен, жаныбар чуркай турган чагы экен. Ошол биринчи келет... Караандатпайт башка күлүктөргө...

Керимбай сыр билгизбей ойлонуп калат. Карагерди чыгарбаска амал табат. Эки мергенчи дайындап, — Эч кимге билгизбей, шек алдырбай алдын тосуп Карагерди атып салгыла. Андан соң ал ишти силер да ден да билбеген болом. Байге толугу менен силердики, — дейт.

Күлүктөр келе турган учур жакындайт. (Ал кезде чоң күлүктөрдү азыркыдай 3035 чакырымдан эмес, 5060 чакырым алыстыктан коё беришчү экен). Эки Шыпшайдар мылтыктарын белендеп буйткада жашынып олтурушат. Бир маалда куйрукжалы шамалга

жайылып, артында чаңы бураган Карагер көрүнөт. Башына кызыл оромол байлаган чабендес бала тизгинге колу карышып, ээрге бекем жабышып, ал келет. «Өпкөбоордун тушу деп, өлөөр жериң ушу — деп», мергенчинин бири Карагер өтө берерде мылтык сунат... Жок... — Акебай, ушундан көрө мени атып салчы! — деп мылтыгын ыргытып жиберет ал. Экинчи мерген шашкалактап, саал узай түшкөн күлүктү мээлейт. Бирок, анын да колунан мылтыгы түшөт. Көрсө, Карагер касиеттүү мал тура! Мергенчилер аны мээлегенде эки колунун ордунда эки канаты бар кичинекей жылаңач бала күлүкгүн соорусуна отура калып, канаттары менен Карагерди сооруга чапкылап баратыптыр! Эки мергенчиге тең көрүнүптүр...

Ошентип, көкүлүн көккө ыргытып, туягын жерге мылгытып, кулагын жапыра чуркап Карагер келет маарага. Башка аттардын өзүлөрү түгүл караандары да көрүнбөйт. Күлүктүн ээси — Мышык деген киши (өз аты Кулжабай экен, көзү мышыктыкындай, өңү сары болгондуктан ушинтип коюшуптур) кубанганынан ыйлап алыптыр дейт. Ал колунда жок, кедей экен. Ага байге берилбей чыр чыгат. Чай кайнам убакыт өткөн соң гана экинчи, үчүнчү күлүктөр келет.

— Бу жолдон кошуп жиберген ат, болбосо чоң күлүктөр удаа келчү эле го — дейт Керимбай туталанып.

— Томаяктын атына кайдагы байге, зобололуу адамдын ашында зобололуу адамдын күлүгү байге алганы оң дегендер да болот. Байманаптар ар кайсы шылтоону жамынып, байгени ар кимге ыроолоп салат. Баш байге эки миң сом, алтын чегерилген ээртокумдуу, Анжиян килем жабылган ат экен. Кадимки Токтогул акынга аттын ээрин ал дешет.

Ошондо Токтогулдун ырдаганы:

Албаймын аттын ээрин, Алганда алты боломбу? Кузгундардын колунан, Байгеси болду коромжу. Куйручук баатыр кайдасың? Тапсаңчы мунун айласын... Көрсө боло кедей да, Карагер аттын пайдасын. Эки миң болсо байгеси, Эки сом тийбей ээсине, Кетирип салды айласын...

Шунда калыстыгы как жарган, катаал сөзү таш жарган кайран Кукең, тиги «мыктылардын» колун арканжипсиз байлабай жыгып:

Балбаның жыкса бак болот,

Күлүгүң чыкса ат конот.

Манчыркаган кээ бирөө

Мансабына мас болот.

Жолдон тосуп жеп алган

Жок оокат кайдан аш болот?

Ээсине ээлик кылдырбай,

Энчилеп алып кеттиңер,

Баш байгени шак тоноп.

Апталык жерди чуркаган,

Ай туяк тулпар ат болот.

Адамдын жебей эмгегин,

Адилет жүрсөң бак конот.

Ач көздүк менен тоюнган

Аз оокат кайдан аш болот

Тура чуркап кээ бирөө

Туурадан чыгып тап коёт,

Кудайды карасаңарчы,

Карагер аттын байгесин

Куйручук минтип алып коёт, —

деп, күлүктүн ээсине байгесин толук кайтарып бериптир. Токоң да мындай калыстыкка ыраазы болуп, Мышыктын көңүлүн көтөрөт:

Куйругунан чуу чыккан, Бүгүн ашта туу жыккан, Карагер ат жаныбар, Маңдайындаагы бар. Кулжабай — Мышык таптаган, Саяпкери таанымал. Баракелде Мышыгым, Байгеден

күлүк чыгарган. Бишкек менен Наманген, ОлуяАта дубандан, ТерЖайлакка толтура Эл жайылып куралган. Элирип атың туу жыгып, Эки миң теңге пул алган. Букарадан сенчилеп, Чыккан барбы кумардан... Дегеле, Куйручуктун мындан башка учурларда дагы чоң чырчатактарды, талаштартыштарды калыстык,

акыйкаттык менен жөнгө салгандыгы, ал тургай уруулар арасындагы тирешүүлөрдө элчилик милдеттерди аткаргандыгы жөнүндө кептер арбын.

АК ТАҢДАЙЛАР АРАСЫНДА

(Коргол Досу уулунун айтканы*)

... Атактуу Райымбектин ашы. КетменТөбө менен Таластан, бержагы Жумгал, Суусамырдан бир боордошкон эл бээлерин байлай, союштарын айдай барышып, ТерЖайлактын тегизине кыркаар үй тигишти. Аш ээлери — боргемик эли дагы абыдан камданышкан экен. Көк шиберлүү көйкөлгөн жайыкта жумурткадай аппак үйлөр жайнайт. Коноктордун сыйсыпаатын чуктоого ар бир үйгө үчтөн жигит, экиден келин дайындалган. Мал союлуп, эт бышырыла турган жерлер аркы Долоно — Булак суусунун жээгинде. Илгертен меймандос кыргыздын уулкыздары ийиктей имерилип, берекелүү дасторкон жайнатышат. Бир жагынан чай тегеренип, бир жагынан ээк черткен бал кымыз сунулат.

Аштын ички ырасымдарын башкаруу Куйручукка тапшырылган. Ар кайсы жерден, алысжуук элден ашка отуздан ашык ырчы ат арытып келиптир. Ар кимиси өз өнөрүн көрсөтүп, көптүн көңүлүн бурат. Конок күтүмүн алгандардын арасында боргемиктеги Осоке деген чоң бай үй тигип келгени белгилүү болду. Жаш алган токолу Кашымкан ашкан сулуу, көргөндүн кумар отун жандырып, кыялы, кыймылы менен эразаматтарды мас кылат. Осоке сексенге таяп калса дагы Кашымканды катуу кызганат. Күндүртүндүр көзөмөлдө. Эшиктен кирген жигиттерди жекире тилдейт.

Сулуу келиндин кабарын уккан Курман ырчы менен Карамырза ырчы экөө ошол Осокеникине атайылап барышат. Көпкөлөң эмелер көз кысып, Кашымканга тийишип, шойкомдонушат. Келин кылчаккылчак чалын карайт.

— Мусанын тайганындай улуп, ырчы дегениң жаман журт турбайбы! Кеткиле кутубузду учурбай? — деп Осоке эки ырчыны үйдөн кууп чыгат. Ошондо ырчылардын арасында бар элем. Курман келип Эшмамбет ыр

чыга датын айтты. Эшмамбет ачууланды. «Осоке какбашты бир каптап өтпөсөк болбойт. Ырчыларга тил тийгизиптир!» — деп баарыбызды Осоке байдын үйүнө ээрчитип жөнөдү. Анда менин курч, жаш кезим. — Жакшылап ырдап, сен биринчи тийишкнн, — деди Эшмамбет мага. Мен:

— Ой Осоке абышка,
Атагың чыкпайт алыска.
Качантан бери камындың,
Кашымканды алышка.
Кызыңдан кичүү Кашымкан,
Казыр түшчү калыска.
Карылыгың жетиптир,
Мага бергин карызга! —
деп ырчылардын каптамайын баштадым.

Чоң кула жээрде минген Эшмамбет атын тартып тура калып, зоңкулдап коё берди:

— Карылык басып кысталып,
Каткан шири жыттанып.
Какчаңдаба Осоке,

* Баянды Коргол ырчыдан уккан Жапар Кенчи уулу.

Кашымканды кызганып.
Көрүң жакын төрүндөн,
Каларсың жерге ныкталып.
Карамырза, Курманга,
Качырдың бекер тиш салып.
Айтпаймын сөздүн жаздымын,
Артыңда калган жаштыгың.
Картайган кезде капырай,
Кашымкан сулуу жаздыгың.
Жарга согуп таштадың,
Жалындап турган жаштыгың.
Жанына батты далайдын,
Жаш аял алган пастыгың.
Ар ким кирсе кызганган,
Айтам сенин Осоке
Акылыңдын аздыгың.
Катып алам дебегин,
Кашымкандын аштыгың.
Кашымкан белиң кындырдай,
Карайсың мени тындырбай.
Өңөрүп алып кетейин,
Өлөрман чалга кор кылбай.
Алкымың аппак кылайып,
Азапты тарттым муңайып,
Жалыңга түшөм сен үчүн,
Жаралдың мага ылайык.
Жайлаган жайлооң ТерЖайлак,
Жаадырайсың көз жайнап.
Кызганчаак чалга кор болуп,
Кыйналдың кургур шор кайнап!

Эшмамбет ушинтип ырдап жатты. Самсыган эл, аялэркек дебей бизди тегеректешти.

— Кокуй чаба көр Куйручукка! Береги ажылдаган иттер абийирди айрандай төгүп жибермей болушту. Башканын тилин алышпайт булар, бир токтотсо ошол Куйручук гана токтотот! — деп Осоке бир жигитин чаптырды. Ырдамай уланды. Токтогул Осокеге жан тартып, болушкансып ырдады:

— Айта бербей жемени,
Ырчылар сөзгө келели.
Капа кылып албайлы,
Абабыз менен жеңени.
Аксымдык кылыш жарабас,
Ар иштин болот ченеми.
Карыны бир аз сыйлайлы,
Карөзгөйлүк кылбайлы.
Карчытынан чымчыбай,
Калыстык менен ырдайлы.
Кашымкан жеңең кашкайып,
Кадиксиз сулуу турбайбы.
Кызганып койсо карысын,
Карышкырча бурдайбы!—деп

басыла электе Кулуке ырчыны кудай урду! Ал дайыма бука минип жүрүүчү. Айтыша кеткен ырчысынан жеңилип баратканда аттан оодара тартып букасынан түшө калып сабап да салуучу. Акындык жайы аз, оргубаргы, зөөкүр чалыш неме эле. Анын сырын билгендер

жалтактап качып туруучу. Ошол Кулуке букасы менен элди жөөлөтүп, Токтогулду демитип ырдай баштады:

— Кесирлүү чалды коргойсуң,
Эшмамбеттей болбойсуң.
Кесепеттүү Токтогул,
Керилип туруп муштасам,
Кемегеге сойлойсуң!
Ырчыны итке теңеген,
Осокедей какбашты,
Токтогул ким деп ойлойсуң?
Айткан тилди укпайсың,
Кашымканга ыктайсың.
Атаңдын оозу Токтогул,
Алкынып барып бир койсом,
Алты күнү уктайсың!

Кулуке ушинтип жиндене баштаганда, бир чети Тотогул экөөнү арачалап, бир чети тиги зөөкүр ырчынын көңүлүн улап, бая ыза болгон өзүн да тынчытуу үчүн эми Курман ырдап сала берди:

— Оо, Кулуке!
Колунан кокон өнбөгөн,
Коюнун жыргал көрбөгөн.
Кокуй чал мобу өлбөгөн.
Сасык айран, көк курут,
Саясатка көнбөгөн.
Садага кетсин сулуудан,
Салпаяк чал бу өлбөгөн.
Адырга бүткөн талдайсың,
Аякка куйган балдайсың.
Ардагым сулуу Кашымкан,
Алжыган чалга кор кылбай,
Ала качсам кандайсың?
Беш көкүл сонун саамайың,
Белеске тийген айдайым,
Бекене чалга кор кылбай,
Бел байлашка кандайсың?

Көп узабай топ жарыла берип, кара кашка жорго минген, суусар тебетей кийген, күмүш кемер курчанган өкчөлүү өтүгү менен үзөнгүнү чалкалай теминген Куйручук келип калды. Ал топ ырчыны беттеп, эч кимден жалтанып койбой токтолбой төгүп кирди:

Оо жабыржабыр жабырлар,
Жамгыр жааса дабырар.
Жай албаган байкуштар,
Жалбыракты жамынар.
Жамыраган көп ырчы,
Ушул беле ырыңар.
Оо, дүбүрдүбүр дүбүрлөр,
Мөндүр жааса дүбүрөр.
Чычаң байкуш чычандап,
Чырканака жүгүрөр.
Чыйылдаган көп ырчы,
Ушул беле күүнөр.
Токтогул сага не болгон,
Токтоолук кайда жоголгон.

Торпогунду алдыбы,
Осоке барып короондон.
Эшмамбет сага не болгон,
Эсиң кайда жоголгон.
Эшегинди алдыбы,
Осоке барып короондон.
Ор текедей калжайып,
Оолугуп ырдап дардайып,
Карыяны сыйлабай,
Ээрчитип келген экенсиң
Эшмамбет жолдошжорондон.
Карамырза, Курманды,
Карандай кудай урганбы?
Каптап баарың кордойсуң,
Картайган кезде тууганды.
Койгун деймин Жолойду,
Коргол да мына чоңойду.
Кадырлуу ырчы калкына,
Карынын алдын торойбу?
Карыларын сыйламак,
Кадимден калган салтыбыз.
Ырылдашсак сыйлашпай,
Ырчылар кетет баркыбыз.
Топко ырдабай чыр кылсак,
Тоодо калат тарпыбыз.
Илгертен эле ырчылар,
Карыларын сыйлоочу,
Кутмандуу кыргыз калкыбыз!

Куйручук ырын бүтүрдү. Ырчылардын баары аны тааныйт экен. Эшмамбет Куйручуктун «Оролмо тоонун ор теке» деп тамашалаганына ызалана түштү. Жооп кылып, ага каршы ырдайм дегендей камданып калды эле аны Токтогул тыйып койду. Аскага чыгып дардайып, алды жагын аңкайып карап турган чоң сакал тоонун текесин көргөнүнө бардыр. Эшмамбет Куйручуктун жанагы сөзүнөн улам ошого куп окшой түшкөнүнө баарыбыз күлдүк. Анан калса ат минип турган чоң кара сакал алибеттүү ырчы күлкүгө себепкер болду. Ангыча баягы Кулуке туурадан чыгып, Куйручукка катылып калды:

— Кара казан кырмычык,
Кырып жеген тырмышып.
Эсине келип токтогун,
Эненди урайын Куйручук!

Куйручук маңдайындагы букачан Кулукенин букасына камчысын жаңсап тап берип койду эле, анын букасы жер чапчып, «мөө» деп өкүрүп жиберди. Ого бетер дуулдап күлдүк. Анан Куйручук:

— Өгүз минип дардайган,
Өкүм сүйлөп маңайдан,
Өчөлөңдөп урушкан,
Өлөрман чалыш кандай жан?
Бука минип дардайган,
Бузуку сүйлөп маңайдан.
Бурганактап жинденип,
Буулугуп чыккан кандай жан?
Мингениң уйдун букасы,

Кийгениң таардын жукасы.

Өшөнөшөң этесиң,

Азыр топтон кетесиң.

Кетпегенде нетесиң.

Тамтаңдаган бузуктун,

Таанытсын кудай жетесин! —

деп качырып сала берип, буканы соорудады эле, Кулуке мурунтукка алы жетпей, букасы өкүргөн бойдоп мөңкүп жөнөдү. Күлкү ого бетерден күчөдү. Өзгөчө обочорооктогу атчан аялдар аябай шаңкылдашты. Куйручук эми аларга кайрылып келди:

Ой ак элечек катындар,

Ача майкуйрук капырлар.

Кызыл түпөк найзага,

Кыйшайбаган баатырлар.

Айткан тилди алгыла,

Тамашага баргыла.

Кыргыйек куштай кылтыйбай,

Бастыргыла алдыга!

Аялдар аштын тамашасы өтчү тарапка жөнөдү. Куйручук ырчыларды ээрчитип, аларга арналып тигилген ак өргөөгө киргизди. Эшмамбетке жанынан он сом сууруп берди. «Сага катуу айтып койдум» — деди. Ошентип жоон топ ырчылар дагы ыкка көндү.

НАЙМАНБАЙ ЫРЧЫ МЕНЕН БЕТТЕШҮҮ

Суусамырдын манабы Түркмөн атасы Зарыпбекке аш берет. Чүй, Көл, Нарын, Ат-Башы, Кетмен-Төбөдөн бери эл чакырылат. Ашты кудасы, солто элин бийлеген Чолпонкул манапка башкартат. Чолпонкул ошол ашта саяктардын шагын сындырып, басмырлап коюу максатында атактуу Найманбай ырчыны «саяктарды кордогун» деп жиберет. Ал аштын жарчысы да болот. Найманбайдын Жумгалдын мыктылары — Калпа ажы, Байзак, Көкүмбай, Мырзабек, Курман манаптар турган жоон топко келип ырдап турганы:

— Эй, билбегендер көп чыгар,

Эмесе, билинттип айтып берейин.

Алдыңарга баяндап,

Өзүмдөн кабар төгөйүн.

Мен Балыктын уулу Найманбай,

Айта берем ар кандай.

Сөздөрүмдү байкасаң,

Сөөмөй менен сайгандай.

Кээ бир сөзүм байкасаң,

Керүүдөн сызган тайгандай.

Кээ бир сөзүм кубантат,

Кымызга суусун кангандай.

Айрым айтаар сөздөрүм,

Аңдап көрсөң айбандай.

Саяктар сага кеп айтам,

Салмактуу сөздү эми айтам.

Жайыкышы жатышкан,

Биринбири атышкан.

Баштагыдан байкасам,

Баатыр болуп калыпсың.

Бири-биринди аябас,

Каапыр болуп калыпсың.

Эми чоң Чолпонкул кеп айтат,
Чоюлган чоңдор баары айтат.
Алардын сөзүн баяндап,
Акын Накең жар айтат.
Чолпонкул эмес, Чолпонум,
Айтамгалуу солтого,
Алтын тутка болгонум.
Алты уруу элди башкарып,
Акылын таап соргонум.
Асылдын айткан сөзүнүн,
Айтайынчы болжолун.
Акмактык кылып саяктар,
Абайлабай койбогун.
Эзелтен ушу саяктар,
Энбаш өскөн эл болот.
Ээлиге берген өзүнчө,
Эсакылы кем болот.
Абалтан калың саягым,
Аламан өскөн эл болот,
Алыша берген өзүнчө,
Акылы тайкы кем болот.
Көпчүлүгү күүлөнүп,
Көйрөң чалыш эл болот,
Күүлөнө берип куру бекер,
Көрүнгөнгө жем болот.
Аштык айдаар жери жок,
Бел кыла турган бели жок,
Тебише берген өзүнчө,
Буларың, тентек өскөн эл болот.
Саяктар, жаны менен карыңар,
Жабыла кулак салыңар.
Баатырсынчу болсоңор,
Башына келтек чабылаар.
Чоң Чолпонкул кеп айтат,
Ордуңардан козголбой,
Бек отурсун деп айтат.
Опурулуп сүйлөбөй,
Тек отурсун деп айтат.
Күбүрөшпөй, күлүшпөй,
Тынч отурсун деп айтат.
Бакашака болбостон,
«Кынк» отурсун деп айтат.
Аткарбасаң айтканын,
Камап коёт Чолпонкул.
Ачуусуна тийсеңер,
Сабап коёт Чолпонкул.
Саяктар, айткан тилди албасаң,
Мойнуңардан байлатаар.
Жетелетип тепкилеп,
Жетимдей шоруң кайнатаар.
Өз үйүндө жүргөндөй,
Өжөрлүктү койгула.

Жарчынын кеби ушундай,
Жайланып тыптынч болгула! —
деп ырын бүтүрдү. Жумгалдын манаптары ыңгайсыз абалда калышат. Айрыкча, Байзак баатырдын ачуусу келип: — «Бу карыган акмакка каяша кыла турган саякта бир бала туулбай калганбы?» — деп жанжагын караса, «Мына мен чыгам!» — деп, Куйручук атын камчысы менен такымга басып алып, адегенде «Өш дейм өш», «Кет эле, кет» — деп Найманбайды омуруолотуп, жөөлөтүп барып, элди күлдүрүп, анан атынын тизгинин тыкчыйта тартып, аны беттеп турган жери:
— Эй, Балыктын уулу Найманбай,
Айткан сөзүң айбандай.
Акылыңдан адашып,
Айта бербей ар кандай.
Асыласың оолугуп,
Ажына болуп калгандай.
Угуп тургун Найманбай,
Улубагың ар кандай.
Уңгулуу кептен айтпастан,
Урушканың бул кандай?
Күлгөнүңдү токтот деп,
Күүлөнбөгүн Найманбай.
Көзөлүнө айтып бар,
Күлө берем ар кандай.
Жүргөнүңдү токтот деп,
Жөөлүбөгүн Найманбай.
Карап тургун кайбарым,
Жүрө берем ар кандай.
Алты уруу элдин ичинде,
Айбанмын деп мактандың.
Танып кетээр жөнүң жок,
Тайганмын деп айтканың.
Айбан болсоң чөп салып,
Арыктатпай багайын.
Тайган болсоң тартайып,
Күнүгө өпкө салайын*
Маарап койчу кой болсоң,
Адырды көздөй жайайын.
Мөөрөп койчу уй болсоң,
Сазга айдап барайын.
Боздоп көрчү төө болсоң,
Тикендүү жерди табайын.
Кишенеп көрчү ат болсоң,
Минип алып чабайын.
Акындын сөзү так болот,
Так сүйлөсө бак конот.
Тамтандай берсе сага окшоп,
Талаада калып жок болот.
Тартагай шыйрак, ичке бел,
Тайган деген ит болот.
Ачка болсо тайганың,
Тарпты искеп жеп коёт.
Тайган болсоң итсин да,
Ит болсоң Наке түгөнгүр,

Үрүп жүрүп бүттүң да.
Жорудай болбой жолуң тап,
Кажырдай болбой кайра тарт.
Эшектей болбой элден кет,
Качырдай болбой жолдон кайт!
Чолпонунду зор дейсин,
Саяктарды кордойсуң.
Чолпонкул качан чоң эле,
Башынан качан иши оң эле?
Чокчондобо тим эле,
Чолпонкулуң ким эле?
Кечээ солтодон качып келгенде,
Көтүнөн богу шорголоп,
Эр Байзакка корголоп,
Элечек кийип башына,
Уй сааган катын ал эле,
А мен уй саадырган бала элем!
Ак сакалын жайкалтып,
Башыбызда таажыбыз.
Меке — Дилде, Каабага,
Барып келген ажыбыз.
Калпа ажыны көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң.
Анын бияк жагында,
КараОйдо жаткан карк алтын,
Бүт кыргызга баркы алтын,
Жыгылганды таяган,
Жыртылганды жамаган.
Үзүлгөндү улаган,
Чачылганды жыйнаган,
Хан Байзакты көрбөйсүң.
Көрбөй туруп сүйлөйсүң,
Анын бияк жагында,
Уйдун этин жебеген, . . .
Убадам эки дебеген,
Хан Медеттин тукуму,
Айтканынан кайтпаган,
Калпалардан бата алган,
Калкка КөкДөө атанган.
Көкүмбайды көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң.
Анын быяк жагында,
Хан Качыке уругу,
Дыйканбайдын кулуну,
Төмөнкү Кулжыгачтын улугу,
Мырзабекти көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң.
Анын быяк жагында,
Бала Курман атанган,
Бадышадан кат алган.
Орустардын закүнүн,
Көкүрөккө жат алган.

Курман турса көрбөйсүң,
 Көрбөй туруп сүйлөйсүң.
 Мына ушундай Найманбай,
 Саяктарды ким дейсиң?
 Санжыргасын билбейсиң.
 Билсең айтпайсыңбы Найманбай,
 Билбесең бокту жеген келжиреп,
 Тайгандайсың Найманбай!
 Кет эле кет! Найманбай!
 Өш эле өш! Найманбай!
 Чөк эле чөк! Найманбай! —

деп Найманбайдып атын дагы омуруолотуп барып, ырын бүтүрөт. Эл кыраанкаткы. Чолпонкул боз үйгө кирип кетет. Эсине ак падышанын жасоолдоруна качып, баш калкалап Жумгалга барганы, Байзак баатырдын сөзгө сүйлөшүп, куткарып алганы түшөт. ...Жакын агалары орус солдатты өлтүртүп коёт. Ошондо аны барымтага байлап кетишмекчи болгондо, бел ашып, Байзакка келип, бир айча жашырынып жүрүп калат. Күндөрдүн биринде «жасоолдор издеп келатышат» деп калышат. Чолпонкулду аялча кийиндирип, уй саадырып коюшат.

Кукең анын ушу эски жараатын куп келиштире чукуп олтурбайбы... Кечинде Чолпонкул Куйручукту чакыртат. Ал атын мамыга байлап, салам айтып кирип, чөк түшүп, камчысын санына таянып, Чолпонкулдун теке маңдайына олтурат.

— Куйручук акын экенсиң. Найманбай карып калган окшойт. Жаңылып калды. Ырыңды кайталап койчу, толук укпай калдым,— дептир Чолпонкул. Кукең жанагы ырда кайра кайталап бериптир.

— Бул ырдын жандырмагы болобу? — дейт Чолпонкул.

— Болот баатыр! — Куйручук буйдалбай жооп берет.

«Болсо, кана айтып көрчү...» дегенде Куйручуктун айтып турганы:

— Чолпонкул эмес чолпонум,
 Айтамгалуу Солтого,
 Алтын тутка болгонум!
 Арнамыс күткөн элиңе,
 Айланга салган коргонум.
 Ак болот элең кетилдиң,
 Ашкере күлүк экенсиң,
 Анан кайра жетилдиң.
 Атагы дайын кыргызга,
 Атаңдын аты Тынаалы,
 Артыкча бүткөн жан элең,
 Аксатып койдун азыраак,
 Артыңдан салпылдап учкан кулаалы.
 Алданын салган ишине,
 Чопо анан кандай кылаалы? —

дегенде эле Чолпонкул: — Болду, болду Куйручук — дейт. «Адегенде көтөрө чалдың, анан «акболот элең кетилдиң» — деп дагы жылаандын башын чыгарып койдун. Акын экенсиң, жүрөгүңдө кара жок эр экенсиң, кел эми чыпалак алышып жүрөлү» деп чыпалак алышып: «Карагул сага он эки болуш солтодон бир тобурчак ат табылаар, кара кашка тобурчакты ээр токуму менен Куйручукка алып келип мингиз» — дейт.

Карагул Чолпонкулдун жакшы көргөн жигити экен, өзү минип жүргөн кара кашка тобурчакты ээр токуму менен алып келип Куйручукка мингизиптир.

КУЙРУЧУК МЕНЕН КАЛМЫРЗА ЫРЧЫ

Шабдан баатыр ажыга жөнөмөк болуп Токмок шаарындагы Аалыкан төрөнүн мечитинен
эл жакшыларына учурашын калуу үчүн кыргыздын оң-солунун бай, бийлерин чакырат.
Кулжыгач — Байзак ажы да келет. Ал жанына жакын көргөн жигити Акчоронун
Аалыбайын жана Куйручукту ала барат. Көп мал союлат, узатуу үч күнгө созулат.
Калмырза ырчы ошондо Шабданды аябай мактап, айрым урууларды жамандап ырдайт:

Аллатаалам жараткан,
Ал Мухамбет аты бар.
Асмандан түшкөн каты бар,
Азирети Аубакир,
Артынан өткөн Чалыяр.
Кудай досу Мухамбет,
Мухамбетке биз үмөт.
Каржысы жеткен адамга
Ажыга бармак зор милдет.
Эми кабыл болсун ажыңыз,
Хан болсун кырк жыл башыңыз.
Хан Жантайдан туулган
Катарда сиздей ким чыккан?
Агер чыкса бир чыгаар
Калыйпа менен Урумдан.
Эми, калк — кызыл тал, сиз — терек,
Калк кысылса сиз керек.
Калкың бирге кетүүгө
Каржысы жетпейт, жан бөлөк.
Эл — кызыл тал, сиз — терек,
Эл кысылса сиз керек.
Элиндин бирге кетүүгө
Эби келбейт, жан бөлөк.
Бээжинден уста алдырган,
Медересе салдырган.
Түш эңкейсе бешим деп,
Динге кубат берсем деп.
Коногуна эр Шабдан
Койдун зти жетпеген.
Кожо, молдо, дубана
Эшигинен кетпеген.
Ушунча калктын баарын
Баатыр өзү эптеген.
Аксакалың Баяке,
Айлың барган ажыга.
Ак элечек салынган
Зайыбың барган ажыга.
Маамыт, Төлөн аты уйкаш,
Иниң барган ажыга.
Бул өңдөнүп кыргызда
Кимиң барган ажыга?
Ала куш, Маамыт инициңиз
Ааламды жеке билдиңиз.
Нечен сотко айланган пендени
Түбүнөн сурап токтоттуң.

Ар кылганың эр Шабдан,
Бүгүн ажыга кетип жоктоттуң.
Мен эми, илгерки өткөн элди айтам,
Өткөн элдин ичинен
Өткөн эрди айтамын.
Солтодон чыккан илгери
Эшкожо менен эр Канат.
Баатыр Шабдан төрөмө
Бар кылбаймын муну да.
Саяктан Медет болгон дейт,
Эсенгулдан Ормон дейт.
Эски адамдар көп ^актайт,
Булар да мыкты болгон деп.
Адигине Алымбек,
Арбагы оогон катынга,
Мунун несин айтам маалым деп.
Курманкожо, Кулжыгач,
Ар кимиси бирбир баш.
Кемисия кылышкан,
Эрегиштен эр өлүп,
Эсебин баатыр табышкан.
Эми убал болду саякка,
Убара болуп бечара,
Булар барат каякка?
Сарт менен ногой, дункана,
Сагынат сизди бечара.
Сагынгандын себеби,
Бербей турган Бексулга,
Медет болгон эр Шабдан.
Бекип калган катуу ишке,
Себеп болгон эр Шабдан.
Эми Ак боз бээни жүз сойсок,
Атын Шабдан жүз койсок!
Өзүндөй болбос кемеңгер,
Кош эми, аман барып, аман кел! —

деп созуп бүтүрүп бери басканда Куйручук ордунан ыргып тура калат, айтышмакчы болгондо, аны Баязак этегинен силкип отургузуп коёт. «Куйручук, азыр Шабдан жакшылыкка баратканда сен Калмырза менен чырлашып айтышканың туура эмес. Калмырзанын бул оозу барда далай кезигесиң, айтышаар болсоң ошого камына жүр»,— дейт тыйып.

Шабдан ажыдан келгенден бир, эки жылдан соң Балыкчынын АкЧийинде чоң топ болот. Бул топ беш күнгө созулат. Топтун убактылуу төрагасы Байзак, орунбасары бугу Чыныбай дайындалат. Топ жүрүп жаткан, эс алуу маалында баягы Калмырза ырчы саяктарды жамандап дагы ырдайт:

КызылСуу менен Шамшыда,
Сооронбайдын Дүрү бар.
Солто менен тынайдын
Соолбос кызыл гүлү бар.
Кулжыгач, Курманкожодо
Ушулардай кимиң бар?
Эми бура тартпай саяктар,
Бурулуп басып буга бар! —

деп Калмырза ырдаганда Куйручук эл ортосуна келип төмөндөгүдөй ырдайт:

Ырчы деп койсо Калмырза,
Ыгы жок сөздөн айдайсың.
Түзүктөп сөз таап айтпаган,
Сен түбү жок өскөн айбансың.
Уюткусуз ачыган,
Ирип калган айрансың.
Табышмактуу бул сөзүм
Талаага кетпейт майнабы.
Калыс болгун адамзат,
Мен айтпай эле коёюн.

Аксакал Байзак карыны. Көкүмбай, Курман, Мырзабек, Көкдөөлөрдөн миңим бар. Сен, чалдарыңды мактайсың, Жаштарыңдан кимиң бар? Жаңшап ырдап коюуга, Жаагымда тилим бар. Эми айтышчу болсоң кел бери! Мен айтылуу Куйручук, Атактуу саяк элдеги. Эээй, жалгыз үйлүү Калмырзам, Ата байкуш аа, Ата кургур аа...

Жеңе албайсың сен мени! — деп шылдыңдап анын жүрүштүрүшүн туурап күлөт). Элдин баары күлүп калышат. Калмырза ордуна обдулуп кайра ырдай турган болгондо Чыныбай Калмырзаны чакырып, эл ортосуна келип, Куйручукту да чакырып:

— Эл, журт, оң жагымда турган Куйручук — саяк, сол жагымда турган Калмырза — сарбагыш. Мен экөөнө калыс тууганмын. Бул экөөнүн бүгүнкү чырлуу ырына калыс болоюн, эл, журт, калыстыкты бүгүн мага бергиле!? —деп сурап калганда эл чуулдап:

— Чыке, сиз туура айтасыз! — дешет. Анда Чыныбай:

— Калмырза, сен Шабдан ажыга баратканда Шабданды аябай мактап ырдадың, Шабданга мактоо жарашат, Шабданды сен эмес бүткүл эл, айрыкча орус калкы да баалайт. Бирок сен саякты эки жолу кордоп, кемсинтип ырдаганыңа чыдабай Куйручук сени жамандап ырдап чыкты. Бул жеке Куйручуктун эмес, бүткүл саяктын ыры. Сен түз ырдабай өз айыбыңды чукутуп алдың. Куйручук сени «түбү жок», «теги жок», «жалгыз үйлүүсүң» деп эл ортосуна ырдап отурат. Куйручуктун бул сөзүнүн жарымысы калп болсо да, жарымы чын чыгаар. Мындай жамандашып ырдоодон эл бузулат, чыр чыгат. Мунун туура эмес. Ырчылыгыңда талаш жок. Мындан кийин агымга карата чындыкты айтып, түз ырдап жүр. Бүгүнкү ырың боюнча сен Куйручуктан жыгылдың», — деп экөөнү жайларына таратат. Чыныбайдын бул калыстыгына эл ыраазы болот. Калмырза шылкыйып Шабдандын жанына отурат, Шабдан да Чыныбайдын калыстыгына кошулуп:

— Мындан ары бирөөнү мактап, бирөөнү жамандабай түз ырдап жүр!» — деп коёт.

Куйручук жанына барганда Байзак:

— Кайран Куйручугум, жарайсык, мен сени баягыда шашпа дегеним ушул болчу, — деген экен.

БОРБАШ КУУДУЛДУН ҮЙҮНДӨ*

Бир айылда бир катын урушчаак болсо, катындын баары урушчаак дегендин чындыгы барын бир уруунун Борбаш деген куудулу аныктагысы келди. Чоң куудулдардын таамай айткан курч кеби, өзгөрө калган кебетеси, адам кайталагыс кыймылы эл оозунда лакап болор жорук-жосундуу болсо, Борбашта ал касиеттердин бири жок туруп, ошо чоң куудулдарды туурайт. Эсжинди манаптын жорук-жосунун иштейт. Бирде бука болуп жер челгенсийт. Айгыр болуп азынайт. Кочкор болуп мекиренет. Теке болуп бакылдайт, эшекче айкырат. Ага өз жаратылышындагы осол кыймылы, орон жосуну, кай кездери шай келгенсийт. Албетте, ага кишилер күлөт. Бирок, күлкүнүн да күлкүсү бар деңизчи. Борбашка күлгөндөр анын куудулдук асыл өнөрүнө эмес, туурамчылыгына, бирде орой, бирде осол кыймылына, бирде орундуу, бирде орунсуз кеп-сөзүнө, анан ага өзү аябай ишенгенине күлүшөт.

* Т. Сыдыкбеков. «Күлкү жана өмүр» китебинен.

— Оо, куудул болбосоң коё кал... — Мөөрөшү буканын өзү...

— Аңкылдашы деле кадимки эшек...

— Хихи... эмнеси болсо да сокур чымыны бар өзүнүн...

— Ой, кудайдын мунусуна да каниет.

Жоошбай, Куйручугубуз жок болсо да Борбашыбыз бар!

Ушуну айткан кишилер өздөрүнүн Борбашы барына кадимкидей сыймыктанышат. Ага Борбаш ыраазы.

Өз өнөрүн өстүрүүдө. Деген менен оозго алынды. Кадыр-баркка да ээ болуп калды. Неси болсо да өнөрлүү киши таш жалак калбайт тура.

Кичүүлөрү — «Борбаш аке» дешсе, улуулар: Кудая шүгүр. Куру алакан эмеспиз,— өзүбүздүн Борбашыбыз бар күлдүрөр» — дешет.

Ага көңүлү өскөн Борбаш манчыркайт. Кай кездери жакшыларына да дөгүрсүйт. Тике айтып кепке сындырат. Бири ага ачууланат. «Ай ушуну» деп кээрдесе, Сири ага күлөт:

— Ой койчу. Анын эмнесине ачууланасың. Өзүбүздүн Бокебиз да. Жүрө берсин күлдүрүп...

Айтор, бир айылдын Борбаш куудулунун тентектиги да, осолдугу да кечирилди. Деген менен уруу ичи тынч, атаанчылы аз, ынтымактуу. Ал ынтымак бечара Борбаш куудулду семиртти. Киши семиргенде пейил күтөт деңизчи. Өзү куудул Борбаш ал пейилди эки эсе күтүп, өзүнчө жалгыз үй олтурган кези. Анткени, уруунун ага манабы «тепсөөрүндө калбай» көбүнчө обочо конушат. Козусун өңөрүп, кымызын чаначтап теңденип, сасык байлар ал ага манабына союшун, суусунун жеткирип турат эмеспи.

О калк кадырлаган кишинин ырыскысы элден тура. Балким, биз ага — манапча жалгыз үй олтурсак, союш менен суусун келип турар деген үмүт Бокенде болду.

Тирүү жан — тиштүү бака, ырыскыдан куру калмак беле. Кай кездери Бокендин насиби — союш да, суусун да келип калат. Бул, менсинген Бокендин бар зоболосуна сыйынгандыктан деле эмес: уруунун ынтымагынан, берекесинен. Айыл жакшыларынын «ат качырбас боз айтырларынан». Анан баарыдан мурда: «Өз өнөрпозубуз — Бокемдин өз кадырынан да».

Үнүлө калса кабагы каткат, кирпичсиз жүлжүк көзү нурсуз мөл, боргол мурду баштыктай, эткээл, бет мол. Бир көргөн киши адегенде күлүп да жиберет. Ошондон улам: «Ээ биздин мол оңтүсүбүздү көргөндө эле күлбөсүн күлөт дечи,— деп Борбаш өзүнө корстон.

Ооба, Бокен өндүрдө жалгыз үй олтурган кези. Ат дүбүртү жакындады. Анан сырттан үн эшитилди.

— Үйдө киши барбы?

Борбаш ыңгыранды, төрдө жамбаштап жаткан боюнча козголбой. Кайнатага кызматы элпек келин үйдөн чыга чоочун кишиге иймене карады. Жолоочу өзүнчө эле кобурап койду:

— Элденжурттан калган ээн үйдө жалгыз келин бар экен го.

Келин чоочуп айтты:

— Жалгыз эмесмин аке. Үйдө атамдар дагы бар!

— Аа балам, алты бакан селкинчек, андай теппей мындай теп... деп курбуларың мвнен көңүл ачар жаркын жаң экенсиң. Сени ошол катарындан бөдүп, ушул боз өндүрдө калган атаң— кишиби? Же... Келин чочуп айтты дагы:

— Атам киши эле аке...

Жолоочу күлгөн болду. Атынан түштү кобурап:

— Атаң киши болсо учурашайынчы...

Келин атын алып мамыга байлагычакты, жолоочу өзү эле үйгө шып кирип келди да, төр жакка карап кырааттап салам айтты:

— Ассаломуалейкум, өз төрүндө дөңгөч болуп жаткан мырза!

Борбаш алиг ордуна ыңгыранды. Сол бутун көтөрдү. Мунусу эсжинди манапты туураганы, чоочун кишиге кыр көрсөткөнү болучу.

Жолочу тек өзүнчө кобуранды:

— Ээ, казы боломун деп, Борбаш бойдон калган «мырза» сен экенсиң го.

Борбаш жансыз дөңгөч болуп солк этпеди. Жолоочу Борбаштын оң капталын баса отурду да бет алдынча кобурап:

— Балтасы келип бул дөңгөчтү жаргыча, жанымды сеп алдырайынчы...

Эшиктен келген келин жолоочунун жоругуна аңтаң. Не кеп айталбай, не эмине иштерди билбей селейди. Жолоочу мурутун жаныпжанып сурап койду!

— Балтаңар барбы, балам?

— ...бар — деди келин сактана.

— Ак балтабы, сом балтабы?

Келин эмне дээрин билбей, муактана түштү. Жолоочу келинди кызындай эркелетип айтты!

— Дөңгөчсүз деле жагарга отун бар тура садагасы. Андан көрө от тутандыр, казанынды ас. Алабакандагы чучукту, картаны сал. Ай алар аздык кылат го. Берки сүрдөн да чүйгүндөп сал!

Калануу турган чыгдандын ары жагындагы алабаканда чучук, карта, сүр бар экенин билген жолоочу жөн киши эмес деп келин калтаарый түштү эле:

— Коркпо садагасы. Балта, шынаасы келгенде бул дөңгөч өзү эле жарылат. Ага дейре эт бышсын. Таң эртеден бери өксүбөй жол тартып келдим бул үйгө. Карын ач. Тездетип жибер!

Жолоочунун кебине келин ынана түштү. Арыбери караганча отту тутандырды. Казандын көчүгүн эмчек аймалаган жаш музоонун тилиндей жалын аймалады.

Айтканындай чучук, карта анан сүр бат эле «бүлк-бүлк» кайнап, жолоочу чырым этип, куш уйкуну салды. Чынында уктап деле жарытпады. Тигил дөңгөч кантээр экен деп бир-эки ирет «корр» эттирди коңурукту.

Дөңгөч эч белги берген жок. «Ээ, бу өзү дайнын таппай жүргөн көөдө экен. Оюндагысын иштей берсинчи. Кайда качмак эле. Бу бейбаштыгын айтып, бийге салсам, буюруса, Бокендин алдына тогуз айып тартып, тизесин кучактайт дечи».

Ушул оюна бек Борбаш чын дөңгөччө солк этпейт. Эт бышкандыр деп ойлоп, жолоочу баш көтөрдү. Сакал сылады. Эки жагына каранды. Үн чыгарды. Көңүлүндө алда бирөөлөр менен кеңешкенсидн. Анан:

— Ээ ырчынын Аксак сарысы, сен айтчы? Киши дөңгөчкө акбалта өтөбү, сомбалта өтөбү? Аа сомбалта деңиз! Жолоочу дагы эки жагына каранды: — Ээ сынчынын Сынсандыгы, сен айтчы? Алыс жол тартып келаткан жолоочу ээн үйгө туш келсе, андагы аштамакка өзү ээ болуп, карын тойгузса, аа жолоочу айып уубу, не үй ээсиби? Аа жолоочу — мискин айыпсыз деңиз!

Жолоочу келинге жалына айтты:

— Садагасы эт бышкан тура, чыгар. Дасторкон кой. Жай олтуруп жейли эми. Келин «кын» дебестен, жолоочунун айтканын иштеди. Жолоочу мукур кынынан нукур кестигин чыгарды да колун, кестигин жууду. Ашыкпай картаны, чучукту кести. Ашыкпай бир кесимден оозго салып, таңдайда эригеп май татымын алып, тамшана чайнады.

— Жарыктык, сыртты кур оттогон быштычыкманын жаясы тура. Жеген оозго жарашчу насип экен даа...

Келин ийменип араң айталды:

— Атам да жесин, аке?

— Жок, атаң кантип жейт? — деп койду жолоочу картаны этиет оозуна салып.

Эмне дээрин билбей жаш келин буйдала калды. Жолоочу эми чучуктан кесип, оозуна жакындатып, өтө бир сылык сурады алда кимден:

— Куучунун куур баштыгы сен айтчы? Үй ээси куудулсунса, анан ал куудулданбай куу дөңгөчкө айланып төрдө жатып калса, аны өз сомбалтасы жара чаап отко салса болобу? Аа, куудулсунса, куудулданалбаса, куу ит. Манапсынса, манап болалбаса, ал кек ит. Экөө тең болалбай, элденжурттан бөлүнүп, ал жалгыз үй налса, ал көр ит...

Эртеден бери солк этпей жаткан Борбаш оонай берип обдула турду:

— Тааныдым? Тааныдым? Куйручук абам экенсиз Кечириңиз абаке! Кечириңиз? Өзүңүз айткан менин куу иттигимди, кара иттигимди, көр иттигимди... Кечириңиз Куйручук аба? — Борбаш Куйручуктун мойнун кучактап, жалынды-жалбарды.

— Атым тартуу, башым тартуу. Куудул болбой куруюнчу... Мени киши болсун десенсиз ошол куудулдук касиетиңизден жарты чымчым бере кетиңиз, жарыктыгым!

Куйручук Борбашка одурая карады: — Ээ, куудулдук — касиет дечи. Буга дейре сен аны кандай туюнчу элең?

— Өзүңүз айткан — көр ит экемин... Кулдугум бар...

— Акын, акылман, куудул журттун төрүндө олтурчу байыртадан. Сен көр иттигинден боз сеңирде жалгыз үй олтурасың. Эл кыдырып, оңсолдогу журттан чыккан акылман куудулдардан таалим алыштын ордуна... Эсжинди манаптын жоругун иштеп, үйүнө салам айтып кирген кишиге сол бутунду сундуң. Ушул айыбыңа тогуз айып тарттырып, жазалатсам болор эле. Ит менен битке киши эрегишпейт дечи...

Борбаш Куйручуктун тизесин кучактады:

— Көр иттигимди кечир, аба?

— Кой? Өйдө бол! Айылдын төрүнө кон! Өнөрлүү ит күнүн көрбөйт. Ак үйдүн төрүн күлдөтөт! Абийир сакта! Өз башыңдагы касиет өзү гүлдөйт!

— Айтканыңыз келсин...

— Табактагы ырыскыдан ал! — деди Куйручук үй ээси Борбашка.

— Экөөбүз табакташ бололу?

Куйручук улуу сөздүн учугун улай Борбаш эшитпеген кепти айтты. Кымтынып, ийменип, коркуп олтуруп Борбаш эт жегендей да болбоду...

КУЙРУЧУК МЕНЕН КАСЫМАЛЫ

Нарында белгилүү манап Чоконун ашы өтмөкчү болот. Ашка бүт кыргыз жергеси чакырылат. Элдин баары келет. Бирок, Ак-Талааны бийлеген Касымалы Манап эли менен келбей калат. Ашка бир манаптын же

бир эле уруунун келбей калышы ал учурдун салтында уруу аралык чоң чатактын болоорлугун айгинелеген.

Уруу аксакалдары отурган өргөөгө Байзак ажы баш болуп, Чоконун уулу Казы, кайдуунун мыктылары киришет.

— Байзак ажы, ашка бу чоро туугандардан башка чакырылгандар бүт келишти. Ашты баштай бербейбизби, — дейт Казы.

Байзак чочуп кетип, оюндагысын ортого салды:

— Алысжакын дебей, чакырган элиң бүт келсе, канатташ чоро элин, тууганың Касымалыны катыштырбай ашты баштаймын дегениң Казы балам орозкелирээк жумуш. Аш жалпы кыргыздын ынтымагы менен өткөнү дурус. Чоро элин, Касымалысы менен кошо кайра чакырт. Менин пикиримди аксакалдар да жок дебейт го...

Уруу аксакалдары — Ажы туура айтат. Аш тынч, ынтымакта өткөнү жакшы — деп жаалап калышты.

— Мага жымсагыраак айтылды, мен барбаймын — деп коюптур. Нимкыялыраак киши эмеспи, эми мен киши жиберген менен да келбейт, Сиздин эле тилди албаса — дейт Казы.

Байзак бир аз ойлонуп туруп: — бул ишке Куйручук барсынчы, — деп коёт. Куйручук Ак-Талаага жөнөйт.

Куйручук тааныбаган бир жигит боз үйдүн эшигин көтөрүп, аны үйгө киргизет. Касымалы эки куш жаздыкты катар койдуруп, чалкасынан жаткан экен. Кирип келаткан Куйручукту көрүп көзүн жуумп уктамыш болуп калат. Муну байкаган Кукең да «Атсаломуалейкум!» — деп катуу кайкыра салам айтат. Касымалы бир көзүн кичине жылтыратып ачып, Куйручукту тааныса да таанымасан болуп, саламын алик албастан, уйку сурамыш этип бир капшытына оодарылып, тетири карап жатып алат.

Куйручук да карап турмакпы, чепкенин чечип керегеге илип, кудум өз үйүндө жүргөнсүп, жүктөгү жууркандардан алып алдына салып, эки ак жаздыкты жазданып, ал дагы экинчи капшытты карап жатып калат. Бирок, Касымалынын бүт кыймыларакетин тыңшап жатса, Касымалы чукуранып кайра бери карай оодарылганын баамдайт. Куйручук да Касымалыны карай оодарылып, экөө тең Бири-бирин көздөрүн жылтыратып тиктеп көпкө жатышат. Бир аздан кийин Касымалы кичине кыйшая калып, алаканын эки жолу чапканда, тез эле бир жигит баш багат. Касымалы жигитке «мен иччүдөн төргө алып келип койгун, коногум экөөбүз ойноп ичебиз» деп буйруду.

Куйручук ичинен бул эмине шумдугу деп, ал дагы Касымалыны туурап көзүн ачыпжуумп жатса, баягы жигит чарадай болгон чоң жыгач табакты төргө апкелип коюп, кайра чыгып кетти. Куйручук табактагы каймагы алынбаган, жаңы уюган топоздун жуураты экенин жаземдебей билди.

Аңгыча Касымалы куду эле жаш баладай эмгектеп табакка жакындаганда, Куйручук да аны туурады. Экөө табактын эки четинде биринбири тиктеп туруп калышты. Касымалы кадимки тамак коруган ит сыңары «ырр» деп койду эле, ушуну күтүп турган Куйручук «аррарр» деп барып, Касымалынын башын табактагы жууратка матырып алды. Кадимки күр дөбөттөй күркүрөп, эки далынын үстүнөн ныгыра басып аны өйдө тургузбай койду.

— Куйручуксуңбу? — деди Касымалы.

— Ооба — деди Куйручук.

— Куке коё бер, тогуз топоз айыбым бар.

— Андан тышкары айтканымды аткарасың!

— Макул, сөзүң эки эмес.

Аңгыча жанагы жигит кирип келип «кокуй Касыке» деди эле, «таш оозуна, бар нары» — деп аны чыгарып жиберди.

Эртеси эртең менен аттар токулуп, аттанар алдында Касымалы кермеде байланып турган топоздорду көрсөтүп, «Куке алаар айыбың тигине» дейт. (Куйручук эмне кылар экен деп, сынап он топоз байлаткан). Куйручук атына минип, топоздорду санап, «айыбың тогуз, ашканы доңуз» деп онунчу топозду бир салат да, «тогузу меники, доңузу сеники, багыла берсин, жүргүлө кеттик» деп жүрүп кетишет.

Байзак Куйручукка «кыргыздын ынтымагы үчүн туулган, тетирлерин теске салсын деп кудайым берген уулсуң да» деп ыраазылыгын билдирет.

КУЙРУЧУКТУН ШАБДАН БААТЫРГА ЖОЛУККАНЫ*

Бир жолу Чүй башына агайынчылап келген Куйручук шаңдуу келаткан жоон топко кездешти. Көрсө, кеминдик төбөлдөр экен. Падышадан алган чени алданемедей көрүнүп, карасакал нур жүздүү, кыйла келбеттүү Шабдан баатыр үстү жумшак, сыйда жал боздун эч айныбас кой жоргосун көшүлтүп топ алдында. Куйручук токтолбой салам айтты:

— Ассаломуалейкум Шабдан баатыр! Көк-Ойроктон дем алып теминген жарыктыж Кемин дайрасына жыбылжыган булак менен кошкон кудайыма тобо!

Алчактаган карагердин үстүндө дүмүрөйгөн сүрдүү кара киши кээздеди:

— Эй! Баатырдын албуут дарыясына мөлтүр булак болуп кошулгудай касиетти сен кайдан алган томаяксың ыя?!

Куйручук да ага тике одурая карады:

— Он сегиз миң ааламдын бир эгеси — Теңирим берген ал касиетти мага. Мусулманчылык жолунда кол куушуруп салам айтсам, аликке келбестен... эртеги көк букадай мурдун таңырайткан өзүң кимсиң, баса!

Тигил оолуга түштү:

— Берегини турган жерине атматы менен кагып киргизейинчи... Баатыр жолумду берчи...

* Т. Сыдыкбеков. «Күлкү жана өмүр» китебинен.

— Не дейт бу көк бука! Кан жолдо салам айткан жолоочуну кийиз казыкча жерге кактырса саа окшогон жиндисине, Шабдан баатырың Оң менен Солго калыс боло алат беле?.. Бугу, сарыбагыш, саяк, саруу, черик эмес, жамы казак, кыргыз менен ногой, сарттын, акпаашанын өз журту орустун ортосундагы данакери деп жүрсө быяктагы көп журт... Эмике Шабдан баатырың ошо жалпы эл баамдаган төппү же жанына одурайган, күдүрөйгөн тентектерин топтоп алып, кан жолдон салам айткан жолоочумискиндерди кийиз казыкча жерге житирип жүргөн мүйүз токмокпу?!

Бетке чаап айткан Куйручуктун алп кебине ыраазы болгон Шабдан мыңк-мыңк күлдү да, деп койду:

— Олда Баяке ай. Бул өкүмпастыгың кепке кедерги болду го?! Узун өзөндүн кулуну — жамы журттун куудулу Куйручукту бөлчү эмес белең?.. Ат жалында эшитээр албан баян, күлөр күлкү келген тура! Дарыяга куяр мөлтүр булак ошол! Айткандарына кулак кансын. Айылга жүрү, биз менен.

Куйручукту катарга алып Шабдан тизгин какты. Боз жорго соорду бүлкүлдөттү. Баятадан жым тургандар кызык кептен кур калбайлы дешип темине бастырышты.

Кан жолдогу кеп каадасы: эл-журттун эсенчилиги, малбаштын амандыгы суралат. Эл арасында эмнедей окуялар болду. Кандай той-тамаша, не кагылыштар өттү. Журттун жайыты жай, көөнү тынч, пейли токпу. Же ойдо жок жерден чыга калган коога, барымта, доо барбы?

Ушул ызааттан кийин гана кептин ыгын келтирип, Куйручукка кезек өткөрүп акылман куудулдун уккулуктуу кебин эшитип, куудулдук жоругуна жол бою күлүп бастырууну ойлогон Шабдан баатыр «Жанагы Баякенин оройлугу эми жуулду го» деп күлө бакты:

— Э Куйручук, жанагы айткан мөлтүр булактыгыңды аныктачы кана?..

— Баатыр жакшы эле тунук элем. Көнөкбаш ылайлап жибере жаздабадыбы.

Тыякбыягында бастыргандардан күлкү чыкты. Баяке үндөбөй булкуя каранды. Көздөрү канталап, ачууланып келатканы байкалды. Кудай билет. Баатыр жолун тоспосо, ал азыр куудул турмак кудайдын өз элчиси болсо да Куйручугунду атына согончоктотуп жөө айдап, Кеминдин суусунан жети жолу кечирип, атын жыгып алып, кайда барсаң анда бар дейт беле. Же моокуму канганча сабатат беле ким билсин?..

— Э теңирге шүкүр, Баатыр,—деди буурул сакал кызыл жүздүү киши:

— Айыкпас кеселдин эми жан сергиткен күлкү дечү ыраматылык акебиз. Кепти күлкү аралаган соң — көңүл кири тарайт деңиз — көнөкбаштан тазаланган булактай... Анан да бу Куйручук балам. Менден көп кичүү экен, балам дейин. Жаңылбасам Жумгалдык Кулжыгачтан го? Ая Курманкожодон! Акун, чечен, куудул үчөөнүн конушу миң. Ал үчөөнүн теңирим чын сүйгөндөрүндө «өз журтум», «бөтөн журту» жок! Ал үчөө жамы атпай журттун баласы. Эмесе, Куйручук баламдан бир кеп сурайын. Дал чынын айтар: «Саяк менен сагызганга убал жок» деген накыл эминеден улам айтылды экен?..

Ар ким, бир кимдер тек жымыйышты. «Куудул эмине деген жооп айтаар экен. Деле жооп табылаар бекен, бу тике кепке деген жымыйыштар.

«Ан чеченим, ушу кепти ыксыз жерден айттың» деп айталбай Шабдан баатыр ансыз да элпектенген жоргонун тизгинин какты. Бу тизгин кагуудан улам тигил чечени кеби Баатырга жакпай калганын сизди. Сизгенде не. Атылгаи ок — жерге житти. Айтылган кеп көңүлдө калды... Чечен чийки май жегенсип тымыды... Куйручук бөгөлбөй айтты:

— Э аке ай! Бу накылдын төркүнүн өзүңүз деле билесиз го? «Ууру жашынган коңулдун үстүндөгү бадалга сагызган коно калып: «Ууру мына! Ууру мыналап» шакылыктайт. Тиги коңулда көчүгү бүлкүлдөгөн ууру айгакчыны сүймөк беле. Ынтымак курса чоң эл болучу эки уруунун жакшылары өздөрү жакалашат. Саяк ал экөөнү ынтымакка чакырса, ал экөө кошула калып, бечара саякты төпөштөшөт. Таяктан ким сактанбасын, саяк да сактанат. Экөөнүн момунуна саяк болушат. Ошондон улам Сиз сураган накыл кепти УУРУ менен УРУШЧААК чыгарган дешет бизде калыс журт!

Кыргыздагы эки чоң уруу — бугу менен сарыбагыш экөө бир Кылжырдын тукуму — эки агайын журт экенин унутушуп, ынтымактары ыдырап, чабыша бергендигине

келтирип, тике айткан Куйручуктун ачык кебине Шабдан ыраазы болду. Саал намыстана да түштү. Ушул кептин чыгышына себепкер болгон өз чеченине ичинен ачууланды. «Жалпыга .бирдей— каранын каны, акпааша менен жамы кыргыздын ортосундагы данакери» катары Куйручуктун кебин кубаттады.

— Төп айттың Куйручук... «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет» деген накыл байыркы Бакай бабадан берки кеп эле. Жарыктык Улуу Тоонун суусунанбы, не биздин журттун дуусунанбы? Кырк уруу кыргыз бир пааша боло албай койдук го...

Куйручук анчейин күлдү:

— Кокту сайын айыл. Айыл сайын көк кочкор. Андан кийин көп кочкор. Кептеше кеткенде «бир казанга эки кочкор башын кайнатпаган» да ошолор. Кездеше келгенде: кепке көнүшпөй карсакурс сүзүшө кетишкен да ошолор! Чоку айрылып, мүйүз сынып ошо кочкорлор былчылдашканда... бечара кара калктын заманасы куурулат тура, баатыры.

Куйручуктун айткан сөздөрү өздөрүнө тийип жаткан соң, Шабдан кеп бурду:

— Куйручук элинден чыккан өнөрпоздор барбы өзүңдөн бөтөн?

— Бар баатыр! — деди Куйручук. — Билимөнөр казынасы элде болот тура. Анан калса, кудайым, биздин саякка такырыраак жерин бергени менен ырчылыкты, сынчылыкты, манасчылыкты, анан жалпы эле шайырдыкты энчилегенби... Эчтемеге эби жок, жетимдикте өскөн Кудайберген деген бир баласы «узун куйрукту чологуна улаган Куйручук» атанды дейт. Анысы айыл арасындагы эле жөн кишиси саяктын. Болот калам кармаган Ак-Талаалык Тоголок-Молдосу эзелки баба сөзүн, эмдиги элдик нусканы ак кагазга тамгалап соңкуларга мурас калтырып жатыр. Кетмен-Төбөдөгү сарттардан Токтогул ырчы чыкты. Ырчылыгы мыкты.

Башка калкты айталбаймын, баатыр. Биздин кыргызда, ал журттун бир тукуму жумгалдык саякта өнөрпоздорубуз көп эле. Колдо бар алтындын баркы жок деген чын экен. Ошо көп өнөрпоздорубузду бийликтеги кишилерибиз анча жактырбайт. Же ошол өнөрпоздордун өз мүнөзүнөнбү, же акундун ачуу тилиненби? Айылынан адашып башка жактан жай тапкандардын бири — Калык ырчы. Ал Акынын баласы Калык акундугу — бетке чабаар, курч чыкты. Анан тиги Кетмен-Төбөлөп барып, Токтогул, Өтө, Эшмамбеттерден таалим алып жаагы ачылып олтурат!

Мен көйөшкелердин үчтөн бирин атадым, баатыр. Несин сурайсыз?! Айта берсек эми не көп, өнөрлүү көп бизде!..

Болумушту уламышка улай, терсти оңго кынай маселдете айтып, куюлуштура капкайдагыны чубуртуп, өз уруусун да, башкаларды да сынга ала сүйлөгөн Куйручуктун сөзүнө, ар түрдүү салттуу, нускалуу кебине, ат үстүндө келаткан киши кейпин көз боочудай өзгөртүп жиберген касиетине баатыр ыраазы.

— Бали, Куйручук калк оозунда мактагандай бар экенсиң!

— Өнөрлүү өлбөйт деген ушул...

— Бу Куйручуктун ордунда башка киши болгондо — журт агасы болсо да бая Баякеден кордук көрмөк.

— Э Баякеңер өзүнөзү бүгүн «ДӨӨ» көрүп, кишини ызаласа ызалар. Эртең ал зомбугулу үчүн «БӨӨ» атанып, калайыкка жексур көрүнөт... Ошондой, незек экөө! Өзүн-өзү дөө эсептеген, калк көзүнө бөө болуп каларын эрте билсе өзүнө ийги. Хихи...

Каймана айтылган Куйручуктун бул кебине Шабдан катуу ойлонуп калды.— «Бүгүн «дөө», эртең «бөө» дегени жеке эле Баякеге тийеби? Же... «Эртенки болорду бир куудулдун көзү көрөт, бир акундун тили билет» дешчү эле илгеркилер. Мени да мээледиби, бу...

Куйручук да Шабдандын оюн байкагандай болду. Ал тек зериккенсип, аста баш көтөрүп асманга кылыя карады. Аскаларга сур булут чулганып, кою көлөкө каптап келаткан болучу... Куйручук өзүнчө эле кобурап койду:

— «Жайдын күнү жаш баладай» дегенди билги айткан экен го. Шабдан баатырдын Токмоктон келатканына, үйүнө жетерине күйбөй кудайым нөшөрүн төктүргөн турабы?..

Эч кимден үн чыкпады. — Ылдамдай жүрсөк кантет? — деп Куйручук теминил койду эле, туурадан үн чыкты.

— Асмандын нуру — адөөлөттүн чыгы. Жамгырга жалакайланаар эчки менен саяк жок мында!

— Аттигиниң кимиси болсо да тигиге бир чалдырдым деп Куйручук тилин тиштей калды тынымдай. Анан тек күлгөнсүдү:

— Эчки курусун жамгырга жалакай чычандап... Мен куруюн бала чагымдан чагылгандан коркуп калган жайым бар. Эл жайлоодо. Күн күркүрөп, кара жамгыр төгүп жиберди. Чагылган жаркылдады. Биздин саяктын эчкилери жалакайдый жалакайы. Маараганы маарап, бакырганы бакырып, айылга жамырады. Безилдеген ээлери кудайлап жалынышты. Ошол кезде эчкиден бетер чычандап капталдай чапкан атчандар көрүндү. Алаңгычакты «чарт» атылган чагылган асманды как жарып, көкүрөгү басыла электе тигил атчандардын бири ат-маты менен кулады. Көрсө, ал бечара агайынчылап келаткан сарыбагыш экен! Куданын амирине айла жок дечи. Ошончо жалакай эчкиге, же бериде калакайлаган саяктын бирине тийбей, чагылган сарыбагыштын атынын туягынын учунан кулагынын учуна ойноп чыгыптыр! Ажал ушундай, жолу ичке, баатыр. Кокустан азыр чагылган атылса, бу жолу өң сарыбагыш аман, мени чырпып кетеби?.. Тездей жүрөлү, баатыр!

Ушуну айтып Куйручук атына камчы басты, алга узады. Беркилер үн берип күлүштү. Күлкү, шыкак менен өр таяна тездей келатышты.

Айткандай сур булут ойноду. Баш ылдый жел сылады. Адегенде кара жамгыр ирири тамчылай түшүп, күн күркүрөдү. Чарт эткен чагылган асманды тең жарып жиберди бейм... Күндүн күркүрөгү капчыгайды тиретип, өрдөп баратканда Куйручук аттан ооп түштү. Артта андан көзүн албай боз жоргону алчактата термелтип келаткан Шабдан шашып калды:

— Жеткилечи! Оозуна шайтан түкүргөн киши эле... Айтканы келип калдыбы, балээ болуп... Өзү да жоргонун тизгинин какты. Аттан түшө калган киши:—Кук дегенде, Куйручук үлдүрөдү аран:

— ...Чагылган...

Алаңгычакты Баатырлар да жете келишти. «Эмине болуптур?» деп сурагычакты мурда келген киши ишенимдүү айтты:

— Чагылган тийиптир, баатыр...

— Жакшылап карагылачы. Тамыры барбы? — деген суроодон кийин биротоло жан таслим болуп, «үзүлүп» бараткан Куйручук үлдүрөп, оозунан көк түтүн чыгарды дейсиң — эми ага чагылган тийгенинен шектенүүгө болбоду.

— Чагылган тийгенди жерге көөлбөтөт. Оонаткыла! — деди карыя. Айтылгандай ырымдалды. Бир аз эсине келгенсиди да келбегенсиди Куйручук. Анан калса кайран кишинин карасур иреңи күйүп кеткенсип каракөк тарта түшүптүр.

— ...Куудулданса аттан кулаганы болор. Өңүнүн кара көк болушу колдон келеби, теңири...

— Куданын буйругу. Куудулдун кулагында деген чын экен го. Жана өзү айткан кеби төп келди го эгем...

Кулагы эшиткендерге өзүн ишендирип Куйручук «тиги дүйнөнү» көздөй жөнөй берди. Өз кийими эмес, кургак, ийи жумшак тон кийди. Өз аты эмес, үстү жумшак, омоктуу атка өңөрүлдү. Үн чыгарып, күлүп сүйлөгөн бири жок.

— Элжуртуна кабар айттыралы, баатыр!

— Эл кишиси эле. Кара ашына мал союлса оң болор, баатыр.

— Молдо ыйман айтсынчы...

Айтор, ушундай кеп-кеңешти, кейишти, өкүнүчтү угуп Куйручук азырынча «тигил дүйнөдө». Баса, Куйручуктай калк кадырлаган кишинин өлүмү аргандай ушак-айыңга, болжолгр жол берет дечи. — Шабдан, Шабдан башы менен жанындагы Баякесин тыялбаптыр. Эсил Куйручукту жигитине жыга чаптырыптыр деп айтышаар. Айтышаар

эмес, айтышат ошондой ден. Эл оозунда элек жок. Бу — жоболоңдуу иш. Бир баатырга эле эмес, жамы журтубузга көлөкө түшөт. Оң-сол кошулуп кун кубалашы да ыктымал. Кубалашат, Куйручуктай кишинин кунун...

Жан берип жатканга ыйман ;угузуп, өлгөнгө куран окуп, тирүүлөргө шарыятты, актыкты айтуучу Ак-Молдо — Баатырдын өз молдосу дайыма ыйык сакталган китепкаптан «Шартлииманды» этиет алды да, аппак жаздыкчанын үстүнө жая койду. Үйдөгүлөр ушунчалык жым болду. Коюу кирпичтери жумулуп, Ак-Молдо саал термелгенсиди. Ансыз да ак жүздүү иреңи каймагы алынган сүттөй мелтирей түштү да эриндери сыйкырдуу эбиреди: Ал ыйманын айтып бүтүрөр замат Куйручук да көзүн ачты. Үстүнө айкара жабылган кымкап тон бүлк этти. Кадимкидей козголуп алды. Анан ак кымкап тондун алдынан оң колун чыгарды. Өтө бир этиеттикте сакалын сылады.

Анан, анан... Ушу аз убакыттын ичинде «О дүйнөдөн» көргөндөрүн кеп салды. Адегенде айткандары сырдуу эшитилди. Анан кеп төркүнү диний уламага чаап, бирде дөөперилердин икаясына чагылыша калып жатты. Кадимкидей күлкү көңүл сергитти.

Шабдан баатыр да күлкүгө жыргады. Анан Куйручуктан өтүндү:

— Аtpай журттун теңир сүйгөн асыл КИШИ СИ — КУЙРУЧУГУМ! Күлкү чачкан өнөрүңдүн күчүнө кулмун! Бизден көргөн сыйды бөтөндөрдөн деле көрүп жүргөндүрсүң. Ал үчүн эмес — абийир үчүн өзүңдөн сураарым: «Шабдандын Ак-Молдосу тирүү мага ыйман айтты» деген кеп оозуңдан чыкпас?

— Сыйгасый, Баатыр! Мен өзүм иштеген жоругумду Сизге жалаа жапкыдай кан эмесмин, бек эмесмин, манап эмесмин. Куйручукмун!

Аргымакка минип, өз атын коштоп, эсил Куйручук элине кайтты.

ЧҮЙГӨ КОНОККО БАРГАНДА

Илгери жумгалдыктар Чүйгө аз каттоочу дешет. Бир жылы күз айында Байзак ажы баштаган бир топ киши, ичинде Куйручук да бар экен, Чүйгө конокко жөнөп калышат. Жолдо баратып, эки жерден ат откозуп туштөнүшөт. Бараткандар биринен сала бири солтолордун меймандостугу, туураган этти кесмелеп берерлиги, конокторго шейшеп капталган жууркан жаба тургандыктары жөнүндө кызуу кеп кылышат. Суктанышат. Мактап киришет.

— «Коногум, конок үйүңдү ойлоп отур» — дешчү эле илгеркилер — дейт Байзак тигилерге. Бардыгы тунжурап, унчукпай калышат. Куйручук гана Байзакка кайрылып: — Ажы бүгүн эки жосунсуз ишиме унчукпай тимеле койсоңуз... Эртеңден баштап өз салтыбыз, өз шартыбыз менен сый көрүп, кийин коногубузду ошол жөрөлгө менен сыйлайбыз — деди.

Куйручуктун бул сөзүнүн жүйөөсүн Байзактан башка бир дагы адам түшүнгөн жок. Айрымдары капарына да албады. Кечке жуук солтонун мартабалуу адамдарынын бири Рысбектикине келип түшүштү. Сыйга сый уланып, тайдын эти тартылды. Кесмеленип, тууралган эт алдыга коюлуп, коноктор улуулата табакка кол салышты. Куйручук бир алгандан кийин эле кабагын бүркөп, колун тасмалга аарчып, тиши ооруган мүнөздү жаагын басып отуруп калат. Байзак дагы кесменин арасынан этин терген болуп, эки ирети алымыш этип, калган коноктордун алышын күтүп жай олтурат.

— Куке, бир жериңиз ооруп турабы? — Эттен албайсызбы? — деп отургандар сурайт. Куйручук унчукпайт.

— Куке, бир жериңиз ооруйбу? Бирдеме болдубу? — дейт үй ээси Рысбек Куйручуктун эт жебей, кабак бүркөгөнүнө ыңгайсызданып.

— Ошол бирдеме болгонунан ооруп жатат го тиштерим... Сорпого бышкан камырга коно калган эттин бүдүрү тийип кетти эле, тишим «зыр» дей тушпөдүбү, камыр камаган тиш ушуну кылмак...» — деп баягы калыбында отура берет.

Чүйгүн эт жеп жүргөн кадырлуу конокторуна камыр коштуруп, эт тартканына Рысбек катуу сынып калат.

Жатаар маал болуп, меймандар конок үйүнүн жанында сүйлөшүп турганда, «орун салынып бүттү» деген кызда бир жигит менен бир келин үйдөн чыгат. Куйручук ал жигитти ээрчитип кайра үйгө кирет. Жигит кайра тез эле чыгып, коноктор менен сүйлөшүп турган Рысбекти чакырып кетет.

— Ажыбыз ак шейшепке жатканды абдан жаиан көрөт. «Кудай ак болотнайга оротконунду кечирээк бере көр» — деп, Жалал-Абадда бир мундуз байдыкына конгондо шейшепти алдырып салганын өзүм көргөмүн. Башка меймандарың кандай жатса өздөрү билет. Ажы жатпаса, мен жатмак белем, ажы экөөбүздүн шейшебизди алдырып салыңыз — дейт Куйручук Рысбекке.

Ансыз деле, ичинен сынып турган Рысбек «Куке, ажы кандай жуурканга жатат?» — деп шашып калат. — Төөнүн көзүнүн жүнүнөн капталган, таза жибектен жасалган жууркан жаап жүрүшөт го... — Куйручук тамашачынын аралаштыра түшүндүрөт.

— Меймандар орун даяр орун алгыла — дегенде үйгө киришсе, баарына тең баштарына экиден ак жаздык коюлуп, бүт жибек жууркан жабылыптыр...

Рысбек эртеси шашкеде конокторунун ыгына көнүп, тайдын этин үйрүм тарттырат. Коноктор кечкисин да Жумгалдагыдай эт жешип, жатаарда шейшепсиз жууркан жамынышат.

Эртеси кайра тартышып, жолдо өздөрүнчө келе жатканда «Алда Куке-ай, ак буудайдын машине унунан чачтай кылып, кесмелеп берген эттен да кактыңыз» деп калат Байзактын бир жигити. «Ал эле дейсиңби, анысынан да бүт жууркандардын аппак шейшебин сыйрытып салганычы... Ээ, Куке ушу эки жоругуңуз тең орозкелирээк болбодубу» — деп дагы бирөө Куйручукка сөз тийгизе баштайт. Ошондо Байзак сөзгө кошулуп:

— Эй баатырларым... «Бирөөнүн тоогун жесең, каз байла» деген бар. Солто элинен бизге келген конокторго аларчылап кесмелеп эт берип, шейшептүү жууркан жаба алабызбы? Кеп ошондо. Үйрүм эт жегенди, конокторго шейшепсиз жууркан жапканды, демек, биздин элдин салтын солтолор мыйзам катары түшүнүштү. Куйручуктун акылмандыгына ыраазы болгула. Бая күнү «Коногум, конок үйүңдү ойлой олтур» дегеними бекер айткан эмесмин. Эми алар бизге конокко келишсе үйүрдөп эт тартып, шейшепсиз жууркан жаба берсек болот. Таарынышпайт. Өзүбүз да кепке калбайбыз... Кесмелеп эт жегенди, шейшептүү жуурканга жатканды силер эмес, мен дагы жакшы көрөмүн. Машина ун табылат. Кайдан болсо да алдырат элек. Бирок, чачтай кылып кесме кескенди биздин келин-кыздарыбыз үйрөнө элек. Оболу ошолор кесме кескенге үйрөнүшсүн, ак болотнайга элибиз кеңири жетишсе, силер жакшы көргөн солто элинин сыйына тез эле өтүп коёбуз — дептир.

БАЙЗАК БААТЫРГА ТОКОЛ АЛПЕРГЕНДЕ

Жумгалдын манабы Байзак убагында акылмандыгы, кара кылды как жарган калыстыгы аркылуу бүтүндөй кыргызга таанылган, кадырбарктуу адам болгон. Кыргыз менен кытайды, кыргызказактын чек араларын өтө билгичтик менен ажыратып, ого бетер зоболосу көтөрүлгөн. Аны кадимки Шабдан ызааттап, «баатыр» дечү экен. Ошондон улам Байзак баатыр аталып калыптыр. А чынында «баатыр», «аке» деген урматка бардык эле эл бийлегендер жетишкен эмес.

«Бири кем дүнүйө» деген сыңары Байзак да көпкө чейин бала көрбөптүр. Байбичеси өзүнө тете ары акылдуу, ары тараз бойлуу, терең ойлуу, кара сууга башын жууса башынан түшкөн суу айран болуп уюп калган, аны короочусу ичип алган касиеттүү зайып болот. Деген менен согончогу конабаптыр.

Күндөрдүн биринде Байзак баатыр Суусамыр тарапка аттанып калат. Аларга удаа Куйручук да атка минет. Баатырдын өз жогунда анын үйүнө атайылап кайрылат да, байбичесине: «Камынып туруңуз, баатырыңа токол алдырта келем» — дейт. Байбиче аны демейдеги тамашадай көрүп: — Ики, кудай бардыр, баатырга токол тандап алып бергенди сага ким коюптур? — деп күлөт. — Ыя алып бере албайт деп турасызбы?! Алып берсем,

сүйүнчүсүнө эмне бересиң? — деп Куйручук да ыкыстатат. — Баарын эле көрүп, баарын эле билип тургандай айтасың го. Эмнени кааласаң ошону ал — дейт байбиче. Куйручук «Болду, болду. Сөзгө туралы!» деп тигилердин артынан чаап кетет.

Байзак баатыр Кичи-Суусамырдагы Түркмөн болуштукуна өргүп калат. Болуш баатырдын түштүгүнө баглаы козу сойдуруп, кечки тамагына тайдын этин тарттырып, сый көрсөтөт. Ал жерде кадырлуу меймандар жайлоонун көк шиберине көлдөлөңдөй отуруп, бал кымыздан суусунга жутуп, таза абадан искеп, табигаттын ажайып кооздугуна бой жазат. Эриккенде аркаркулжага аңчылык кылышат. Эми эртең кайтабыз деген күнү Куйручук алардан бөлүнүп, «Мамбет байдыкында жумушум бар эле...» деп аттанып кетет. Көрсө, Мамбет байдын бойго жеткен кызы бар экен. Кудалаган жери жок, башы ачык экен. Аны айыл аралап жүрүп, Кукең мурда эле билип алыптыр. Бу жөнүндө Байзакка ооз ачпаптыр. «Кудай кошкон куда болот, пайгамбар кошкон дос болот, куда түшүп келдим» дегенди айтып күүгүм талаш Мамбеттикени кирет. Андай сөздү капылтапылдан уккан Мамбет таң калат:

— Куйручук, бу сенин оюңбу же чыныгы? Эгер чыныгы болсо, сен куда күтмөк тургай, алигиче аялың жок, бойдок жүрөсүң го. Же биз билбеген балдарың барбы? Же кайсы бир туугандарыңдын балдарына кудалайын дедиңби? Деги күйөө болчу бала ким? Кимдин баласы?

— Күйөө балаң жалпы кыргыз элинин баатыр уулу Байзак! Мына ошого деп кызыңа сөйкө салганы келип олтурам,— дейт Куйручук токтолбостон.

— О, Куйручук тамашанды кой... Ал баатырга биз кайдан тең бололу? — деп шектенет Мамбет ишенкиребей.

Анда Кукең: «Эгер мага ишенбесең, эки уулунду тең жаныма кошуп бер. Азыр эле барып Байзактын өз сөзүн угушсун» — деп тигини шаштырат.

Мамбет эки бирдей уулун Куйручукка кошуп Түркмөндүкүнө жиберет. Алар келишсе Байзак баатыр төрдүн сол жак капшытында куш жаздыкка чыканактап жаткан экен. Куйручук ээрчите келген эки жигитке ушул жерге тургула деп босогонун жанын көрсөтөт да, өзү дароо эле Байзактын жанына барып бир нерсени шыбыраган болот.

— Я, эмне дейсиң? Деги катуураак айтчы? — деп Куйручукту зекимиш болот тиги. Куйручук үнүн мурдагыдан да акырын чыгарып, эки колун созуп, алаканын тигинин кулагына тосуп, бир маанилүү нерсени айтымыш этет. Байзак даана уга албай «Я, эмне дейсиң?» — дейт дагы кайра. «Ээ, баатыр, баарын айтып бүттүм. Макулсуңбу?» — дейт Куйручук бу жолу элге угуза сүйлөп. Тажап кеткен Байзак «макулмун» дейт, башын ийкеп эчтеме шектенбей.

Куйручук эки жигитти ээрчитип, кайра Мамбетке келет. Болгонун айтып беришет. Мамбет ишенет. «Болуптур! Баатыр өзү каалап айтып жатса, кызыбызды бербейбиз демек белек. Кыз баланын акыры бараар жери күйөө эмеспи» деп демин басат. Куйручук дагы ыкыстатат:

— Баатыр колуктусун эртең эле өзү менен кошо ала кетем деген. Эгер элдин баарын топуратып, үйүбүзгө котолотпойбуз десенер, кызыңарды түн бою камындырып, эртең менен эрте себин төөгө жүктөп, жеңелери менен мага кошуп бергиле. Мен баатырды колуктусу менен Туура-Кайыңдынын оозунан тосуп алам. Ал эми ырым-жырым, калың малын үч-төрт күндө алып келип, колуңа салам.

Бардык иш Куйручук айткандай бүтөт. Андан соң Байзакка келип эртеси жолго чыгаарды бышыктайт. «Чабал өрдөк мурда учат эмеспи». Атым чаалыккансып турат, эртең силерден эрте жолго чыга берейин» деп Байзакка кулак кагыш кылат.

Эртеси түшкө жакын Байзак жоро-жолдоштору менен аттанып, жолго түшөт. Бешим ченде Туура-Кайыңдыга жакындайт. Аңгыча алардын алдынан атына кайра-кайра камчы уруп Куйручук чыгат.

— Оо баатыр, сүйүнчү! Сүйүнчү!

Байзак анын кокусунан чыга калып, карбаластаганына таң калып:

— Оо болсун! Болсун! Деги ал эмине сүйүнчү? — дейт.

— Жаңы колукту сизди күтүп отурат. Тигинекей! Куш бооңуз бек болсун! — деп Кукең колун сунат.

— Эмне дейт? Кайдагы колукту? — деп огобетер таң калат Байзак.

Түндө өзү менен макулдашып кеткенин айтат Куйручук. Байзак көпчүлүктүн көзүнчө «макулмун» дегенин эстейт. Сөз баасын түшүнгөндүктөн, аңүстүнө Куйручукту да кыйбай Байзак аргасыз моюн сунат. Эми бардыгы Туура-Кайыңдыга бурулушат.

...Жасана кийинип, элечекти кабагына түшүрө кийген колуктуну колтуктап алган шакылдаган эки жеңеси Байзак баатырдан көрүндүк, жеңкетай доолашып, алдынан тосуп чыгышат.

Ошентип, байбиче менен азилдешип, Куйручук Байзак баатырга токол алып берет. Байзактын балдары мына ошол токолдон таралат.

ЭЙ, БУ КУЙРУЧУК!

Куйручук кедей-кембагалдардын малын Анжиянга айдатып, саттырмак болот. «Семиз малыңарды жыйнагыла, айдап барып, соодалап, үй-бүлөнөргө кийим-кече, кездеме, кантчай алып келелип—дейт. Бардыгы макул болушат. Айылайылдан мал топтолуп, алыс жолго бара турган белдүү эр жигиттер шайланат. Мал айдап, күтүрөп жөнөп калышат, Жумгалдын жогору жагынан.

Ал кезде мал сатуу жөнүндө болуштун уруксат кагазы керек болгон. Жумгал өрөөнү боюнча малды алыска сатууга Байзактын гана мөөрү жарай турган. Куйручук жолдон Байзак баатырдын айылына кайрылып, иштин жөн-жайын түшүндүрөт. Ал Куйручуктун эл камы үчүн кылган аракетине ыраазы болот. Малды эч жерде кармай турбаган тил кат берет. Анан өз короосундагы көк кочкорду табыштап: — Куйручугум сенин калыстыгыңды кийин билемин, баасын мага алып келип бергин, байгесин өзүң алгын,— деп чыпалак алышат.

Көк кочкорду малга кошуп, узак жолго чыгышат. Жалал-Абадга келишет. Малды ондуу сата алышпайт. Кызык окуя ушул жерден башталат. Анткени, бул жакта кочкор сүзүштүрүү тамашасы бар экен. Эл экиге бөлүнүп, кочкорлорун сүзүштүрүп уудуу түшүп жатышыптыр. Эки тарап Бири-бирине кадимкидей доо коюп, жеңгени байге алып, жеңилген жагы куру калат. Байге алган кочкорлорду тимеле туу жыккан күлүктөй даңктап, кадырлашат экен. Жем-чөп, сабиз менен бордоп, таптай тургандыктары да белгилүү. Тапталган кочкорлордун жүндөрүнөн май тамат. Көздөрү күйгөн шамдай жылтылдайт. Коё берсе буканы да аңтара сүзчүдөй болуп, октос берип, сүрдүү турушат.

Ошентип, Жумгалдыктар кызык мелдештин үстүнөн чыгышты. Куйручук «Байзак баатыр берген көк кочкорду ушул мелдешке алып чыкпайлыбы?» — деп мал айдагандарга кеңеш салды эле, бардыгы макул болушту.

Көк кочкор тиги кочкорлордой анча чоң эмес, бирок, тыгырчыгынан келген, төрт саны жоон, чыгырык мүйүз, жүнү кылчык жана көк боёк менен боёлгондой эле. Куйручук калың топту жарып ортосуна кирди: — Агайын-туугандар, силердин кочкорлор дасыккан, сүзүүнүн ыгын билет. Ал эми «аркалык кочкор» жолдо келе жатып эле, койгун десе болбой ээлигип, биринчи жолу мелдешке кошулганы турат. Мелдештин шартык бизге айтып берсеңер угалы — деп көпчүлүккө кайрылды.

Кара сакал, узун бойлуу киши ортого келип, мелдештин шартын айта баштады:

— Аркалык туугандар, кочкор сүзүштүрүү оюну биздин эл үчүн атадан калган салт. Байгени калыстар чечет. Кочкорлорун эки адам жетелеп келип, экөөнү жытташтырат да кайра алып кетет. Эгерде жытташкандан кийин сүзүшпөй калышса, анда мелдешке кошулбайт, алып кете бересиң. Эки кочкор сүзүшүп бүткөндө жеңгенине жеңилген тарап байге берет.

Көк кочкорго бет кылып, узун моюн, чыгырык мүйүз, куйругу көмкөрүлгөн казандай, жүндөрү апсайган чоң кара кочкорду алып чыгышты. Очоюп, аюу кебетеленет. Көк кочкор анын жанында бала кочкордой эле байкалат. — Оо, кокуй мунуңарды өлтүрүп койбойбу... Мындайдын далайын жапшырган, аңүстүнө силердики мурда сүзүшүп

көнбөгөн да дегендер болду. — Ээ көрөбүз — деп сыр бербеди Куйручук, Саягы, «Жалал-Абаддык кочкор» далай байге алган окшойт.

Эки адам жетелеп барып, көк кочкор менен кара кочкорду жытташтырды да кайра артка жетелеп коё беришти. Эки кочкор эки жакка саал кетенчиктеп барып, бир убакта кудум найзакерлер качырышкандай качырышып калышты. Мүйүздөрү кагышканда «карс» деген үн чыгып, экөөнүн тең баштары жерге кире түштү. Экөөнүн тең арткы буту, куйругу көтөрүлө түшүп, экөө тең сендиректей калып, анан артка бир топ кетенчиктеп барышып, кайра түтүндөй качырышты. Бу жолу эки мүйүз тийишкенде эле кара кочкор чалкасынан кетти.

— Аркалык агайыныбыздын кочкору жеңди! Байгеси бир койдун пулу деп дароо беришти. Ошентип көк кочкор Жалал-Абаддан Анжиянга барганча көп тамашаларга катышып, бир да жолу жеңилбеди. Далай даңкайган кочкорлорду көмөлөтө сүзүп, көбүнүн мүйүзүн омкорду. Көргөн элдерди таң калтырды. Көк кочкордун улам атагы чыгып, жолду ката отуз кочкорду жеңди. Ага кызыгып «сат» дегендерге бербей жүрүп отурушту.

Анжиянга барганда көк кочкорду дагы бир жолу мелдешке салып, аны жеңгенден кийин, — эми бу «баатырды» мындан артык кандай баага сатмак элек, — деп

Куйручук кырк койдун пулуна саттырып жиберди. Байгени бөлүп алышып, баасын Байзакка сактап коюшту.

Калың малды Анжияндын базарына айдап барып сатышты. Теңинен көбү соодаланды. «Калганын эмки аптага күтөбүз» деп шаардан алысыраак талаада кайтарып жатышты. Ошол убакта орозо бүтүп калган мезгил болот.

— Бүгүн айбашы, эртең айт. Мен мечитке барамын — деп Куйручук жанына эки жигит алып, шаарга жөнөйт. Намазга түшүү үчүн чоң мечитке көп эл чогулган. Куйручук элдин арт жагына туруп калат. Биринчи жолку намаз бүткөндөн кийин экинчи намаз башталат. Ага да Куйручук кайра кошулуп түшөт. Эл көп болгондуктан үчүнчү жолку намаз башталат. Бу жолу да кошулат. Намазга түшүрүп жаткан ыймамдын алдына чоң жоолук жайылып коюлган. Намаз акы жана орозо кармабагандар орозо күнөөсүнөн кутулуу үчүн ошол жоолукка ар ким пул таштап кетүүсү парз экен.

Куйручук ыймамга таанылуу максатында үч жолку намазга акча таштайт. Анын үч жолу намазга түшкөнүн ыймам да байкаган эле.

Эл тарап кеткенден кийин артында Куйручук калат. Ошол учурда ыймам сопусун чакырып: — бир укмуш соопчул адамды көрдүм, тээтиги адам үч жолу намазга түштү — дейт. Аңгыча Кукең да кепичин кийип, аларга басып келип, «ассаламуалейкум, молдокелер» деп кол берди да:

— Экөөңүздөрдүн бир күнкү тапкан олжоңор экен. Жоолуктун пулун мен алайын, — деп жоолукту төрт бурчунан кармап колтугуна кысат.

— Уке, бул пулда сиздин эч кандай акыңыз жок. Жоолукту таштап коюңуз — деп ыймам кызаңдайт.

— Ээ ыймам аке, сабыр кылыңыз! Бул адам — Куйручук! Эй, — бул Куйручук! Ушул жоолуктагы пул менен кутулсаңыз эле, кудай деңиз! — деп жанындагы сопусу колунан кармап токтотот. Ыймам аңтаң болуп, сопусу экөө Куйручуктун артынан акмалап, сыртка чыгышты.

...Куйручук жоолуктагы акчаларды эшиктин сыртындагы, жолдун өйүзбүйүзүндөгү кайыр сурагандарга таратып жатты.

Бул окуяны көрүп турган ыймам «бул тегин кйши эмес» — деген ойдо сопусун жиберип Куйручукту кайра чакыртып алды.

— Ыймам аке, сиз жанагы берген пулуңузга нааразы болуп чакырдыңызбы, же дагы пул бергени жатасызбы? — деди Куйручук.

Ыймам анын колун кармалап: — Келиңиз, аркалык Куйручук! Сиздин кайыр сураган адамдарга соопкерчилик кылганыңызды көрүп отурдум. Анык соопкер экенсиз. Мен ал

пулду аларга бермек эмесмин,— деп чынын айтты. Сопусуна Куйручукка бир аттын пулун берүүнү буйрук этти.

— Ээ, ыймам аке, айтпадым беле, ушу жоолуктагы пул менен кутулсаңыз, кудай деңиз дегем,— деп сопу кол сандыгын ачып, бир аттын пулун Куйручукка карматты. Куең ыракматын айтып кол алышып кете берди.

— Бул адамды кайдан билесиң? — деди ыймам сопусуна.

— Ээ ыймам аке, мындан эки жыл мурда чоң базарга барып калсам, ушул адам калың злдин ортосунда бийик текчеге чыгып алыптыр. Аны — Куйручукту курчагандардын көбү менменсинген соодагерлер, көпөстөр экен. «Келе беш пул бергин» дейт. Ал соодагер унчукпастан чөнтөгүнөн «ме алың» деп сунат. «Келе он сом» дейт. Тигиниси деле «ме алың» дейт. Кыскасы, «бербеймин» дегендер болбоду. Куйручук алган пулду өзү албай ошол жердеги бейбечараларга узатып турду. «Ой сен көпөсүм, бир тыйын да бербеймин дебедиң беле? Эмне себептен бердиң? — деп эл күлкүгө тунат. Кеч бешимге чейин не бир сараң соодагерлер «бербеймин» деп келип эле, ал сураганда чөнтөгүндөгү акчаларын сууруйт. Мен ошон үчүн жана сизге эскертпедимби — деп сопу ыймамды жылмая карады.

Куйручук мал айдагандар менен ыймамдан алган аттын пулун тең бөлдү. Эртеси калган малды бүт сатышып, элге деген буюм-тайымдарды аттарга жүктөп кайта Жумгалга сапар тартышты.

МЕН СЕНИ МИНИП БАРДЫМ

Илгери казак-кыргыздын бай-манаптарынын ортосунда алык-салык жыйноо боюнча чатак чыгып, кыргыздын оңу менен солуна айкын таанымал Шабдан Жумгалдын манабы Мырзабекке дубай салам кат жазып, мындай ишке Куйручук жарачу эле деп ага киши жөнөтөт. Мырзабек Жансары деген жигитин жиберип

Куйручукту алдырат да: — Сен, чечен, кара кылды как жарган калыс, тонун антара кийип элди күлдүргөн куудул, көк эшек минген маскарапоз экениңди билип Шабдан чакырткан экен, бүгүндөн калбай жөнө! — дейт Куйручукка, «эмне болсоң ошо бол» деп табалагандай...

Куйручук макул болуп, айылдан чыгып жолдун боюнда ары өткөн, бери өткөн байларды тосуп чыгым салат. — Сен мага жакшы ат камда, сен тебетей, сен күрмөшым, кепич маасы дайындагын. Мен жоо менен беттешкени баратам, сен күмүшбычаккамда. Эгер айтканымды дайындап бербесеңер Мырзабекке айтып көргүлүктү көрсөтөм,— дейт. Болуштан корккон байлар анын айткандарын түнү менен камдап беришет. Куең таң куланөөк салганда сапарга чыгат. Ашуу ашып, таңдай катып, минген аты жүрбөй калганда коштоп келаткан аттарынан улам алмаштырып минип, сабап уруп отуруп Бишкекке келип Шабданга жолугат. Эки элдин ортосунда айрым бай-манаптардын кесепетинен болоорболбос чыр аябай ырбап, казак менен кыргыздын ыркы бузулчудай учур экен. Куйручук кыргыздан барган калыстар менен бирге казак өкүлдөрүнө беттешет. Чындыктын бети ачылып, жүйөөлөшүп, акыры эки элдин ынтымагы ыдырабай жакшылык менен бүтөт. Шабдандан сый көрүп, Куйручук бир нече күндөн кийин кайра айлына жөнөйт. Келген соң кимден эмне алса чыпчыргасын коротпой кайтарып берет.

Мырзабек кардын сылап, эки ууртун саяндатып, көзүн чакчайтып, Калыйча деген кара сур байбичесинин кашында акылдаштары менен ыңгыранып отурган маалда Куең камчысын сүйрөп кирип барат, салам айтып. Мырзабек анын кийген кийимин көрүп адатынча сол жаккы ууртун бүлкүлдөтүп: — Эй, куу каптал, томаяк, кантип барып келе калдың! — дегенде:

— Мен сени минип барып келдим! — дейт Куең. Бул сөздү укканда Мырзабектин куйкасы курушуп, күйбөгөн жери күл боло: — Бул эмнеси? Кутурган акмактын өнөрүн көрсөң? — деп күүлөндү.

Болуштун «бөрк ал десе баш алган» күлтүндөгөн жигиттери дагы эмне сөз чыгаар экен дешип чоңунун оозун тиктейт.

Саамга токтоп туруп Куйручук:— Антип айтканымдын себеби, сенин кадыр-баркың Кызарттын белине дейре эле экен... — деди да аттанып кете берди.

ЖАЛАА

Куйручуктун бир зарыл жумушу чыгып Нарынга келип калса котолошкон эле элдер... Көрсө, ашкан балбан, бирок, үйүнөн үрүп чыгаар ити жок, түндүк тартса төбөсү көрүнгөн Саманкулак деген азамат жок жалаа менен айыпка жыгылып жаткан экен. Ал мындайча. Ат-Башылык Казы деген манап «Бул менин тогуз жылкымды уурдап башка жакка бутташтырып ашырып жиберди» деп курулай доо кылып, бийди жалдап, жазыксыз байкушту 12 ай түрмө жазасына кестирип, анан тогуз жылкы өндүрүп алууга өкүм чыгартат. Саманкулактай бечеранын сөзүн ким укмак, бийлик да, бий да Казынын колунда. Өзүнө окшогон бирин экин эр жүрөк адамдар кийлигишип көрүшсө алардын сөзүн тиги билермандар каакы оордуна көрүшпөптүр. Иштин жүйөөсүн сурап толук билип алган Куйручук жарданып карап тургандардын арасынан алдыга чыгып:

— О, калайык! О, момун журт! Улуктар! Менин силерге айта турган сөзүм бар, ук! — деди. Аны тааныбагандар, «Бир кокуй киши окшойт, ушул эле жетишпей тургансыган. Ажыдаардын куйругун басып бөөдөсүнөн өлөт ээ» дешип шыпшынышат. — И жигит, кана артың болсо айт! — деди улуктардын бири.

— Бул, Саманкулакка кенедей да күнөө жок! Муну каралап жаткан киши ким айыптуу экенин өзү билбейт тура. Казы Куйручукту көргөндө үтүрөйүп кабаккашы бүркөлө түштү.

— Кана, сен эр болсоң ууруну көрсөтүп берчи! Кукең шашпай туруп:

— Ууру менин мурдум.

— Бул эмне дейт? Анда Куйручук: — Жоголгон жылкыны уурдаган менмин. Силер Саманкулакты актап, мени кескиле, уурдаган малды он күндүн ичинде төлөп берүүгө менин кудуретим жетет. Бий ары ойлонот, бери ойлонот. Кайракайра Саманкулакты суракка алат. Ал актыгын айтып карганат. Бий эми кедейди актап, Куйручукка асылат. Куйручук Казы менен суракта көздөшкөндө: — Я, Казым, уурдалган жылкыларды коё туруп баягы менин минип жүргөн атымды зордуктап союп алганыңды мойнуңа аласыңбы? Же болбосо айлыңдын жанынан жайынча өтүп бараткан адамдардын баарын тоноп алчу элең го. Чынбы? Эгер муну калктын көзүнчө тансаң, андан бийдин алдында жаныңды бер да танып кете бер! ^ деп лыкылдата баштаганда көпчүлүктүн көзүнчө доо доолап, мөөрөйү үстөм болуп чамгарактаган Казы, бу сапар мант берип кете албайт. Чын болчу,— деп айтылгандарды мойнуна алат. Кимди айыптап, кимди кесээрин билбей бийдин башыкатат да: — Түү, баары тең жалган... Силердин өзүңөрчө чатагыңар бар окшойт. Ишиңерди карабаймын! Эки ортодо мени убара кылдыңар. Өзүңөрчө тынышып алгыла!— деп кол шилтеп кете берди. Эл Куйручуктун кыраандыгына, ажатчылдыгына, айлакечтигине таң калды.

МАНАСЫМ БАРДА КАЙДА БОЛСО КОНОМ

Куйручук жолоочулап баратып кун кечтеп кеткендиктен жолдогу бир айылга кайрылат. Жолоочу атын мамыга байлап салып үйгө кирип барса төрдө бир киши төө чепкен менен башын чүмкөп алып, куурума чай ичип жаңыдан тердегени отуруптур. Салам берсе алик албайт. Куйручуктун жини келет. Аялы казандын жанында, өзү төрдө... Кел, отур, деген деле киши жок. Аялы куурума чайдан куюп, төргө чейин басып келип сунуп, бошогон чыныны алып кетип турат. Тигилерге жараша мамиле кылып Куйручук өзүн өзү билип экөөнүн дал ортосуна келип отурат. Зайыбы куурума чай куюп эрине сунду эле Кукең аны ортодон шып илип алып, билмексен болуп иче берди. Тиги тердегени отурган неме башын бекем тумчулап, көзүн жылтылдатып «мага качан аяк сунат» дегенсип күтүп отурат. Ана берет жок... Мына берет жок. Тыңшаса жанындагы чоочун кишинин чайды ууртаганы угулат. Аңгыча аяк бошогондо аял аны ала коюп, мелт-калт куя эрине сунду эле Кукең тигинден мурда озунуп аны да илип ала коюп,

шоркуратып ууртап кирди. Муну билген үй ээсинин ачуусу келе түштү. Бирок ал анысын билгизбей өзүнчө тишин кычыратып, күрсүлдөп жөтөлгөн болду.

— «Тердесем болот эле, капырай...» — деп ал зайыбына каңкуулады. Аялы чоң кесеге куурума чайдан куюп, сунуп баратканда, Куйручук аны да тиге жеткизбей кагып ала койду да «Өх!.. Жаңыдан ымшып келатам» деп иче берди, аял мейман бошоткон аякка кайра дагы куурма чай куюп обдулуп күйөөсүнө сунуп бараткан, Куйручук эпчилдик менен муну да илип кетти. Аял эмне дээриң билбей оозунан алдырган бөрүчө мостоюп отуруп калды. Кукеңдин эки колунда эки идиш, экөөнү алмак садмак «шор» эткизе ууртап: «Бах! Чай эмес бекен. Тердегени аз жерден калдым...» деп чай сунган зайыбаты улам карап коёт. Үйдүн ээсинин мейманга аябай кыжыры кайнап, ичинен түтөп, калчылдап чыкты. Коломтодогу күйүп аткан тезекти көсөмүш болуп, жини түйүлгөн муштумуна чыгып, алдыртан зайыбын жекире тиктейт. Аял бир эрин, бир мейманды карап жалдырайт. Куйручук билмексен болуп: — Дагы калдыбы куйчу, жаңыдан алкашалка түшүп тердеп келатам» — деди эле берки чүмкөнүп отурган киши чыдабай кетип, үстүндөгү чепкенди ыргытып жиберип: — Ой, сен кандай кудай урган немесиң ыя?! — деп олуна кетти. Мейман андан калышпай: — А сен кандай төбөңдөн урган соргок неме элен? — дейт.

Үй ээси олурайып карап: — Тоббо! Муну кудай урган турабы? — деп күүлөнө кетти.

Анда Куйручук: — Ушу сен мынабуреки чоң казан куурума чайга эле тоё калам деп турасыңбы?! Койду сойсо башын жеп, койчусунун акын жеп, ага тойбой элди жеп, саламга алик албай минтип оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып келжиреп турган, сен тойбойсуң! Ооба, эч нерсеге тойбойсуң! — деп жооп кайтарды. Муну укканда үй ээси безге сайгандай тура калып: — Бу эмне дейт?! Кокуй, кокуй көргүлүктү ушул саяктан көрмөк болдум ээ! О кайдасыңар жигиттер! Кармагыла, бул оозуна алы жетпеген немени! — Кокуй дебей, кок тиштеп Ата-бабабыз атам замандан бери кызыгып уккан Манастан укпайт да, тамагын аяп, мейманды кубалаган сенде да абийир барбы?.. Манасым барда кимдикине болсо коном. Мурду жарык кара атандай болгон, түк күтпөгөн кемпай... Куйручук шарт чыгып кете турган болгондо тиги киши «көрүнгөнгө айтып абийиримди кетирбесин деген тейде: — Ой, бери токточу! Кана, ачуунду коюп мындай отурчу,— деп кара күчкө мейманга жалпактайт. Куйручук сабыр кылып төргө жылып отурду. Мейманды анча жактыра бербей зайыбын карап: «Эт сал» дегенсиди, аялы туруп ала баканда илинүү турган эттен салмак болду эле эри кайра аркасына кылчайып: «аз эле салсаң» дегенсип колун жаңдап оозун чулчуйтуп шыбыраган болду. Анан мейманга карап: — Кана эми Манасчы болсоң баштай бер. Аяк ташташыңды көрөйүн,— деди. Куйручук үнүн тигиникиндей ичкертип: — Манастын «суу кошконунан» баштайынбы, же...

— Эмне дейт! «Суу кошкон Манас, ынак Манас» деген да болчу беле. Сен анык бир кокуй неме окшойсуң. Деги башымды катырбай билгениңден баштай берчи,— деди үй ээси. Анда Куйручук тигинин жанына жакыныраак жылып отуруп, жай баракат тамагын жасап бир көзү чалыр, үстүңкү ээрди калбайган түйрүк тиги мырзанын өзүн туурап, үнүн да ошонукундай чыгарып:

— Ээй, Таластан чыккан эр Манас... Алтайдан келген шер Манас! Манас... Манас... Манас...—

деп, коюп ийчүдөй колун үй ээсин карай арбандатып, тарбандатып ушул саптарды кечке кайталай берди. Бир убакта бай: — Ой, бу сен кайра-кайра эле кулак мээни жеп «Манас... Манас» дей бересиңби. Мындан бөлөк билгениң барбы, же калжыраган немесиңби? Токтот мулунду! — деди кызырандап. ч Куйручук: — Сага окшогон нейли таш кишиге «Манас» да жарашчу беле? — деп аныкынан пыгып башка колу ачык бир кедей адамдын үйүнө түнөп, таң атканча «Манастан», өзүнүн ар кандай окуяларынан, чечен сөздөрүнөн айтып берип элдин жарпын жазды.

СУПАТАЙДЫН ТОЮНДА

Жумгалдагы чоң бай — Супатай деген адам (Балбак уруусу) эркек балалуу болуп, баласынын атын Балбак коюп, Жалал-Абаддан 100 атка күрүч жүктөтүп келип, көп мал союп, СоңКөлдү жайлаган элдердин баарын тең чакырып чоң той берди. Тойду Шордун талаасына өткөрдү. Беш кишиге бир Табактан эт, бир табактан күрүч тарттырып, бир күндү жалаң тамак берүү менен бүткөрдү. Экинчи күнү кыргыз оюндары биринен сала бири болуп эр сайышта Жумгал тараптан чыккан Отор менен Ак-Талаа тараптын Кыдыргыч балбаны экөө көпкө чейин сайыша албай бакандары сынып жатты. Күчөнүшүп алган немелер узакка алышыша албай жатып бир убакта экөө бирдей аттан ыргып кетишти. Жумгал тарабындагылар «Кыдыргыч биринчи учуп түштү» дешсе, Ак-Талаа тарабындагылар «аттан алгач Отор ыргыды» дешип эки тарап чырдаша түшүштү. Эки топ Куйручукту калыстыкка тартышты. Куйручук Жумгалдык

тарга карап: — Силердин Оторунар эмне ойноп атып түшүптүрбү? Бул адилеттүүлүк эмес, аттан экөө тең түшкөндөн кийин байгени экөө тең бөлүп алышсын! — деп калыстык кылды. Ошентип, бир тогуз байге тең экиге бөлүндү. Эми, Көкүмбай менен Мусакожо беттешет, эр сайышка аялдардан алып чыккыла деп калды. Мусакожо тараптагылар Молто кызы Айша дегенди элден бата алдырып, атка мингизип Сарыкер менен Көбөй балбандын коштоосунда алып чыгып келди. Ал бир найзасын өнөрүп кыйлага арыбери бастырып турду. Көкүмбай тараптан эч ким чыкпай акыры байгени өзү жеке алды. Байгеси бир өгүз, бир кымкап чепкен эле. Эништен атактуу Сарыкер балбанга, күрөштөн атактуу Дөөт балбанга теңдеш чыкпай алар да байгеге жеке ээ болушту жана дагы майда тамашалар жүрүп жатканда Куйручук эл ортосу менен атчан бастырып Мусакожонун алдына келип: — Салоомалейкум болуш, ак калпак кийип, сарала шайы чапан жамынып, кемпирдин молосундай болуп отурган кейпиңди көр, келе, мен минип жүргөндөй бир жакшы ат бергин! — деп катуу сүйлөдү. Биз Мусакожо эли Мусакожонун жанында отурат элек, балакет болуп, Куйручукту сабатат го деп турсак, антпестен кайра жаркылдап күлүп, Абдыкерим деген жигитин чакырып, азыр бир жакшы ат алып кел деп жиберди эле, анысы чаап барып жол жоргосу бар тору ат жетелеп келди. Куйручук атты ноктодон кармап туруп: «Оомийин, казың карыш болсун, сакалың тизеңе жетсин, эркек уулдуу бол, өмүрүң узун болсун! — деген бата берип, атты жетелеп кетти. Анткени Мусакожо суйдан сакал, казысы жерге тийген семиз киши болчу. Үчүнчү күнү ат чабылып, Шордун чатына байге сайылып, күлүктөр Соң-Көлдүн кептешинен коё берилди. Төө баштаган бир тогуз байгени Курткалык сокучу Бекбоонун тор аты чыгып келип ал алды. Ушуну менен той тарады.

ЖЫГЫЛЫП ДА БАЙГЕ АЛГАН

Куйручуктун балбандык жайы дагы болгон. Балбандыкты атайы тутунбаса да чоң аш-тойлордо өзү тараптан балбан чыкпай калган учурларда күрөшкө түшүп байге алып, элине намыс алперген. Он сегиз мертебе атактуу балбандар менен бет келип, он алтысын жеңген. Бир ирет алыша албай тең чыгып, а биринде жеңилген экен. Мунусу дагы кызык! Жыгылып да байге алгамын!» — деп Кукем өзү күлүп калчу дешет. — Бу баянды Куйручуктун уулу Мукаттан уккамын, — деди Бейменжан аке.

* * *

Кең Чүйдүн тынайында көп эл-журт чакырылган той өтөт, ырасмыга ылайык элдик оюн-тамаша башталат. Ошондо Жаманкул ырчы жар салып, балбан курөш болорун баяндайт. Ар жерде топтоп болуп балбан тандагандар, кажыкужу түшүп, балбан кийчү жаргак шым камдагандар. Көп узабай калың элдин уу-дуусу басыла түшөт. Ортого күнтуудан келген Ак балбанды алып чыгышат. (Илгери далысы жер жыттабаган, айтылуу балбандар ак балбан атыккан). Анын аты, атагы да көпчүлүккө дайын экен. Эч ким даабайт. «Түшөмүн» деп бая баатырсынгандар, эрдемсип ээликкендер, жээликкендер чоочулап дымыйт, четтей беришет.

Куйручук да балбан тандашып жүргөн болот. Аңгыча, бир жигит арыбери жетелеп турган ак боз атка көзү түшөт. Аргымак сыны бар, асыл мал экен. Күмүш чегерилген ээр токумдуу, үстүнө килемче жабылыптыр, көкүлүнө үкүсү тагылыптыр. Сураса, «балбандын байгесине берилет» дейт жетелеп турган жигит. Ак бозго кызыккан Кукең дароо — мен түшөмүн,— деп тартынбай, кийимин чечпейтпей туруп балбанды беттеп жөнөйт. Кыйлага дейре алышып, буттан торой чалышып, бир маалда Куйручук жыгылып калат. Мынакей, кызыгы! Жыгылган балбан бозала болуп, ыза жутуп элге эптеп басып келчү эмеспи. А Кукең антпейт. Тура калып, тиги бадбандан мурда элди карай аттапбуттап артын карабай чуркап жөнөптүр. Карап тургандар анын мунусун түшүнбөй элейип аңтаң... Куйручук түз эле баягы ак боз атка жетип, үзөңгү теппей секирип минет да элди аралата чабат. Биртыякка, бир биякка удургутат: «Ак балбандан коркпогон мен балбан эмей ким балбан?» — деп, бирде жоргосун салдырып, кээде таскактата калып, аттан түшпөй коёт. Эл кыраан каткы, күлбөгөн киши жок. Ошондо Шабдан баатыр аш ээсин чакырып:

— Ак бозду Куйручук алсын! Балбандын байгесине башка ат берели! — деген экен.

АНЖЫЯНГА САПАР

1. «Өтүгүңүздүн үнү түрдүүчө чыгат...»

Куйручук Кул деген жакын тууганын ээрчитип Анжыянга бармакчы болот. Туура-Кабак ылдый, Сары-Камыш, Толук аркылуу жолго чыгат. Туура-Кабактагы Чөкө манаптын айылына күн бата жете келишет. Арыбери өткөндө Чөкөгө кайрылмайын кетчү эмес экен. Анткени Чөкө абыдан адамкерчиликтүү, нарк тутунган, сый билги адам болот.

...Эт бышкыча «Куйручук келди» деп чогулган элдин суроосу боюнча «башканы коюп Манасты айт» дегендей, Манастан куюлуштуруп кеп салып отурат. Сөз улам кызуулап, бардыгы мемиреп сөз тыңшайт. Бир маалда Чөкөнүн эки ата өтүшкөн тууганы Оркул керегеге башын сүйөп уктап кеткен экен, кайдан билсин, «быйт» этирип коё берет. Отургандар конокторго сыр бербей укмаксан болушат. Чөкө Куйручуктан уялып ыңгайсыз; боло түшүп, кырым өтүгүн ушалап, кычыратымыш болуп калат.

— Чөкө аксакал, бу өтүгүңүздүн үнү түрдүүчө чыгат экен... Мурунку үнү мындан башкача беле? — деп Кукең азил таштайт. Эл дуу күлөт. Уктап кеткен Оркул чоочуп ойгонуп, эки-жагын каранып, эмне болуп кетти дегенсип, Чөкөнү тиктейт. Ал бетинен түгү чыгып, сыртка чыгып кет дегендей ишарат кылат. Оркул акырык жылып, үйдөн чыгып кетет. «Ушул тууганың улуу сөз сүйлөнүп жатса, укканга кудурети жетпей уктап калды, уят дагы болду. Мунун өзү да, укум-тукуму да жарыбай өтөт. Кеп билбес, аяк бошотоор, адам түрүндөгүлөр гана чыгат мындан» — дептир Куйручук.

Эртеси Чөкө — куттуу үйдөн кур кетпейт эмеспи, бир ат минип кеткин!—деп, бир ат тарттырат астына.— Рахмат, Чөкө аксакал. Эми, атка ат алмаш. Кулдун атын самаган жерге жетер эмес. Жылкындын ичинде кула жорго бар. Ошону бер. Анча деле чоң жорго эмес. Бирок, жүрөмал, алыска моюнбайт — дейт Куйручук сөбол салып. Куланы Чөкө өзү да билбептир. Өйдө-төмөн көчкөндө гана жылкычылар кармап келип, жүгөн катып, оор жүк жүктөшчү экен.

— Мен апкеле коёюн...— деп баягы Оркул чаап кетет. «Кула жоргону» жетекке алып кайра жетип келег энтендеп. — Чөкө баатыр? Мен айткан кула бул эмес» башка кула... Ат алмашканга эмне аядың? Түндөгү өтүк ушалаткан тууганың ушулбу? Бул өзү дагы жарыбайт, элди да жарытпайт, аай,— деп, саал кейий түшөт. Угуп турган жылкычылар таңгалышат.

— Капырай, бу конок, даана олуя окшойт. Берки куяаны кайдан билет? Өзү кишинин көзү түшөөр деле мал эмес. Көп жылкынын эле бири... Анүстүнө Куйручуктар Сары-Жайык менен келишти. Тиги Кыргоодогу жылкыларды көрүшпөсө... Кайдан билди? — дешип өздөрүнчө күбүршыбыр.

Жылкыга дагы бир башка жигит кайра чаап барып, <баягы куланы алып келет. Кула жоргону Кулга мингизип, «кудай жол бер?!» — деп Анжыян көздөй жол тартышат.

2. Анжыяндын базарында

Экөө узак жол жүрүп, ат тердетип Анжыянга да келишет. Анжыяндын базарында эл жыкжыйма. Жөөлөапүп араң басышат. Мындай көп элди, жайма базардаты түрдүү өлүү буюмдарды Кулдун биринчи көрүшү эле. Улам бирин кармалап, көпкө буйдалып, ансайын кызыгат. Көзүнө баары эле сонун көрүнөт. Атасы Жасоол уста киши болгондуктан бир мети, тегирмендин ташын чеккенге бир чоң балка алат. Андан соң баягы кула жоргону сатышып, кийимкече, бөз, мата алышат. Бирок, Кул жөө калды. Кукең болбой саттырып ийди. Ошондуктан Кулдун жүрөгү дүпөйүл.

Эми алар жержемиш базарын аралашты. Кул андасанда өрүк, мейизди жеп көргөнү бар. Ал эми анделекти жемек тургай көргөн эмес болучу. Сонуркап бир анделек алып, кандай жээрди билбей Куйручукту карайт. — Ээ, тууганым муну анделек деп коёт, муну минтип соёт — деп Куйручук чайчыныдай немени үстөлдүн устүнө коюп, макиси менен экиге бөлүп, жей башташат. — Мындан бирди жесе эле тоёт дечү эле, жыйырмананы жесе да киши тойбой турган эме го... деп Кукең кобурайт, оозу жөн турбай. Аны угуп калган соодагер: — Ээ ака, кел мелдешебиз. Жыйырмананы жеп кетсеңиз аткез, жебей калсаңыз пулун төлөң, — деп ач кенедей жабышат. Экөө мелдеше кетет.

Куйручук анделектерди четинен алып жей баштайт. Кул узунунан тилип, сунуп турат. Он бешти жеп бешөө калганда тигини сынамакка «эми болгону бешөө калды, укам жесин» десе, соодагер болбойт: — Аа, койун! Энди бирди жесең кусасың... Мелдеш деген мелдеш. Бүт жеңт не катынсыңбы?

«Аа болуптур» деп баарын тең жеп бүтүп: — Келе дагы бешти? — дейт Куйручук. — Оо, өлгүр! Бу анделек эмес, мени да кошо жейт го! Энди катыныма кантип барамын? — деп соодагерди кара тер басат.

Андан арылап, мал базарга барышса, он үчүн төрт жашар чамасындагы бала кара жорго минип, өйдөтөмөн удургутуп жүрөт. Элдин баары ошого карайт. Ээси курсагы салаңдаган, чүйлүсү буканыкындай буржуйган жоон өзүбек экен. Үч жарым миңге сурап турат. Куйручук анын жанына барып үчкө бергин дейт.

— Мал базар көрбөгөн аркалык, жаман малды базарга алып келчү адам эмесмин! — деп өзүбек көтөрүлө сүйлөп, ыңгыранат.

Куйручук Кулга ишаарат жасап, көзүн ымдап коёт. Кул дароо түшүнөт. — Ээ ака, мейли кара атты алдым, анагы бурчка баралы. Пулунду санап алгын, — деп Кукең ылдамдай басат. Өзүбек артынан ээрчийт. Ошол убакта Кул кара жоргону жетелеп жөнөй берет. Куйручук тигини улам алаксытып, узагыраак ээрчитип барып, бир маалда адаштырып салат.

Элдин арасына кирип, далдоодон кийимин которуп жылаңач этине өзүбек чапан жамынып, башына чаар топу кийип базардын оозуна келип, өткөнкеткенди карап отура берет. Же Куйручукту таппай, же жоргосун таппай күшбыш этип, алдастап чуркаган баягы өзүбекти көрөт да ууртуна чоң тоголок жаңгакты салып, жаагын чулчуйтуп, бир бутун сыртына толгой отуруп, бир көзүн чалыр кишидей акшынтып, жанына келген «өзүбегин» кадала тиктеп калат. «Ой тобоо! Жаагынын чулчугу, бутунун тойтугу, көзүнүн көрлүгү болбосо, менин жоргомду алган адамга түспөлдөш экен да...» — деп өзүбек аны улам карап, анан кете берет. Жамбашын сүйрөп Кукең да базардан чыгат.

ӨЛГӨН АДАМ ТИРИЛГЕНДЕ

Куйручук Чүйдөгү Шабдандын айылына барып калат. Аны Шабдан каада менен тосуп алат. Ошол кезде казактын мартабалуу бийинин агасы өлүп, кабар келет. Шабдан жанжөкөрлөрү менен кошо Куйручукту да ала барат. Ырасмы боюнча сөөктү жууганга кыргыздардан бир адам киргизүүнү суранышат. Барган кыргыздардын көбү ар кайсы шылтоону айтып макул болбойт.

— Сен кирип чыкпайсыңбы? — дейт Шабдан Куйручукка.

— • Өмүрүмдө сөөк көргөн эмес элем. Сиз атайын айтып калдыңыз. Кирсе, кирип берейин. Бирок, сөөккө колумду тийгизе албаймын. «Биздин киши сөөккө суу куюп

<Берүү үчүн кирет» деп уруксат сурап бериңиз, кокус колум тийип кетсе, талмам кармап казактарга баарыбыз уят болбойлу? — дейт Куйручук.

Шабдан казактын билермандары менен Куйручукту суу куюп берүүгө макулдашат. Сөөк жууганга беш адам кирет. Куйручук суу куюп жатып, сөөктүн оң колунун сөөмөйү, ортону жана аты жогу саал бүгүлүп калганын байкайт. Колду тиги төртөө көп аракет кылып жаза алышпайт. Ушундан пайдаланып, Кукең бир «сыр» көрсөткүсү келет.

...Оң жагында жууп жаткандарга байкатпай, сол жагындагы кишинин кемселинин чөнтөгүнө алиги бүгүлгөн колду иле коёт. Чөнтөккө кол илинген киши бурулайын десе эле, бир жак ыптасы салмактана түшөт. Карай салса, шумдугуң кур! Өлүктүн башы өйдө көтөрүлүп келатат. Тигилерге байкатпай Кукең дагы сүйөмөлөп коёт. Өйдө туруп келаткан өлүктү көргөндө баягы киши «ай» деп бир кыйкырып алып эшикти карай жанталашат. Өлүктүн колу чөнтөктөн чыгып кетип, өлүк боз үйдүн керегесине жөлөнүп, тик туруп калат.

— Өлүк тирилди! — деп кыйкырат Куйручук. Сөөк жууп жаткандар кыйсыпыр түшүп, эшикке качып баратып, көшөгөнүн этегин басып алышат. Көшөгөнүн жиби үзүлөт. Боз үйдө отурган аялдар «тирилген» адамды көрүшүп, чуру-чуу түшүп, биринин үстүнө бири жыгылып, эшикке чыгышат. Боз үйдө жалгыз Куйручук гана калат. «Өлтүрдү мени, өлтүрдү» деп ачуу үн менен кыйкыра берет. Кирүүгө эч ким даабай, жакаларын кармап, келме келтирип көпчүлүк боз үйдөн алыстай баштайт. Ал тургай айрым коркоктордун шашылып атка минип жөнөгөндөрү да болот. «Кандай шумдук болуп кетти» дешип эл аңтаң. Куйручук, — келгиле эле, келгиле, өлдүм, өлдүм!? — деп кыйкыра берет. Бир аздан соң үрөйү учкан, шайы оогон киши болумуш этип, сыртка чыгат:

— Бу өлүгүнөр тирилип, мени өлтүрүп коё жаздады. Ал өлбөй эле, мен өлө турган болдум! Араң дегенде түндүктүн жел боосуна байлан, керегеге танып салдым! Эми, мынча болду, эмне кылайын? Жылаңач эшикке алып чыгайынбы же куран окуп кайра жаткырайынбы? — дейт.

— Эмне кылсаң да кайра жаткыр. Каалаганыңды беремин — деп өлүктүн ээси жалдырайт.

Кукең кайра боз үйгө кирип, элге угуза куран окуйт. — Сен тирилип эшикке чыксаң, элдин жүрөгүн түшүрөсүң. Өлгөн кишинин тирилгени түбүндө жакшы болбойт. Жат! — деп катуу кыйкырат. Дагы бир жолу куран окуп болуп, «Жат! Жат!» деп кайталайт. Мындай соц кайрадан эшикке чыгат.

— Жатпай койду. Чоң молдо келип куран окуса, жатаар беле,— деп суроо салат жарданып тургандарга.

Бий бир чоң молдосун жумшайт. Анысы калчылдап, коркуп алган. Молдо араң басып боз үйдөгү өлүктүн тушуна келет. Куйручук молдого «боз үйгө кирип окунуз» десе, ал «шарыят боюнча өлүктүн көзүн көрбөй окуйт» деп кирбей коёт. Кукең да амалданып «анда молдоке, корксонуз эшиктен деле окунуз дегенде, тиги чөк түшө калып, көзүн чылк жуумп куран окуп кирет. Куранын созбой, тез эле бүтүрөт.

— Молдоке, сиз боз үйгө кирбей койдунуз. Өлүк менен кармашып, көнүп калбадымбы, мен кирейин анда,— деп Куйручук дагы боз үйгө кирет.

— Кой эми, молдокем куран окуп жатат. Сиз эми чындап өлүңүз. Арты жаман болот. Эмне дейсиз? Куран окуган молдону ала жатам дейсизби?! — деп элге угуза сүйлөйт. Аздан соң дагы катуу кыйкырат:

— Молдоке, кудай берип салды! Шылк дей түштү! Эми кириң? Экөөлөп жаткыралы? — десе: — Өзүңүз эле жаткырыңыз, шарыятта экинчи өлгөн адамды молдо көрүүгө болбойт! — дейт, молдо ого бетер калтаарып.

Куйручук өлүктү жаткырган болуп боз үйдөн чыгат:

— Молдокемдин кураны болбосо, мени менен кармаша бермек экен. Эми кире бергиле! Кайра тириле койбос, тирилсе анда акыр кыямат болот го деп элге кайрылат. Көпчүлүктүн үрөйү учуп калыптыр. Боз үйгө жакындабай дале коркушат. Эптүү сөз сүйлөп, бал тилге салып араң дегенде өзү баштап аялдарды боз үйгө киргизет.

— Эми тынч жат, казак тууганым. Кыргыз баурдасыңды кошо ала жатып коё жаздадың. Эми тирилсең келбеймин— деп көшөгөнү ачып сыртка чыгып кетет...

Куйручукту мактагандар мындан көп. «Тобаа, ойбай, катуу уят боло жаздадык гой, алиги эр жүрөк кыргыз болмаса» — деп казактар жакаларын карманышат.

Сөөк коюлат. Кыргыздарды абдан сыйлашат. Өлүк ээси Куйручукка ыраазылыгын билгизет, көк нооту чепкен кийгизип, көк кашка жорго мингизет.

— Осындай керемет адамды ээрчитип жүргөнүңүзгө үлкөн рахмет — деп Шабданга ээртокуму менен ак боз ат тартуулайт.

Жолдо келатып, Шабдан Куйручуктун намыс алпергенине ыраазы болот. Сөздөн-сөз чыгып — тирилген өлүк менен кантип кармаштыңыз! — деп сурап калышат.

— Эр болсоңор өлүп, кайра тирилип көргүлөчү? Анан Кукеңдин кармашканын көрөсүңөр! — деп Куйручук жооп узатат.

ЖЕТИ ЫШКЫН

Куйручук кедейлердин согумун эмитен камдайын деген ойдо Суусамырдагы байларга жөнөп калды. Жолдон ат откозуп, тескейдин этегинен ышкын терип, куржунга салып, канжыгасына байланып койду. Атын Атай байдын айлына бурду. Башка байлар дагы ошол чөлкөмдө экенин билет. Атай бай жоон топ адам менен дөңдө кымыз ичип олтуруптур. —Мына, эңсеген кишиңер да келатат! —деп калышты алыстан Куйручукту таанышып. Эки жигит утурлап атын алды. Куйручук туягына күмүш чегерилген элик шыйрак, жылан боор камчысын сол колуна бүктөй кармап баары менен кыдырата саламдаша баштады. Атай байга келгенде: — Өйдө качкан кара букадай кышылдаган март байым аманбы? — деп «чү» дегенде эле тамашалуу кебинен таштап, анын оң жагына келип олтурду.

Атай бай жигитин чакырып: — Үйгө баргын да Айымканга айткын, жаңы кымыз апкелсин?! Сыйлуу конок келди, конок камын жей берсин! — деп аны боз үйгө жумшады. Куйручук сөзүн баштады. —Атай байым! Бу Суусамырдагы байлардын байы, алдуу-күчтүүсү, улуусу дагы өзүң. Азыр өзүңө ылым санаган байлардан жетөөнү чакыртып бер. Ат тердетип жөн келген жокмун. Атайын сүйлөшө турган сөзүм бар. Жетөө жакшы көргөн жети уулун учкаштыра келсин! — деди тигиге бурулуп. Атай көп ойлонуп турбай, Кооман, Карагул, Ити, Султанкул, Сарбан, Артык жана Садык деген байларга киши чаптырды. Арачолодо кызыктуу кептер сүйлөлүп, күлкү күлкүнү коштоду. Аңгыча байлар дагы бирден балдарын учкаштырып, келип калышты.

— Силерге айтаар сөзүм бар. Кааласаңар айтамын, каалабасаңар айтпай деле коёмун...— деди Куйручук табышмактуу сүйлөп. — Ии, Куке! Айтыңыз, сөзүңүздү угалы!—дешти байлар бир ооздон. Куйручук байлардын балдарын тегерете карады.

— Бу балдар өз балдарыңарбы же бирөөлөрдүкүбү?

— Ыя кокуй Куке! Өзүбүздүкү эмей...

— Кийин өзүбүздүкү эмес болчу дебейсиңерби?

— Кантип ошентели?..

— А жакшы көрөсүңөрбү ушу балдарыңарды? — деди жана Кукең улам түйүндүү суроолорун берип. — Жакшы көргөн үчүн учкаштырып жүрбөйсүзбү...— дешти байлар элеийшип.

— Анда эмесе, ишти баштайлы,— деп Куйручук жанындагы куржундун оозун чечип, балдарга бирден ышкын бере баштады.

— Мегой, балапан аңдыган мышыктай болгонум...— Мегин, түлкүнүн бачкиси мурундаган тентегим... Карма муну, сүткө тойгон күчүктөр тогологум... деп балдардын өздөрүнө ылайыктуу күлкүлүү ат коюп, бардыгын каткыртып, ар бирөөнө бирден ышкын карматты. Атай байдын баласына ышкын берип жатып: «бу ышкын жети ышкынга тете» — деди.

Үч күнү коно жатып, байлардын сыйын көрүп, кеп-сөзү менен алардын кумарын жазды. «Кар түшкөндө бир келип кетем» деп үчүнчү күнү аттанып кетти.

Кар жаап, кыш дагы келди. Байлар кыштоого конуп, Бири-бирине атаандашып, согум союп жатышкан убагы. Куйручук сөзүнө туруп кайрадан Атай байдыкына келип түштү. Баягы байларды балдары менен кошо дагы чакыртты. Алар дале Кукең балдарга бирдеме ала келгендир деген ойдо жагалданып олтурушат. Куйручук тигилерди сырдуу тиктеп, тегерете карап айтчу сөзүн маалкатты. Бардыгы эмне деген сөз чыгаар экен дегендей жүздөрүнөн тынчсыздануу байкалат.

— Эмесе табышмактантпай айтайын,— деди да Куйручук кебин улады: — Мен, баягы келгенимде мынабу балдарыңарга бирден ышкын берген элем. Эсиңерде чыгар. Эми ошол ышкынды доолап келдим. Алгандын бермеги бар... Ыгы келсе ышкындын өзүн бергиле?

Отургандар саамга дымын түштү. Андан соң күлүп калышты.

— Кана эмесе! Кыйын болсоңор кыштын күнү Кукеме ышкын таап бергиле. Балдарын учкаштыра чаап, ышкын гана жешет... Мына силерге ышкын! — деген үндөр чыкты. — Балээ болду го... Кыштын күнү кайдагы ышкын? Байлар тунжурап калышты. — Көп убакыт кетирбегиле, малыңар келе турган убакыт болуп калды,— деп Куйручук да аларды шаштырды.

Аңгыча алардын ичинен Атай бай обдулду: — Эй, байларым! Бирөөнун тоогун жеген, каз байлайт. Кукем балдарыбызга ышкынды ырым кылып, жакшы ниети менен бергендир. Эми, бир байталдын тезеги деле өлүп калат. Ар бириң бир ышкынга баалап бирден согум бергиле!? Кыштын күнү кайдагы ышкынды тапмак элек. Менин уулума жетөөнө тете бир ышкын берген. Мен жети ышкынга жыгылдым. Жети жылкы берем! Эртеңден калбай Кукемден кутулалы...— деп байларга карады. Эл ого бетер дуулдады. «Эби менен тузакка түшүрүп, сасыган байларды тушабай гана жыкты го» дешти күбүршыбыр болушуп.

Эртеси жети бай жети жылкы жетелеп келди. Атай бай айгыры менен алты бышты чыкма байтал берди. Куйручук жанына жардамчы алып, жылкыларды өз айтсына айдап жөнөдү.

КАРЧЫГА МЕНЕН ЧУЧУКТУН ОКУЯСЫ

Бишкекте болгон чоң жыйынга катышып, Жумгалга кайтып келе жаткан Байзак баатыр Кочкордогу Канааттыкына өргүй кетүүнү чечет. Жанында Куйручук да бар. Канаат да жыйында бир болгон. Ал кадырлуу коноктордун урматына казысы таман чыккан бээ союп, аларга мактаныч кылып карчыга менен казынын жарымын көрсөтүп ысык үйдөгү баканга илдирип коёт.

Арачолодо жөн турбай, Куйручуктан «сенин куржунуң кайсы?» — деп сурайт. «Менин куржунумдун сага эмне кереги бар? Бере турган бирдемең болсо, өзүм деле салып аламын» — деп ал дагы айтпайт. Учурдан пайдаланып Канааттын тийиштик кылганы жатканын баамдайт. Себеби. Кукен да аны далай жолу кеп-сөзгө сындырып ал тургай ыза кылып да койчу эмес беле...

Акыры Канаат Куйручуктун куржунун таанып, ичиндегилерди антарып, алдыга жаят.

— Сенин качан өз жаныңдан акчаң чыкчу эле, буларды өндүрүп алдың да бчрөөлөрдөн. Эми, оокатыңды үчкө бөлөбүз. Бир бөлүгү мага, бир бөлүгү өзүңө, бир бөлүгү менин аялыма,— деп, урсок-мокко салып куржунду кыйла бөксөртүп салат.

— Аа, «Чоң-Өтүк» мен да сага бирди кылайын... Куйручук ичинен тынат. (ЧоңӨтүк атты койгон да Куйручук).

Жатаарда, тезекке жабылып турган эки ала капты мерчемдүү жерге катып коёт. Андан соң аттарына өзү чөп салып, ээртокумдарын албайт. Эт желип, чай ичилип, аркы-беркини сүйлөшүп отуруп көптө жатышат.

Күн сууктап калгандыктан Байзак менен Куйручукка «ысык үйгө» — тамга төшөк салынат. Ал эми ат кошчу жигиттер боз үйгө жайгашат. Тамдын бир жак капталы — Канаат менен аялы экөөнүн орду. Байзактан уялып дегендей, көшөгө тартып коюшкан.

Бээнин этине нык тойгондор кызуу уйкуга киргенде, Кукең баягы илинүү турган карчыга менен казыны көтөрүп үйдөн чыгат. Кайра кирип, Канаат менен аялынын чечип койгон кийимдерин бүт алып, ороп-таңып экинчи капка салат. Карчыга менен чучукту

куржунга теңдеп жетектеги атына артат да кийим-кече салынган капты өзү минген атына бөктөрүнүп, Жумгалды көздөй жөнөп берет.

Эртең менен Байзак ойгонсо, жанында Куйручугу жок. Эшикке чыкса, аттары да көрүнбөйт. «Дагы бир балакет ишти баштаган го» — деп шексип, арыбери басып турат.

Канаат аңгыча чукуранып ойгонуп, кийинейин десе эле кийими жок. Аялыныкы да жымжылас. Айдалары кетип, сырттан кийим суратып төшөктөн турушат. Караса, бакандагы эт да жок. Канаат ызалыгын билдирбей, калп күлүмүш болот.

— Анын үйүнө алып бараткан оокаттарына тийип эмне кыласың? Тамашаң башыңа жеттиби? Канаат аялы экөө кийимин уурдатып жибериптир,— деп атагың чыгат. Куйручуктун өнөрүн билбейукпай жүрдүң беле? Сен эмес, хан экенинен жазганбай Шабданды эчен мүдүрүлтүп жүргөн кишиге тийиштик кылып...— деп безилдеген аялы бир кыйла чебелеиет.

Канаат бир жигитин жумшайт:

— Куйручук көп узай элек, чакырып кел! — Чабарман Кызарттын белине жакындаганда аттарын тушап коюп, өзү уктап жаткан Куйручукту көрөт. Аттан түшө калып: — Эй, Куке, туруңуз! — дейт акырын түрткүлөп.

— Ии, балам келиптирсиң...

— Келдим. Сизди Канаат чакырып жатат.

— «Чоң-Өтүк» чакырганда барып чечише тургандай анда эч жумушум жок. Бара албаймын. Уктап жатып, эч нерсени билбей, кийимкечесин уурдатып жүрсө, ал эл бийлеп жыргатпайт. Мындан ары сак болсун! Кийимдерин алып барып бергин,— деп жигитти кайра чаптырат.

Кийимкече баргандан кийин Байзак менен Канаат көпкө күлөт.

«Бу Куйручук барган эле жерде жөн жүрбөйт, уят кылып» демиш болуп Байзак сыртынан жайкайт.

Байзактар келсе, Кукең атын откозуп жаймажай. Аркыберкини кеп салып отуруп Жумгалга кирип келишет. Жолдон Байзак менен коштошуп, Куйручук өз айлына бурулат. Баягы карчыга менен чучукту казанга салдырып, коңшуколондорун чакырып: «Чоң-Өтүктүн» бизге буюрган олжосу, аябай жегиле!—деген экен бапырандап.

КАНААТТЫ ЫЗА КЫЛГАНЫ

Кочкордо Суранчы бай чоң той берет. Жумгал, Суусамыр, Кочкордогу кудасөөк, тууган-туушкандарын жана эл бийлеген мыктыларды чакырат. Байгесине бир үйүр жылкы сайып ат чаптырат. Бул ат чабышка Жумгалдык манап Көкүмбай Бекболоттун Нарбаш деген атактуу күлүгүн кошот. Бекболот да Курманкожо уруусунан.

Нарбаш далай дүңгүрөгөн аш-тойлордо эчен жолу туу жыгып, кыргыз тургай быягы казакка, тыягы кытайга чейин таанылган тулпар экен. Кийинчерээк Кочкорлук Канаат манаптын Кара аты дагы мыкты күлүк атыгып Нарбаш менен теңтайлаша чуркай баштайт.

Ушул тойдо да саяпкерлер күлүктөрдү сынап көрүп, Нарбаш менен Кара атка баа беришет. — Ай, жаныбарлар, экөө тең башка күлүктөрдү теңине албай, биринбири билип, атаандашып турат. Айтыш кыйын, экөөнүн бирөө чыгат — дешет.

Калың эл жарданып, дөбөчөдө күлүктөр келчү тарапты карап турат. Аңгыча алыстан аттар көрүнөт. Айткандай эле, алдыда Нарбаш менен Кара ат... Бирде Нарбаш озуп, бирде Кара ат озуп, экөө катуу эрегишип чуркап келаткан болот. Канаат «менин атым чыгат!»— деп дардактап турат. Бир-маалда, тынчы кетип: — Айланайын кара тулпарым! Намыс! Чурка! — дейт кыйкырып.

— Канаат, бол атыңдан түш! Кара ат күүлүү келатат! Сүрөп келе калайын! — дейт Куйручук аны шаштырып. Канаат минип турган атынан түшүп Куйручукка бере салат. Ал шап ыргын минип, күлүктөрдү карай шукшурулуп, чаап кетет.

Мына кызык, ал Кара атты сүрөбөй эле, «Курманкожо! Нарбаш!» — деп ураан салып Нарбашты сүрөп жөнөбөспү... Нарбаш аркан бою алдыга чыгып келет.

Канаат ызаланат. — Ия кокуй, Куке, бу эмине шылдың кылганың? Менин атымды минип, анан менин күлүгүмдү сүрөбөй, Нарбашты сүрөгөнүң кандай?..

— Адегенде Абайылдалап Кара атты сүрөдүм. Анан калыстык кылайын деп, Курманкожолоп Нарбашты сүрөдүм. Нарбаш ошондо озуп кетти. Бу кандайсың, Канаат? Өзүмдүн күлүгүм чыгып келатса, анан сенин күлүгүңдү сүрөмөк белем! — дептир Куйручук күлүп.

ЧОЙБЕК БОЛУШКА СЫН БЕРГЕНИ

Куйручук Чаектеги Чойбек болуштукуна түшөт. Болуш аны урмат менен тосуп алып, сый көргөзөт. Андан «оң ага өзүн сынааткысы келет.

— Кана куудулум, көзү ачыгым! Кереметинди кепке тартып, мени бир сынап көрчү, мен кандай адаммын?..

— Болушум, кеп чынынан бузулбайт! — дептир Куйручук.

Кыраакы болуш сөз төркүнүн түшүнө калып: «болгонун болгондой айт, капа болбоймун» деген экен. Ошондо Куйручук:

— Чойбек! Сен асмандан учкан ак шумкарсың, учканды куткарбассың! Тике качырган арыстансың! Качырганды кайсаарсың! Желедеги боз айгырсың, желеге бөлөк айгырды жолотпойсуң. Душманга келгенде тегирмендин ташысың, өз элиңе келгенде жайыл дасторкон ашыеың. Бирок, мындан аркы басаар жолунду боз чалып турат. Кыйын ишке кириптер болосуң...

Анан Садыр аке айткандай, өмүр отун кыска белем...— деп сын сөзүн бүтөт. (Айтылуу Садыр аке дагы Чойбекти сыртынан сынап, «атаңгөрү ай өмүрү кыска болоор» деген экен).

Эми сын түйүнүн жандыралы.

* * *

Чойбек менен Суусамырдын болушу Түркмөн жер талашып, өз ара көп нааразы болуп турушат.

Кыштын бир күнү Түркмөн болуш Кочкордон келе жатып Чойбектин айылына кайрылбай кетип бара жатса, бирөө Чойбекке келип, «Түркмөн сиз менен учурашпай, качып баратат» дейт. «Чакырып келгиле» деп Чойбек жигиттерин чаптырат. «Мен ооруп баратам, баралбаймын» — дейт Түркмөн. «Оорумактан өлүп кетсең да барып кетпейсиңби!? — дешип аны аттан оодара тартып, эки жигит кар жиретип, күйүктүрүп алып келишет. Мына ушундан тартып, Түркмөн Чойбекке огобетер кекенип калат.

...Куйручук мейман болуп кеткенден бир-эки ай өтүпөтпөй Чойбектин болуштугунда күтпөгөн жерден кырсык башталат. Чойбектин Жалал-Абадда жашаган Абдрахман деген соодагер досу болот. Ага «күзгө чейин миң сом карыз берип туруңуз» деп кат жазып, киши жиберет. Акчанын ордуна Чойбек ага «миң кой берем» дептир. Ал кезде бир кой — бир сом экен. Абдрахман анын суроосун канааттандырып «Чойбек катың боюнча миң кой бердим» деп кат жазып берет. Миң кой дегени миң сом дегени тура... Барган киши кайра келе жатканда астынан Түркмөн учурап калат.

— Кайдан келе жатасың?

— Жалал-Абаддан.

—• Эмнеге бардың эле?

— Чойбек Абдрахманга жиберген. Андан миң сом алып, ордуна миң кой бермей болду.

— Койчу, Чойбек кантип эле Абдрахманга миң кой бере койсун? — дейт Түркмөн. Жигит мактанып, чөнтөгүнөн Абдрахман жазган тил катты көрсөтөт. Түркмөн катты окуп жатканда алиги жигит атына чуркап кетет. Түркмөн арабча сабаты ачык киши болуптур, «кой» деген сөздү «кол» деп оңдоп салат. (Араб тамгасында «й» тамгасы «л» тамгасына оңой оңдодот). Чойбек катты окубай туруп, сандыкка каттырып койгондугун кийин Түркмөн жанагы жигиттен чекмелеп сурап, билип алат. Ичинен тынып, кымындап, «Чойбек болуш падыша өкмөтүнө каршы чыгып, Жалал-Абаддагы соодагер досунан кол сураптыр. Ал кагазды өз көзүм менен көрдүм» деген арыз жазат уездге. Уездегилер

текшерүү жиберет. Аларды Чойбектикине Түркмөн өзү ээрчитип барат. Чойбектин эч нерсе менен иши жок. Кадимкисиндей жаркылдап, конок камын жейт. Бир гана кекээрлешип келбей жүргөн Түркмөндүн өзү келип калганына бир чети таңгалып, бир чети шек санап отурат. Чай кайнамадан кийин Чойбектен баягы катты сурашат. Аларга Абдрахмандын катын алып берет. «Миң кол бердим» деген жазууну окушат.

Эртеси сурак жүргүзүшө башташат. Миң кол чогулбаганын, Чойбектин аскердик камылгасы жок экенин билишсе дагы, «баары бир шектүү» деген тыянак чыгарышып, аны ага-инилери Мырзабек, Баатырбек, Кылжырбаш жана Карыбек менен кошо сүргүнгө айдай турган болушат.

Атасы Дыйканбай:

— Мен падыша өкмөтүнө отуз жыл кызмат кылгам. Кара санаган эмесмин. Карыганда өз каалоом менен арыз жазып, кызматын бергем. Карыбек жаш, эрмек кылайын. Мырзабек элиме баш-көз болсун! Экөөнү таштап кеткиле? — дейт. Текшерүүчүлөр макул болуп экөөнү таштап кетишет. Калгандарын Бишкекке алып келип, андан ары эки жылга Уралдагы сүргүнгө айдап жиберешет.

Эки жылдан кийин Чойбек элине аман-эсен келет. Бирок, көкүрөк оорулуу болуп калат. Келгенден көп өтпөй кырк эки жашында дүйнөдөн кайтат.

Ошентип Куйручуктун айтканы бу жолу да туура. чыгат.

КУЙРУЧУКТУН МАНАПТАРГА СЫН БЕРГЕНИ

Бир күнү чоң жыйында Жумгалдык манаптар Куйручукка каардуу Көкүмбайды сынаталы, эгер ал «көк дөөнүн» бетине туура сөздү жалтанбай тике айтса, анда мындан кийин анын алдынан кыя өтпөйлү, сөзүн эки кылбайлы дешип, өз ара макулдашат. Көкүмбай да көптүн тилине көнөт.

Ошондо Куйручуктун Көкүмбайга сын бергени:

— Маңдайы жазы, балбан төш, жолборстой мараган, көзүнүн асты менен караган, имерилип элин кайсаган, канча жесе тойбогон, жардыга жарты кашык аш арттырып койбогон, букараны кууруган, камырдай жууруган, бүркүт кабактуу, мүнүшкөрлүк адаттуу, кан тырмактуу, кара жемсөө залымдин бирөө. Мунун эминесин сынайын. Таноосу тар, баш териси калың, балдары букаранын тепкисинен чыкпайт!

Көкүмбай «менин балдарымды жаман сынайсың» деп Куйручуктун атын тартып алып коёт.

Кетмен-Төбөлүк «бала болуш» атанган Байгазы өзүн Куйручукка сынатканы келет.

— Сынчы туурасын айтат, муну билип кой! Сенин башың куу Байгазы, этегиң куу Байгазы, ортоң алешем Байгазы экенсиң! Сенден эркек тукум калбайт! — дептир. Чын эле андан эркек тукум калбаптыр.

* * *

Бууракандык Сыдык болуштун үч аялы болот. Бирок, үчөө тең эркек төрөбөптүр. Ал аялдарын Куйручукка сынатып көрөт.

— Сыдык азырынча бойдок экенсиң! Элинде оозу чоң, сол эмчегинин үстүндө калы бар, кара далы бир кыз жүрөт. Ошол сага ылайык! — дейт. Болуш сынчынын айтканына ынанып, баягы кызды төртүнчү аялдыкка алып, андан Сатар аттуу уулдуу болот. Ал уулунан эл камын жеген азаматтар чыгат.

Узун-Кабактагы атактуу манап Райымбекти да сындатышат. «Жери тар, эли аз экен. Өзү чоңташтын түбүндөгү кабылан турбайбы!» — дептир аны.

ТАЛАСКА БАРГАНДА*

Отузунчу жылдары Куйручук Таласка келет. Ал кайда барса, аны ээрчигендер көп. Чат-Базар деген жерден базарга кайрылышат. Таластык мыктылардын көбү ошерде экен.

* Эскертүү: Жогорудагы баяндар Жумгалдык Б. Арыков, Кетмен-Төбөлүк, К. Алымкулов. Таластык Ч. Шакетаевдин, И.Анын фондусуна тапшырылган материалдарынан пайдаланылды.

Куйручукту мурдатан тааныган Нусубалы деген киши: «Куке, биздин жакшыларыбыз мына ушулар, буларга сың айтып койбойсузбу?»— дейт.

Куйручук тигилерди бир сыйра сыдыра тиктеп, алдыда турган Байгөнчөк уулу Кадыркулга токтолот. «Чөлдүн ылаачыңындай кубарган неме экен. Бул заманга ыраазы эместей көрүнөт. Кармалып кетер бекен...» — деди дейт. Андан соң Чоңмурун уулу Жолдошалыны «жакшы эле болчу неме экен, артынан асылгандары көп го, санааркагаңына караганда. Ак жерден бу да кармалып кетер бекен...» деди дейт жана дагы. Үчүнчү болуп турган Төлөнгө: «Кара-Жаркетиктин белиндей болгон эме экен, бул эл башкара албайт. Тоотоонун боорунан кийик кармап, мергенчи болчу жөнү бар» деген баасын айтат. Булардан кийин төртүнчү болуп турган болуштун орунбасары кашка башты: — Кашка-баш, бир торпокко башма баш, мындан эч нерсе чыкпайт! — дегенде көрүп тургандар күлкүсүн тыя албай каткырып жиберешет.

Куйручук сын бергендердин кийинки тагдыры дал ал айткандай болгонун таластыктар эмдигиче кеп кылышат.

«БЕШ КАМАНГА» ЖОЛУККАНДА

Күзгө маал Куйручук атын камдап, тонун шайлап дагы бир жолу Кетмен-Төбөгө аттанат. Жолду ката улам өргүй, Узун-Кабактагы, Толуктагы эл менен эсендешип, сапарын улады. Узун-Акмат суусун кечип, арылай бергенде алдынан жалгыз атчан утурлай бастырды. Башында суусар тебетей, кемер кур курчанган, бейкасам чепкенинин жакасын көтөргөн коңкогой мурун, кара мурут жигит саламга келбейэтпей эле корс этти.

— Эй, сен кимсиң? Каяктан келатасың?

Куйручук аны саамга сыдырып тиктеди да жооп узатпай атын темине берди. Тигинин ызасы келе түштү. — Эй, эдирейтен кара мурун эминеге унчукпайсың, ыя! — деп, ал дагы атын теминип калды. Куйручук дале үн катпай, буйтай бергенде, берки омуруолото келип, тизгинден ала тургандай жүткүндү.

— Сен эмине дудуксуңбу же талкан сугунуп алгансыңбы? Кара муну! — Жолоочу баштагы тейден атына камчы салды.

— Эй акмак! Мурдун жем баштыктай болуп...— Тигил тизгинден алды. Камчысын үйрүп турат.

— Айткын дайныңды! Болбосо... атка сүйрөтөм.

— Тарт колунду! — Куйручук беркинин колун кагып жиберип, тизгинин тартты.

— Эмине?... Рыскулбектин жигитимин мен! Ырайын бузганын мунун...— Эми, ал жеңинен тартып, өзүнө имерди.

— Атаңдын гөрү эй! Кудайдын жигити болсоң дагы... Чыккын жолдон! — Куйручук жигиттин атын омуруолото алга теминди, жеңин тартайын десе, «тырт» дей түштү.

— Эй акылсыз, мобу чепкеним айрылса, алдагы атыңды берсең дагы албаймын! Уктуңбу! Айтып бар, жанагы мактанган манабыңа, Жумгалдан сени жута турган бөө келе жатат дегин. Бар! Тез жөнө!

— Омээй! Эй, бу чыныңбы же... Адегенде мага катылып турасың, анан атактуу атабызга шек келтирген деги сен кайсы машаяксың, ыя! Мына кызык!

— Кызыкты дагы көрөлөксин, кызыталак! Мен — Куйручукмун! Уктуң беле? Ооба, ошонун өзүмүн! Өзү тургай эки кара көзүмүн! Эми түшүндүңбү? Же дагыбы?

Тигил тизгинди бошото берип, таңгала карады: — Омеей! Кара муну! Ээй...

— Угуп алгын! Сөз бирөө, кулак экөө. Баргын айткын бекзаадаларыңа... Айтпадымбы өзүмдүн ким экенимди!

— Чын эле ошол, Куйручук болсоң... Колдогону күчтүү дешет. Ыраспы...— Жигит апкаарый түштү. Жалтактады.

— Сен кандай айттың, дал ошондой. Жөнөгүн зми, жолго түш! Чаап барып мени келатат де! Тез! — Куйручук буйра сүйлөп, тигил атынын башын бура берерде кайра токтотту.

— Кел, камчы алмашалы! Сен калыссың. Ушунда ишенишебиз. Чындык болот.

Ырас дегендей жигит камчысын сунду. Куйручуктун камчысын колуна шып эттире илип алып, артына карабай, айылды көздөй чаап жөнөдү.

Бул күнү Рыскулбек манап өзүнүн эл бийлеген алты уулун айылына чакыртып кеңешип таиашкан. Алар али таркап кете элек болучу. Куйручуктун келатканын угушкан соң, өз ара күбүршыбыр боло түшүшүп, көпкүлөң эмелер күпүлдөп да алышты: «Олуялыгы, колдоочусу бар экени анык болсо, биздин ким экенибизди ажыратып, таанып көрсүнчү! Сыйналы — дешти. — Чын колдоочусу болсо тааныйт, окус тааныбай калса, жанагы опурулган ээн ооз сөзү үчүн оозун кемечтеп, атын жыгып алып, айылына жөө айдайбыз!..

Куйручук айылга жакындап калганда баягы чааш кеткен жигит алдынан утурлады. Ал эми мурдагысындай ыргыштабай жоошундай түшкөнү билинип турду. Сөздөрүн этият сүйлөп, мырзаларынын шартшабыятын айтып берди.

— Уктум жигит, уктум. Кел экөөбүз эле шартташалы азыр, эгерде аларды таанып койсом мага алдагы атыңды бересиңби?

— Эгерде тааныбасаңчы?

— Анда мен жөө каламын.

Жигит азга ойлоно түштү. Тарткынчыктай калды. Анысын Кукең байкай койду:

— Жүрөгү жок, аякчы десе! Болуптур, кудай езүмөкубат берсин!

...Суу бойлото тигилген жумурткадай он чакты боз үй. Дөбөгө заматта эл жыйналып калган экен. Куйручук дөбөгө түз !бастырды. Элге алыстан кыйкыра салам айтты. Көпчүлүк бир ооздон алик алды. Эки жигит чуркап келип аттан түшүрдү. Элдин ортосунда тогуз киши тебетейлерин баса кийип отурат. Рыскулбектин балдарың бирден таанып, ар бирөөнүн атын атамай азыркы милдети эле. Өзүлөрүн мурда көрбөсө да алардын атадан алтоо экенин билет, аттары жадында жүрөт. А тигилерге дагы үчөөнү кошуп койгондору, көз будамайлоо экенин Кукең илгиртпей түшүндү. Куйручук жигиттен алган сегиз* кыр камчыны бекем кармап, ортога отургандарга басып келди. Элдин кобурсобуру дымый түштү. Бүркүт карашы менен ал малдаш урунуп, жер тиктегендерди бир сыйра карады. Күн батыш тарапта отурган таар чепкенченди жон талаштыра тартып алды:

— Дымагын кара, кара жемсөө Дыйканбайдын! Тур өйдө! — деп аны ордуна тургузуп жиберди. Дыйканбай жонун сыйпалай четке чыкты.

Арылай кадам таштап, өтүп баратып кайра артка жайрылып калды да, куур тонго камчы шилтеди:

— А сен эл куруткан алдамчы Акмат эмей, эшексиңби?

Чак түштө чалмакей салган Кукең болчубу?.. — Эненди тирүүлөй жуткан Эгемберди эмей, кимсиң? — деп анын аркасына да камчысын солоду. Эти ачышкан эме «ийи!» дегенин да жашырбай, тура качты.

— Миң койго тойбогон Миңбай ушакчы, мына сата! — Араң турган жамаачы тону тырт айрылды.

— Баланын убалсообуна карабай, караңгыда короо жайтарткан Бактыяр имиш сенсиңби?! — Катуу камчы ^жеген тигил кыңкыстап жиберди.

Кайран киши карап турмакпы, атайы кедей абышканын кементайын жамынган Атаканды да жон талаштыра бир салды: А, мынабу Атакан акмакты кара! — деди, камчысын кончуна сайып жатып.

Эми баягы адаштырмайга кошулган үчөө калган. Бизди да сабайбы дегендей кыйпычыкташат. —Силердин жонуңар кычышкан жокпу? Рыскулбектин балдары болгуңар келеби... Түрүңөрдү кубултпай, шүк жүргүлө! — Куйручук аларды ордуна тургузду. Анан Рыскулбектин балдарына кайрылды:

— О, бу силер беш эмес, алты каман экенсиңер го. Током ырын ырдаарда санактан жаңылып калганбы? — деди да карскарс күлдү.

...Куйручуктун бу жоругуна Кетмен-Төбөнү керипчойгон бу мырзалардын бирөө дагы кайбат-каяша айталбады. Эл алдында шактары сынып, шаабайлары сууду. Куйручуктун

олуялыгынан сестеништи, колдоочусунан коркушту. Анүстүнө анын олуялыгы азыр дагын далилденип олтурбайбы...

Куйручук Дыйканбай ээрчитип кирген үйдөн даам сызып, анын «конуп, конок болуңуз» дегенине көнбөй атына минди. Айылдан жаңы эле узай бергенде жолун акмалап турган да бир атчанды көрдү. Ак сур аргымак "минген, аземдүү кийим кийген ак сакалдуу карыя бастырып келди. Рыскулбектин өзү экен.

— Жол болсун Куйручук балам! Мен боз үй тараптан баарын байкадым. Эси жок бөлтүрүктөрүм кимге тийишерин андашпай чекилик кылышты. Өздөрү уят болушту. Акылсыздыкка алдырышып, азууларын арсайтышкан сыягы. Аны үчүн улуу башымды кичик кылып алдыңан тосуп, өзүм кечирим сураганым бу. Атыңды да, даңкыңды да уккамын уулум. Эми үйүмө кайрыл, кадырлуу коногум бол! Сыйымды көр! — Рыскулбек ушинтип өтүнүп турду.

Карынын көңүлүн калтыруу салтта жок. Куйручук Рыскулбек менен чогуу анын үйүн көздөй бастырды. Кулагы кепте болгону менен ак таңдай Токосунун айтылуу ыры эсине түштү:

Акмат, Дыйкан алдамчы, Атакан, Миңбай жалганчы. Эгемберди, Бактыяр, Эл жегенге жардамчы!

Көөмөйүндө андан аркы сөздөрү куюлушуп келди. Суналып аккан УзунАкмат тарапка көз жиберип, кеткиче Токтогулга учураша кетүүнү болжоп койду.

ТУУРА БИИДЕ ТУУГАН ЖОК

Куйручук Көкүмбай манап менен бирге Көлдүн тескей тарабына — Тонго барат. Аларды ошол жактагы куда-сөөктөрү той берип чакырышкан болучу. Бул жакта Куйручукту билбегендер, көрбөгөндөр али көп эле. «Куйручук келиптир» дегенди угуп ага учурашканы, сөзүн угалы деп келгендери, «бир көрүп калалы» дегендер да жок эмес.

Сыйлуу меймандар атайын тигилген конок үйдө олтурушканда көлдүк Чыныбай деген бий Куйручукка осолураак сүйлөп, тийиштик кылат. «Куйручук бу сени сынчы деп угам, сынчы дейин десем, ырчыга окшойсуң, ырчы го десем, тыңчыга окшойсуң. Кана, кыйын болсоң мага сын берип көрчү?» — деп өзүнүн сөзүнө өзү корстон болгондой кыткылыктап күлөт.

— Чыныбай — дейт Куйручук. — Оозундан чыккан сөзүң көтөрүм уйдун омурткасындай оркоюп калды. Бу жерде биз жоробозодо тамашалашып отурган жокпуз. Сен мени, мен сени биринчи көрүшүбүз. Ары жагын акылга салып өзүң калчап көр. Сени сындабаймын, таарынбагын...

Кеп жебеген Чыныбай бий асылып болбойт. «Качнай сындагын, же менден коркуп атасыңбы?» — деп сөздү чоюп, көбөйтүп кирет.

Ошондо Куйручуктун «Бери карап угуп тур, көңүлүңдү буруп тур».. — деп Чыныбайга сын бергени:

— Катыныңдын жанынан карыш чыксаң, кабагың бүркөлгөн, кайсарлыктын кара шейшебин чүмкөнгөн, алдыартыңды абайлабай сүйлөгөн, аласасы барларды алты жылга сүйрөгөн, жакынына жан тарткан, жазыксызды калтаарткан, чолок акыл, чорт аяк, ичин ийненин көзүндөй тар, өөдүксөөдүк кебиң бар, мурдундун учунан алысты көрө албаган, какшанганга калыс болуп бере албаган кокуй экенсиң! Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок. Адилетсиздигиң алдагы башыңдан да чоң турбайбы!» — деп эл көзүнчө ашкерелеп салат. Олтургандардын айрымдары «башыңдан да чоң экен» дегенге күлүп жиберешет. Анткени, Чыныбайдын башы чын эле чоң экен. Ошентип, бийдин жаагы жап болот.

ЭКИ МИҢ СОМ

Бир сапар Куйручук Токмокко келип өз жумушун бүтүрүп, кайтмакчы болот. Коңур салкын күздүн күнү. Ушул тапта Токмок шаарында тогуз болуш солто, төрт болуш тынайдын жыйын баштап жатканын көрүп, бул жыйынга кулжыгач Байзак баатырдын

өтүмдүү, кадырлуу экенин билип, күндөп-түндөп Байзак баатырды алып келүү акылын ойлоп Куйручук Жумгалга жөнөйт. Максаты ошол жыйын курган манаптарды Байзак аркылуу пайдаланып калуу. Ал катуу келатып Шамшынын оюнда Байзак баатыр келатканда алдынан чыгат:

— Сизди Шабдан баштап көп эл күтүп жатат, бастыралы ылдам,— деп, Токмоктогу, Икрам байдын короосуна түшүрүп, Шабданга кабар айтат.

— Тогуз болуш солто, төрт болуш тынайдын мыктыларын, силерди Байзак баатыр зарыл жумушум бар деп чакырып жатат,— дейт дагы, конок камын көрүп, кечинде аларды Байзактын үстүнө чакыртып келет. Тамак желген соң «бизди эмнеге чакыртыңыз эле, Байзак баатыр» дешет.

Анда Куйручук айтат:

— Кадырлуу Байзак аксакал карып калды, карыздар болду, андыктан Байзак баатырдын кадырын сыйлап карызынан үзгүлө, атайын келген экен,— дейт.

Күтүлбөстөн айтылган сөзгө Байзак да каршы чыга албай калат. Манаптар:

— Жакшы болот, эмне берели? — деп Бири-бирине карашат.

Анда Куйручук:

— Сен азмын дебе, манаптык кыл, төрт болуш тынай мин сом бер, бирок бир гана киши берсин, бай эмеспи Сарбозбай чыгарсын. Тогуз болуш солтонун байы — Өзүбек миң сом чыгарсый,— дегенде, макул болушуп, айтылган эки миң сомду беришет.

Акчаны Куйручук алып, эшикке элден мурун чыгып, дарбазаны бекитип, кулпу салып коюп элди чыгарбастан короого камап алат дагы, «менин эшик ачаарымды бергиле, болбосо чыгарбайм» дегенде, Дүр манап:

— Элди зарыктырбай эшикти ач,— деп кийип турган чепкенин чечип берет.

Ушундан кийин Куйручук эшикти ачат, эл чыгып кетет. Таң атаары менен базардан чоң куржунга батышынча асыл буюмдардан алып шыкайт да Байзак менен чоогу жөнөп кетет.

СЕН АЙНЫСАҢ, МЕН ДА АЙНЫДЫМ

Улактын уулу Шералы деген адам жашы бир кыйла өйдөлөп, алтымыштын ашуусуна таяп калганга дейре балалуу болбойт. Анын ак уул, кызыл кыздын атасы болсом деген ой-тилеги күч эле. Санаасы сан талаага, ою он талаага бөлүнүп, атургай согончогу канабагандыгынан улам байбичесине тили тийип, экее кез-кез ушул себептүү кермур айтышып калган учурлары да аз эмес болуучу.

Бир жылы күзүндө ошол Шералы турган Бостоң-Кайың деген айылда чоң той өтөт. Тойдо Шералынын кашка аты чыгып, баш байге алат. Ушу тойго келген Куйручук эл таркаган соң, анын үйүнө кайрылып, «ат байгелүү болсун» айтып, саамга алжай сурашып токтой калат.

— Ээ, Кукке эл катары баары эле бар. Мал десе өрүш толо малым оокат десе үйүм толо оокатым деле жетет. Ошентсе да, бу бири кем дүнүйөдө армансыз пенде болбогондой, мен дагы армандуунун биримин го. Башка чукакмын. Аялымдын төрөтү кечигип баратат. Кудайдан эртеликеч жалбарып тилегенибиз да, сураганыбыз да — Бала! — деп Шералы муңайып сүйлөйт.

— Аа, Шеке тилей турган, сурай турган жөнүң бар экен. Эптүү тура! Пейли кең, март кудайдан бир эркек уул сурап берейин, береги кашка күлүгүндү мага бересиңби? — дептир Куйручук,— ат мамыда байланган күлүктү көрсөтүп.

— Оозуңа май Кукке! Кашканы азыр деле алыңыз! — дейт Шералы карбаластап, күлүктү кермеден чечмей болуп.

— Жок, адегенде бала сурап берейин! Убадама турайын! Күлүгүндү анан алайын! Сен дагы убадаңа тур! — дейт Куйручук тигини токтотуп.

Куйручук Шералынын зайыбын сыртка чакырып: «Эмдиги жылы жайында эркек уул төрөп алгын!» деп ат үстүнөн бата берет. — Кукке! Күлүгүңүз багылуу!» — деген Шералы Куйручукту жакшы маанайда узатат.

Кукең айткандай эле жай капортосунда аялы уул төрөп, Шералы кубанычка бөлөнөт. Той берет. Күтүрөгөн күз келип, бала күлүшүп калат. Аштойлордун күчөгөн учуру. Баягы кашка ат аштойлордо алдына күлүк салбай, улам биринчи "чыгып турат. Ээсин байгеге маарытат. Ошондой салтанаттуу күндөрдүн биринде Куйручук Шералыга келет. Дагы аттан түшпөй учурашып: «Күлүгүмдү бер, алганы келдим!» — деп бакылдайт. Эмнегедир Шералынын өңү өзгөрүлө түшөт. Кашка ат да мамыда байлануу болуучу.

— Куке! Мындан башка эмне аламын, канчаны аламын десең дагы макулмун. Муну балама энчилеп койгомун... — дейт Шералынын пейли бузулуп. — Куйручук Шералынын күлүктү бербесине көзү жетип:

— Биз, экөөбүз ушу кашкага убадалаштык эле, башкага убадалашкан эмеспиз. Жылкыдан жыйырман, топоздон тогузду айтсаң да албаймын! Болуптур анда, сен айнысаң, мен да айныдым! — деп Куйручук атын такымга салып, ашыга бастырып кетет.

Ал кеткенден кийин көп узабай, кечке жуук баланын эти ысып, куса баштайт. Түнү бою эти от менен жалын болуп кыйналып чыгат. Эртең менен чарчап калат!

БУ КУНААЖЫН СОЙКУЛУКТАН ЖАДАБАЙТ

Беш-алты киши өздөрүнчө эрмектешип айылдын четиндеги дөңсөөдө олтурушкан эле. Арасында Куйручук да бар. Ал өткөн-кеткенден, нарктуу сөздөн кеп уруп, уккандын кулагынын кычуусун кандырган адатын баштаган болуучу. Анда-санда булуттарды кызылга боёп, акырындап батып бараткан күндү тиктеп, ойлоно калат. Анан аңгемесин улайт кайрадан. Аңгыча кашаттагы булак тараптан суу көтөрүп келаткан кызыл көйнөкчөн келин көрүндү. Эми ал сез үн саамга токтото калып, алиги келинди колун серепчилеп карап калды. Беркилер дагы ошол жакка бурулушту. «Олда кокуй ай, алда кокуй ай!» — деп жан-жагын карап кейип-кепчиди Куйручук.

— Ой Куке! Эмне болуп кетти? — дешти жанындагылар эч нерсеге түшүнө беришпей.

— Көрбөй турасыңарбы, Медетбектин кызыл кунаажынын!? Кара букасы капшыттан кетпей, күрөң букасы күүгүмдө келип күл челип турганын... Адал тамак ичирбей, анык кудай урганын! Эми бу кунаажын сойкулуктан жадабайт, согончогу канабайт! Оо, Күласал болбой күмүрөң калгыр! — деген экен.

...Медетбек байдын ошол токолу эзели төрөбөптүр.

КУТУРГАН КИШИНИ АЙЫКТЫРУУ

Жумгалдын Таш-Дөбө айлында жашаган Жумалы деген киши өзү айтып калаар эле дешет...

Илгери Жумалынын атасы Байөмүрдү Кең-Суу деген кыштоодон кутурган карышкыр кааптыр. Кыргызча ырым-жырым жасашат. Бирок, ага болбой кырк күн чамасы өткөндөн кийин Байөмүр кутуруп ооруйт. Кыйын деген молдо, бакшы, табыптарды алып келишет. Эч айла болбойт. Көздөрү чоктой кызарып, эки ийнин кажып, күндөн-күнгө оорусу күчөгөндөн күчөй берет. Айлалары кетип, колу-бутун байлап, боз үйдүн керегесине таңып коюшат.

Бир күнү аксакал кишилер Жумалыга кеңеш салышат.

— Жогорку айылдардагы жараш уруусунда Кылыч молдо деген касиеттүү киши бар. Бир айла болсошондон гана болоор. Барып алып келгин — дешет.

Жумалынын Ак-Боз деген жакшы жоргосу болот.

Ошону минип Кылыч молдого жөнөп калат. Кыштын күнү экен. Кар калың. Жоргосу менен кар жиретип чыйыр салдырып баратса, алдынан Куйручук чыгат. Жумалы салам айтат. Ал алик адып, «Ии, кичине молдо каякка баратасың?» — дейт.

— Атамды кутурган карышкыр каап, ошондон ооруп жатат. Молдобакшыдан эм болбой, күчөп кетти. Кылыч молдого баратам, чакырып келгенн—деп Жумалы көйгөйүн билдирет.

Куйручук саал ойлоно калып, собол таштайт:

— Ой, кичине молдо... Мен атанды айыктырып берсем, алдагы Ак-Боз жоргонду бересиңби?..

— Берейин Куке! — дептир Жумалы сүйүнүп кетип.

— Анда азыр кайра үйүнө кете бергин. Кылыч молодон да айла болбойт. Бүгүн ал түндө бүркүтүмдү жиберемин. Кудaa кааласа атаңа шыбаа болот. Мен Чоң-Дөбө жактагы Нусуп уулунун айлында боломун... Эмесе, сүйлөштүк, кичине молдом,— деп бастырып кетет.

Жумалы саал ыргылжың боло түшүп, бирок «кой Куйручук да касиеттүү киши эмеспи, тилин алайынчы» деген ойго келип, кайра үйүнө кайрылат. Жолдон Куйручукка жолукканын эч кимге айтпайт. Сурагандарга Кылыч молдо үйүндө жок экен деп коёт.

Түн ортосу ченде аксакалдар,— Жумалы, сен чарчадың, барып эс алчы, биз отуруп туралы... — дешет. Жумалы там үйүнө барып уктап калат. Бир маалда эле «Жумалы тур!» — деп кыйкырат бирөө. Эшикке чыкса,— Сүйүнчү! Атан айыкты! — дешет ар кимдер.

Боз үйгө чуркап кирсе, колу-буту чечилген атасы төрдө малдаш токунуп, келме келтирип отуруптур.

...Көрсө, кыйналган Байөмүр уктап кетет. Чай кайнам убакыт өтүп-өтпөй, катуу чоочуп кыйкырат дагы, «Карышкырды бүркүт алып кетти! Тигине алып кетти!»—деп ойгонуп, көзүн ачат. Аздан соң кадимкидей кеп-сөзгө келип:

— Мени чечкиле! Кудaa кааласа айыктым. Киши болдум, айланайындар! —дептир.

Ошондо гана Жумалы олтурган аксакалдарга, дүрбөп келип калган коңшу-колондорго Куйручукка жолукканын, анын айткан сөзүн төкпөй-чачпай айтып берет.

— Кокуй, Куйручукту таап кел!—дешет аксакалдар. Жумалы түнү боюнча издеп жүрүп, Кукенди таап, чакырып келет. Түлөө жасашат.

— Ой кичине молдо, убада боюнча Ак-Бозду бересиңби? — дейт Куйручук.

— Макул, алыңыз! — деп Жумалы шар жооп айтат.

— Сен жаш эмессиңби... Жоргонду өзүң эле мингин. Убадага бек турган жигит экенсиң! Бейилиңе ыраазымын! Мага эртең бир жакшы ирик берип жибер... дейт дары Куйручук түлөөдөн ооз тийип кете берет.

БАТАНЫ КУЙРУЧУКТАН СУРАГЫЛА!

Кетмен-Төбөдөн «Сыдык аке», «Сыдык ажы», «Сыдык болуш» деген кадырлуу атка конгон адам өткөн. Ал киши да өз мезгилинде акылмандыгы, олуялыгы менен жамы кыргыз журтуна таанылган адам болуптур. Үйүнөн күнүтүнү кишикара, конок үзүлчү эмес экен. Айрымдар сыйсыпат жасап, атайы учурашкайы келсе, айрымдары илгери үмүт менен ак батасын алганы кайрылышат.

Кээ бирлери жөн гана касиеттүү адамды көрө кетүүнү эңсесесе, кээ бирлери анын үйүнөн даам сызууну кут катары эсептеп келишчү тура.

Куйручук дагы убагында Жумгалдан атайылап издеп келип ушу кишиден бата алып кетет. Сыдык аке Куйручуктун жөн адам эместигин баамдап, аны жактырат. Келген сайын жакшылап тосуп алып, кетеринде дайыма урмат көрсөтүп узатат. «Куйручугум мен сөзүңдү эңсегенде, сен өзүмдү эстегенде агаңа учурашып кетип жүр» дечү экен.

...Куйручук бир топ күнү тынбай жол жүрүп Сыдык болуштукуна жетип, ага кол берип учурашат. Куудулдун сөзүнө кумар болгон эл чакыртпай эле дагы топтолот. Анын сөздөрүн угуп, көпчүлүк кумардан канат. Коштошоор күн да келет. Аттанар алдындагы дасторкон жайылып, Сыдык болуш Куйручуктун жайыраак аттануусун өтүнөт. Андайда дайыма сөзү белен Куйручук: «Сыдык аке! Мага ат мингизе турган болсоңуз аттын өңү кер болсун! Анчалык күлүк эмес, ашкан жорго эмес, башын жерге салбай турган, ара жолдо калбай турган, балбан бышты асый болсун! Үстүндө ээр токулгасы, башында жүгөн, ноктосу катылуу, канжыгасында камчысы байлануу болсун!» — деп тамашага салып, сөз кыйытат. «Болуптур, бир аз сабыр эте тургун, айтканындай болуп калаар» дептир Сыдык аке дагы.

Астыга куюлган чыныдагы чай оозго тие электе эшик ачылып, башына кара көрпө тебетей, үстүндө жеңил күрмө шым, бутуна өрмө чокой кийген жигит шып этип кирип, колун бооруна алып салам айтат. Анын артынан шайы жоолугун чекесине жаба салынган, карала чыт көйнөгүн боюна келиштире тигип, жарашыктуу кийинген келин жүгүнүп, босого аттайт. Отургандар алик алып, удаа-удaa алкашат. Жигит шамдагай кыймылдап, дароо кайра сыртка чыгып, кырчоого кыстара байлай койгон чаначы менен эки көздүү куржунду ичке көтөрүп кирет да Сыдык акеге кайрылып: «Ажы аке! Сиздин батаңызды алалы деп келдик эле. Келинчегим экөөбүз баш кошконубузга беш-алты жыл болду. Балалуу болсок деп көп тилейбиз. Бирок, эмнегедир ошол тилегибиз чоң кудайга жетпеди. Ошон үчүн сиздин батаңызды алалык деп келдик. Куру келе албадык. Беш жылдык эмгегибизге байдан алган кер быштыны ээр-токулгасы, жүгөн куюшканы менен, бөктөрүнчөгү, канжыгасына байланган өрмө камчысы менен ала келдик эле» — дейт. Олтургандар Куйручук менен Сыдык акенин эмелеки сөздөрү дал келгенине таң калышат.

Сыдык аке Куйручукту саал үңүлө карап алып, «Батаны менден эмес, ары төрдө отурган Куйручуктан сурагылачы... Анын касиети меникинен артыгыраак болуп турат» дейт. Жаш жубайлар алакан жайып, баш уруп, Куйручукка таазим кылышат.

— Тилегиңер кабыл болсун! Очор-бачарлуу, ынтымак-ырыскылуу жубайлар болгула! О кудай, сөзүмдү эки кыла көрбө! Оомийин! — деп бата берет. Сыдык аке менен коштошуп, кер быштыга минип, Куйручук Жумгалга бет алат.

...Куйручуктан ак бата алган жигиттин аты Жээнчоро, келинчеги Барчын экен. Кийинки жылы эркек уулду көрүшүп, улам учтары узарып, очор-бачарлуу үй-бүлө болушат.

КУЙРУЧУКТУН АҢГЕМЕСИ

Бул аңгемени Шыйкымбай уулу Жолдошбайдан уккан элем.

Куйручукту жыйырма беш жашымда ушул Толуктан көрдүм. Жаагы кере карыш, узун бойлуу киши экен. Омокенин үйүнө конду.

— Жер үстүндөгү манаптарды көп көрдүм — деп сүйлөй баштады Куйручук, — өз заманында Касымбектин уулу Султангазы үч миң үйлүү чорону бүтүн билген киши экен. Ушул мени чакыртты. Эки чакыртканда бара албадым. Үчүнчү чакыртканда бардым. Барсам, мейман үйүн атчан жигиттер уук улап тиккен экен. Чондугунан бир капшытынан сүйлөсө, биягынан үн угулбайт.

Жигиттер барган меймандарды ат алып тосуп, бизди ошол үйгө түшүрдү. Бирпас отурган соң Султангазы жолборс ичик жамынып биздин үстүбүзгө келди.

— Үчүнчү чакыртканда араң келдиңиз Куке, менин атымды уккан жоксузбу, же мени сүйгөн жоксузбу? Эмне үчүн келбедиңиз? — деди.

Мен анын кекете сүйлөгөнүнө түшүнүп туруп:

— Ийи иним, менден кичүү экенсиң, бирок мени такып калдың. Бу манап деген иттин богунан да көп экен дедим. Ошондо таш тиштегендей сүйлөй албай калды. Олтуруп-олтуруп:

— Конокко бүтүн канча киши келди? — деп жигиттеринен сурады.

— Сексен киши келди.

— Бээ союп, конок кылгыла, — деп тапшырды. Бээ союп конок кылды. Ошондо конгондордун көзүнчө менден сөз сурап калды.

— Куке Сизди адамдан айтып туруп алат дейт. Айтпайсызбы, мен камында болуп күтүнүп турайын, — деди.

— Мен айтып алам. Мага он топоз бересиң. Онутең кара кашка болсун, бир бука кошосун, букасы да кара кашка, он бир болот. Ушуну алам мен. Башка эч нерсе албаймын.

— Болуптур Куке, сиздин урматыңызга үч күн улак болот, анан жөнөтөбүз.

Үч күндөн кийин:

— Сапарга уруксат бериңиз дедим. Он кара кашка топозду кермеге байлап коюптур. Букасы кызыл кашка экен.

— Топоз бузулуп калыптыр, букасы кызыл кашка болуп, албаймын — дедим.

Кызыл кашканы агытып жиберип, дароо кара кашка бука алып келип байлады. Ошону менен он бир болду.

Топоздон башка мага берүүгө тогуз согум бээ байлатып, ноотудан кийим камдатып, тогуз согум уй, тогуз ирик алып келип коюптур. Ушунун баарын мен үчүн камдаган экен. Өзүм айткан топозду алып, башкасынын бирөөнү да алганым жок.

— Сизге арнап, баарын ырастап койдум эле, эмне үчүн албайсыз? — деди Султангазы.

— Мен тамакка көп тоюп алып, кусуп койчу адам эмесмин, өз айтканымды алам,— дедим да жүрүп кете бердим.

Ошондо Султангазы мага баа берди:

— Ой ырахмат Куке, ушун үчүн журт аралап Куйручук атка конгон экенсиз, ырахмат! токтобүбү токол, томпой 003 жигит

Куйручук казак туугандардан келе жаткан Шамшыны ашып кетмек. Бир коктуда төрт үй турат. Кеч кирип калгандыктан конуп кетүүнү туура таап, атынын башын айылга бурду. Түмөнбай байдын үч аялы бар. «Байлык эмне дегизбейт, жокчулук эмне жегизбейт» дегендей үч аялына үч башка энчи бөлүп берген. Бул Токтобүбү деген токолунун айылы. Ак өргөөдөн окчун тигилген эки кара алачыктын бирөө жылкычыныкы. Бирөөндө койчусу турат. Тигилерге катарлаш тигилген дагы бир кара алачыкта орто жашап калган жесир аял он бир, ои экилер чамасындагы эркек баласы менен Токтобүнүн күлү менен чыгышып, оту менен киришип кара тамак үчүн жалдангандар. Куйручук токол менен учурашып, төргө барып отурду. Түндүктү, керегенин баштарын одурая карап алып:

— Түмөнбай байдын үйү ушулбу?

— Ооба, ушул!

Куудул бешмантын чечип, тебетейин алып топучан малдаш урунду. Анан сакалын сербендетип, оозун күбүрөтүп:

— А кудая парпардигер! Ак майга тоюп, кызыл чай ичип буюрса жакшы эс алат экемин!—деп тура калып жүктүн үстүнөн жаздык алып кыйшая кетти. Токтобүбүнүн чыйпыйы чыкты.

— Эмне жумуштап келдиңиз? Үйдүн ээси жок. Өзү барда келиңиз!

— Өзү казанын, тамакашын артына кетти беле? Аял мукактана түштү.

Эркеги жок үйгө коно албайсыз.

— Ошол сени жалгыз эси чыгат? — деп мен келип отурбаймынбы.

— Чалымын ачуусу чукул. Баары бир жаткыра албайм.

— Койнуңа жаткырбасаң жаткырба. Мен капшытка эле жатам! — деп куудул мурдун чүйрүп, бир көзүн жуумп, бир көзүн тостойтту. Акыры жадаган аял эшикке чыгып кетип, бир аздан кийин эки эркекти ээрчитип келди. Эркектер салам айтып киришти.

— Курдаш, жүрүңүз, биздин үйгө. Буюрган насипти татып, жатып аласыз. Бай үйүндө жок эле. Ал жокто бул үйгө эч ким конбойт,— деди анын бири.

— Ботом, эч ким жатпайт дейсиз. Береги аял өзүм жатам!—деп жатпайбы? Жалгыз жаткырбай мен деле жатсам эмне болот эле?

Куудул оозун кыйшайтып койгондо эркектин бирөө бышкырып эшикке чыга качты.

— Малга мал эш, жанга жан эш. Түмөнбайдын үйүнө түнөбөй эле коёюн. Мобул жарылып бышкан көмөчтөй болгон катыны өзү жата берсин! — деп эшикке чыгып кетти.

Ай төбөгө көтөрүлүп, ой тоолор төгүлгөн нурга бөлөнүп жарык. Ангыча тигил коктудан бир караан чыкты. Короонун четине келип, айлананы бир аз тыңшап туруп Токтобүбүнүн өргөөсүн көздөй басты. Ооба, ал, сойку аялдын түнкү коногу. Мындай бир кызыктуу окуя болорун куудул жана өз белгисинде билип, тигил койчу Эрмектин үйүнө жатпай дөңгө чыгып кеткен. Куйручук сыртка чыгып кетери менен Токтобүбү өз үйүнө казан асып, ойношун күтүп жатты. Тигил жигит кирип барганда кылыктана тосту. Эки кишиге ченеп салган чүйгүн этти булоолонтуп, чоң кара табакка чыгара баштады. Куудул жанагы киши кирген жакка утурлай басты. Нары коктунун таманындагы талдын арасында байланып турган тору кашка атты көрдү. Ачка жаныбар окуранды. Аны чечип алып

өзүнүн атынын жанына аргамжылап, жайдактап ээр токумун алып койду. Анан кайра басып жанагы токолдун үйүнө келди. Тамагын эчакжешип, төргө керилте төшөк салып, ага орсок тиш, томпой ооз кара жигити жатып калыптыр. Аял да чечинип жатты.

— Муздап кетипсиң. Тигил чокко жылынып келчи,— деп жумшады жигит. Токтобүбү келип отко кактанды. Шыкаалап турган куудул:

— Ой, томпой ооз, топоз мурун. Тигил аялды бышырып жейсинби? — дегенде эси чыккан Токтобүбү төшөгүнө кире качты. Тигил ойношу куур шымын, кемселин көтөрө эшикке чуркады.

— Эй, Түмөнбай! Токолунду тозок отуна күйгүзүп, шишкебек кылып жеп жүргөн неменин шиши толуптур. Карма!—деп кыйкырды. Иттер ажылдап, жыланач качкан кишинин аркасынан кетишти. Токолдун жүрөгү оозуна тыгылып, титиреп, чүмкөнүп жатты. Ойгонгон койчу чыга калып кыйкырды. Кудай бетин көрсөтпөсүн, айыл конгон коктунун ичин тажаал ээлегендей кылды. Койчу жигит Куйручуктун жанына басып келди.

— Ит, куш көрдүнүзбү? — деди.

— Көрдүм, томпой ооз, топоз мурун, орто бойлуу, арам ойлуу бир ит токолдун үйүнө шимшип кирди. Шишкебек эмес эле токолду бышырып жейин деп жатканда кыйкырып жиберип, араң аман алып калдым! Жүрү,— деп койчуну ээрчитип барып талдын арасында атын таппай жүргөн жанагы неменин үстүнөн чыгарды. Жылаңайлак экен. Шымын кийе албай калтырайт. Көрсө ал «бирөөгө бекер бир чөйчөк айран куйбаган, кошунасын көөлөп, кошомат кылып корккон адамды сыйлаган, сасык айран, көк курут, малын ит жеп, желкесин бит жеген» Жаманбай деген сараң байдын уулу экен. Кармап алышты. «Ууру» дешти. Акыры томпой ооз жалынып Куйручук менен койчуга чынын айтты. Үчөө чогулуп Токтобүбүнүкүнө келишти.

— Эй, көчүгү сокудай, көкүрөктөгү эки эмчеги топудай болгон сойку, Куйручук деген мен болом. Ооз басырыкка мобул ак эмгеги менен алдында кызматын кылып жүргөн койчуга мен айткандарды бересиң. Тээтиги сандыгыңды ач. Беш кез карала сатинди бери алып чык. Койчунун келинчегине бересиң. Анын алдында көк гүлдүү чыт жатат. Аны тигил жылкычынын аялына бер. Булар сенин сойкулугунду эч кимге айтышпайт. Эми ал сараң байдын уулуна карады:

— Сенде күнөө көп. Эртең бийге салып тогуздап айып тарттырам.

— Атакебай, андай кылбаңыз! Мындан кийин ушул жакка бассам бутум сынсын,— деп томпой ооз жигит жалынып жиберди. Куудул:

— Сенин төш калтанда беш сом бар, ошону бери алып чык. Жигит титиреген колу менен төш чөнтөгүн сыйпалап беш сом акчасын алып чыкты.

Эртең менен аттанарда Кукең беш сомду майдалап өзү жанынан бир сомду жетим балага, эки сомун койчуга, эки сомун жылкычыга берди. «Байбиче, чепкен тиктирип кийиңиз» деп тиги жесир аялга куржундагы беш кез трайкесин карматты. Сойку аял менен томпон ооз Куйручуктан соо кутулгандарына сүйүнүштү.

КОШОКТУН ПАЙДАСЫ

Куйручук менен Көкүмбайдын чоң аталары айтылуу Медет датканын балдары. Экөө жакын тууган. Кадимки Шабдан баатыр алардын Баалы деген эжесинен төрөлгөндүктөн, Шабдан менен Көкүмбай таяке-жээн болушуп катташып жүрүшкөн.

Шабдан баатыр Жумгалга барып Көкүмбайдыкында конуп жаткан. Баатырга учурашабыз деп келишкен Жумгалдын байлары, манаптары да арбын эле. Көз байланып, күүгүм кирип калган кез. Үйдөгү коноктор ар кандай окуялардан кеп салып отурушкан. Аңгыча жакын эле жерден аялдын кошогу угулду.

Үйдө ким бар биле албайм, Каралуу аял кире албайм. Жокчулуктан кыйналып, Жаралуу болгон куландай. Топ жетим ачка жалдырап, Алачык калды аңгырап. Өлгөндүн бербей акысын, Сарымсак сөгөт балдырап.

Коноктор делдейип тыңшап калышты. «Бечара Дербишаалынын жесири го? Сарымсактын коюн багып жүрүп көчкү басып өлдү. Сарымсак ошол бечаранын таман

акы, маңдай теринин акысын бербей жүрөт» дешти. Көкүмбай бир чети Шабдандан уялып, бир чети ачуусу келип, алаканын чапты эле бир жигити кирип келди.

— Чакыр, жанагы куу этекти! — деди. Жигит чыгып кетти. Коноктордун алдына Сарымсак байды дыргаяктатып алып келишти.

— Кырк кой, эки саан уй, бир атты тигил Дербишаалынын жесирине азыр жеткир. Эртең мененкиге калсаң малың бүт таланат,— деп Көкүмбай аны жекирди. Ошол түнү жесирдин үйүнө ал айткан малды Көкүмбайдын жигиттери айдап барып берди. Жанагы кошокту кошкон аял, Дербишаалынын жесири эмес, Куйручук эле.

ӨКҮРҮГҮМДҮ БЕР!

Байзак баатыр дүйнөдөн кайтыш болгондо, чоң ашы да кошо өткөрүлөт. Аягы Талас, башы Чүй, Ат-Башы, Нарын, ТогузТоро, Ош, Жалал-Абаддан бери көп эл чакырылат. Ашты жалпы жонунан Көкүмбай манап башкарат. Ал эми ички ырасымдарды башкаруу Куйручукка тапшырылат. Баштарына кызыл чүпүрөк байланган кырк жигит кошок айтып, өкүрүп турат:

Чаар-Музоо, Көгарт, Бозбармак,
Жериң калды хан ата.
Кулжа, Текес, Үрүмчү,
Чегин калды хан ата.
Калың саяк, сарбагыш,
Элин калды хан ата.
Кара-Кече, Бозкоргон,
Жериң калды хан ата.
Кайгырып ыйлап көп саяк,
Элин калды хан ата.
Касиеттүү Соң-Көлдөй,
Көлүң калды хан ата.
Ажы атанын барында,
Орустан ооп эл келген.
Орундуу адам ушу деп,
Орустар алтын чен берген.
Көктүн көркү абада,
Көкөлөп учкан куу эле,
Күлдү болуш топ элге,
Хан ата күмүштөп сайган туу эле.
Асмандын көркү абада,
Айланып учкан куу эле.
Алты болуш элине,
Хан ата алтындан сайган туу эле!
Кызыл чаар жолборстун,
Тишин алган ажы ата.
Кырчылдашар душмандын,
Үшүн алган ажы ата.
Кара чаар жолборстун
Тишин алган ажы ата.
Кас санаган душмандын,
Үшүн алган ажы ата!
Кан ата!
Алтындан кылган чен калды.
Айтылуу саяк эл калды.
Күмүштөн кылган чен калды,
Хан ата!

Күрдөөлдүү саяк эл калды.

...Ушунда Кочкордун манабы Канаат Жумгалдык туугандарына таарынып, катуу намыстанат. Кабар айткан чарбамандардан кеткенби, айтор, Байзак ажынык кайгыш болгонун ал кеч угуп калат.

— Кемин, Чүй, Ат-Башы, Нарынга кабар мурда жетип, ушу турган Жумгалдан Кызарттын белине чыгып деле кыйкырса угула турган Кочкорго кабардын кеч айтылганы кандай? — деп туталанат. Келбей да коё албайт. Ошол себептүү Канаат таарыныч билдирип жигиттерин, жакын адамдарын коштоп, Байзакка өкүрбөк келет.

. Ат алган жигиттер алардын аттарын албай коёт. Ал кезде кадырбарктуу, сыйлуу адамдар атын алмайын аттан өздөрү түшкөнү намыс болгон.

Куйручуктун ачуусу келип, Канааттын атын камчы менен башка-көзгө чапкылап: — Атангөрү Чоң-Өтүк, биз деле силердин чөпкө какап өлгөн атаңарга өкүрүп барганбыз. Келе өкүрүгүмдү? Өкүрүгүмдү бер! —деп аларды кайта артка кайырат. Чөпкө какап дегени, Канааттын жакын аталары жайыт талашкан чабышта өлүптүр.

Же кетип калалбай, же кайрылып келе албай, айласы кеткен Канаат айылдан обочо турат. «Эмне кылабыз, канткенде кутулабыз?» — деген кепти айттырып Көкүмбайга бир жигитин жиберет. Көкүмбай:—Мек билбейм? Аны Куйручук чечет!—деп коёт. «Кантип кутулабыз? — дейт Канаат шаа» — деп алиги жигит кайра Куйручукка келет. Анда Куйручук: — Ой конокко келгенсип өкүрбөй келесиңер, өкүрүгүмдү берсеңер эле кутуласыңар,— дептир.

Акыры Канаат атынын башын буруп, жигиттери менен өкүрүп түшөт.

МЫПАРДЫН АШЫНДА

Куйручук Ат-Башыда Мыпар сопу дегендин ашы болот деп барса, аш небак куралып калган. Ал ашка кадимки Калмырза ырчы барган экен, ошону жарчы кылып, калган ырчыларды бир жерге чогултуп мүчөсүн бергени Касымаалы деген манап тогуз жылкы, тогуз кымкап чалан, 30 сом алып келип тилдеп жатканда Куйручук үстүнөн чыгат.

— Ырчы деген ит болот, курулай каңкылдап ашка келген аял, эркекти таңыркатып. Иттер да чогулуп кабышып калса эл таңыркап калат, мынабул олжону Каракол, Анжиян дубанынын ырчысы канча болсо ынтымакташып, урушпай-талашпай бөлүп алгыла дагы жаагыңарды жаап, элди аралап ырдабай тим жүргүлө,— деп Касымаалы элүүдөй киши менен кайра тартат.

Касымаалы ошол ашты башкарган, анан калса өзүнөн башка кишини сүйлөтпөгөн, адамдарды оюна келгендей уруп, айыптап-кыйыктаган заардуу манап экени Куйручукка деле белгилүү болучу. Баягы тогуз жылкы, тогуз кымкап чапан, 30 сомду бир топ ырчылар бөлмөкчү болуп, «канча ырчы барсыңар, мындай чыккыла» дешип эл четине чыга турган болушат. Дароо эле Куйручук ошол жерден жаман ээр токумдуу ат минген үч кедейди бөлүп алып чыгып, быякка бастыргыла десе алар болбойт: — Биз ыр билбейбиз, айланайын аке,— дешип жалынгандарына болбостоң, оозуңарды баскыла, мага гана жигит болосуңар,— деп унчуктурбай аттарын сабап айдап тиги ырчылардын чет жагына тура калышат.

— Ырчылардын арасына келген сен кимсиң ой, кара киши? — деп сурашса:—Мен Сонунмун! Бишкек дубанынан төрт ырчы эми келдик,— дейт Куйручук. Анда ырчылар болбойт:

— Тим эле кишилерсиңер, силерге олжо бербейбиз,— дешет. Ошол жерден Куйручук абыдан бийик үнү менен: — О, Касымаалы, Касымаалы! —деп кыйкырганда, ырчылар чочушуп: — Атандын көрү, мына бу кара кишинин ажалы жетти, Касымаалы деп атынан айтып кыйкырат, эми ал сабайт, шордуу. Бишкек дубанынан келдик деп коёт. Кимсиң десек, «сонунмун» деп атын да кубултуп жөн айтпай жатты эле, эми анык сонун болот ээ! —дешип туштушунан тилдешип, жемелеп жатышты.

Кыйла узап, аш берген үйдүн жанына жетип калган Касымаалы дароо артына кайрылды. Куйручуктун ачуу үнүн угуп, «мени минтип итче атымдан айтып чакырган ким, кызыталак»,— деп жанагы элүүдөй кишиси менен жетип келет.

— Эмне! Сен кимсиң?! — дейт Куйручукка. Анда Куйручук тигиндей өтүп үзөнгүнү чирене тээп кекээрлеп:

Мен Сонунмун! Башыңа тийчү союлмун. Конок бербес байлардын Кара көзүн оёрмун. Мечиттин мунарындай, Мазардын чынарындай Жантайдын Шабданына «Кызыл дубана» деп ат койгон, Алтымышбайдын болуш уулун Атка сүйрөтүп тап койгон, Өлөм деп коркпогон, Өрттөн качпаган, Өлкөмдү мактаган Өз атым Куйручук, Атам Өмүрзак,

Айтышсам көңүл чак,— деген менмин.

А көгөнгө кирип, белдик байлаган сүзөнөөк кара текедей бакылдаган өзүң кимсиң? — дегенде Касымаалы аттан түшө калып көрүшөт.

— Куке, көрбөсөк да атынды угуучу элек, кыргыздын эрке баатыры, акыны деп билүүчү элек, качан келдиңиз? — деп анан баягы ырчыларды тилдеп:

— Ой акмактар, Кукемдин бергенин алгыла, бербесе жок, ал эми сиздики башка болот, бул ашты сиз билиниз,— деп атайы көтөргөн үй дайындап, айтканын аткарып тургула деп эки жигитти жанына коюп жүрүп кетет.

Куйручук алиги олжону Каракол, Анжиян дубандарынын ырчыларына үч жылкы, үчтөн кымкап чапан, он сомдон бөлүп, айдап апкелген жанагы үч кедейге Бишкек дубанына тийиштүү олжолорду берип, «мындан кийин ырдабай жүргүлө» деп эл көзүнө калп эле аларды тилдеген болот. Үчөөнө бирден жылкы, бирден кымкап чапан, он сом бердирет.

МАЛАЙ АЖЫ МЕНЕН МАЕК*

Көркөм өнөрдү шыксыздар будамайлап анын баркын түшүргөндө ага каршы турган эл акылмандары дегеле калтыс, калп аныктамаларга, ар кандай терс көрүнүштөргө ынабаган. Аны калк алдында ачык сынга алган. Жамакчы ырчы сөрөй жулмалап сөз баркын түшүргөндөй эле чала молдо дин бузарлар да: алла. ак пайгамбар, жаратылыш, тагдыр, болмуш, бу дүнүйө, тиги дүнүйө, актык, дозок, бейиш, нур кыздар жөнүндө кеп салышып, бирде киши ишенсе, бирде ишенбегендей укмуштарды божурашат.

Молдо, не ажы атанган киши сыйкыр сырын ачып жаткансып өз билгенин өтө бир ишенимде таасирдүү айтышында ага түркөй киши: «Тоба... касиетинден айланайын жарыктык!» деп ичтен күбүрөп жака кармайт. Ааламдан, дүнүйөдөн, болмуштан, тагдырдан, маалыматы бар сергек кишилер бирде ага ынанса, бирде ынанбай жымыйт. «Ээ молдоке, ушу айтканыңыз калпысыраак болуп калды» деп күңк эткендер да болот. Жок, деген менен көпчүлүк кепти жалганга чыгарыш кыйын. Карач, Көкөтөй, Куйручук, Жоошбай сыяктуу акылмандар/куудулдар, акындар гана молдонун шарыятын, диний аныктамаларын күлкүнүн, какшыктын күчү менен каймана төгүндөйт.

Бир жолу Куйручук жолоочулап келатып, Малай молдонун үйүнө конуп калды. Малай тек айыл арасындагы анчейин молдо эмес, Мекеге барып, ажы атанган, даражалуу киши. Чынында молдолугу да кыйла жеткилең, чечен киши. Өз төрүндө болсун, не бөтөн үйдө, калк жыйынында болсун Малай ажы — Малай молдо шарыяттан, «Курандын» тапсиринен не тигил, бул дүнүйөлөрдөн, бейиштозоктон, тагдырдан, ырыскыдан кеп салып олтурганында бу касиеттүү кишинин алдына чыкчу молдо да, ажы да, чечен да жок. Көпчүлүк «жымм» Малай молдонун кебине уюп олтурушат.

Ал урматка Малай ажы өзү да көнгөн. Деле кишиден бөтөнчө иреңи суук Малай тек бир кара жанын баккан жөн киши болсо, ага ирегеден орун тийбес беле. Ким билсин? Кулагы калкандай, кашкабагы, бет иреңи ботколонуп, мурду баштыктай Малай өтө жай кобурайт. Ал өзү айтпай эле алла атынан сүйлөнгөн сыйкырдуу кепти периште кулагына шыбырап... аны касиеттүү ажы элге угузуп жаткансыйт. Салабаттуулугу, кебинин

* Т. Сыдыкбеков. «Күлкү жана өмүр» китебинен.

сыйкырдуулугу, анан ага эч жарашпастай болуп жарадган иреңинин сууктугу — ошо иреңи суук болуп туруп эле өзүнүн бүт олуттуу дүнүйөсү кереметтешип, алланын атайын жиберген элчисиндей аны бийик этип койгонун көр.

Өзүндөгү ушул касиетине төп — Малайдын теги тектүү, агатуугандары малдуу, баштуу, зобололуу.— Касиеттүү бабаларыбызга кут конгон тура. Бул кездеги биздин тукумдун куту — Малай ажы деп сыймыктанат бүт уруу.

Өз дилинде ушундай кадырман киши менен бир Куйручукча беттешип коюшка куштар болуп жүрчү Кукем бүгүн ошо Малай молдонун үйүнө өзү эле атайылап келген бул жолу.

Эл куудулу Куйручукту Малай жактырдыбы, жактырбадыбы. Ким билсин? Баамчыл киши сыр бербейт дечи. Куйручукту төрүнө олтургузду. Жакшылап меймандап, сый этип коюшту, кандан, бектен тайманбай бетке чабар «бу шайтандын достусун» шарыят жобосуна баш ийдирип, динге киргизип коюшту ойлогон Малай молдо те Акчокуну чулгаган коңур булуттун койнунан түшүп келген периште сымак бул жолу өтө бир сыйкырдуу олтурду. Ар бир кеби ойлонулган кеп. Куйручукка илмек калтырбайт. «Ээ шайтандын досу, мен алланын амирин саа угузайынчы. Сенин тилиң байланаар» деп ойлоп коюп, деле Куйручук эшитпеген шумдуктардан кеп салды. «Өзүң билбегенди билгенге тырыш дечү эмес беле менин сыйкырым. Молдокемдин бул айткандарын көңүлгө түйчү» деди Куйручук өзүнө.

Куйручуктун иреңи да анча жылма эмес. Кабак-кашын күдүрөйтүп, калкандай мурутун түктөйтүп, кобулдуу мурдун баштыктай этип, касиеттүү молдонун айткандарын кетирбей кулагына куйду.

Куйручук келди дегенде эле айылдаштар Малайдын сегиз канат ак өргөөсүнө толуп олтурган. Эми молдо шарыяттан кеп салып, анан актык, каралыкты, күнөөнү, кишидеги кырсыкка үйүр кантарды, ырыска шерик кутту кеп салып сыйкырданып, зоболосу көтөрүлгөн сайын Куйручуктун эч үндөбөй олтурушу үйдөгүлөрдү таң калтырды. Бңри: «Канча айтса да молдокем — теңиримдин элчиси да. Куйручуктун тили байланды» десе, бири: «Э бу, Куйручук да бекер киши эмес. Кудайым бу кишиге кеменгердикти, куудулдукту, тайманбас эрдикти да берип койгон. Молдокемдин баардык касиетин баамдап алайын деп жатат. Анан өзүнүн Куйручуктун таанытат дечи». Тек күлкү самагандары: «Кукем баягы өз кебинен айтсачы? Бизди күлдүрсөчү» дешти.

Бирок, Куйручук ал кишилер күткөндөй өз кебинен айтпады. Маалмаал гана үн чыгарып, молдонун айткандарын кубаттагансып коёт.

— Баракелдее... Кудайымдын кудуреттүүлүгү аай... Молдо аны укпаган киши болот. Анан ал кишидеги кишилик касиеттерди айта баштады. Алла таалам он сегиз миң ааламдын тазасы, падышасы этип кишини жаратпады беле? Аны чын дээрсиз пирим деп оң ийкине карап койду. Үйдө отурган кишилерге Малай молдонун оң ийиндеги колдоочусу аппак болуп көрүнө түшкөнсүдү...

Бир экөөнүн бүткөн бою дүр этти. Бир-экөө алдыртадан жака карманышты. Тигил ийиндеги көрүнбөгөн сыйкырга сыйына эмне дээр экен дегендей, Куйручукка карагандары да бар.

Куйручук калыбынан жазбады — кабаккашын жыйырды, мурутун түктөйттү. Анан:

— Баракелдее... молдокемдин айлакердиги ай-ай... Эми гана молдо Куйручукка одурая карады:

— Куйручукжан тобаа де. Алла-алла. Айлакердик пендесинде болот.

— Э молдоке,— деди Куйручук ошол замат. —Ушу Сизге, бизге окшогон быткылсыткыл пендесин айлалуу этип жараткан алдам кантип өзү айлакер болбосун? Сиз тобо деңиз!

Аста күлкү угулду. Малай ажы аны укмаксанга салды. «Эй шайтандын досу» деп ичинен Куйручукту жактырбайт:

— Алла-алла. Алла жерде да эмес, асманда да эмес. Ар бир пендесинин дилинде. Дилин шайтан азгырып алган пендесинин тили ошо шайтандын кебин сүйлөп калур...

— Э молдоке коюңузчу! — Куйручук чочугансыды: — Пендесинин дилиндеги өз ордун алдамчы шайтанга алдырып койсо, анда алда талаам бу сизден да, бизден да ишенчээк, бош экен го...

Күлкү катуураак чыкты.

Малай ажы келме келтирди. Барбайган беш манжасын жакасына тийгизди.

— Азгырык кепти айтасыз да сиз...

Жөн киши ачуусуна тийгенди «ит, доңуз» деп сөксө, Малай ажы өтө кыжырына тийгенди «сиз» деп сөгөт. Молдонун ушул адеби аны кишилерге касиеттүү кылып көрсөтөт.

— Үйдө отургандардан Жакшыбай аке молдонун бул сырын жакшы билген киши. Ал этиет карады:

— Жакшы болбой калды...

Эмине жакшы болбой калганын Куйручук өзү дагы сизди. Анан: «И жакшы болбосо болбосун. Кийиктин издегени от, мергенчинин жумшаары ок» деп ичинен күлдү да молдону тымызын кытыгылады:

— Молдоке, биздин элдеги бир чала молдо: Жер жети кабат, көк жети кабат дегени чынбы?

— Ол чын! — деди Малай молдо. — Жети кабат көктүн не астында тирөөчү жок, не үстүндө кармоочу жок. Ол Алланын амиринде...

Куйручук дагы сурады:

— Анда мусулман баласы жыргал доор сүрчү бейиш ошол жети кабат көктө экен го? Каапырды отко куйкалачу тозок бу сиз менен бизди асыраган жарыктык жердин жети кабатынын астында экен го?

— Аны Алла-таала өзү билет! — деди молдо таасирдүү. — Жерди мүйүзүнө көтөргөн көк өгүз, өгүздү көтөргөн жаян, жаянды... — деп келатканда Куйручук жака карманды:

— Ал жаян мухитке чумуп кетсе, жарыктык көк өгүзгө сайгак тийсе, биз кантээр экенбиз молдоке?..

— Тобо келтир, Куйручук! — деди Малай. — Алланын амирине шек келтирдиң?!

— Сиз да тобо деңиз молдоке! — деди Куйручук молдого. — Жаян мухитте эркинче сүзөт. Сайгак уй бар жерде жүрөт. Бул да алдамдын амира... Кокустан тигил Беш-Күнгөйдүн карагайындай бир чоң сайгак ызылдап жетсе, жарыктык көк өгүз мүйүзүндө жер турганын унута салып, куйругун чычайта жөнөсө...

Күлкү катуулап чыкты. Малай молдо не аябай ачууланбай, не кишилерге кошулуп өзү да күлө албай, тек гана:

— Уа... Куйручукжан... ушундайыңдан мен сизди шайтандын досу деймин. Оозуңузга шайтан түкүрүп койгон сиз да Алламдын сүйгөн пендесисиз...

Молдонун бул кебине Куйручук таң калгансыды: — Тилиңизге тишиңиз күбө, молдоке. Мен шайтандын досу эмесмин. Анда алдам эминеге ал шайтандын досун сүйөт?..

— Аллам пендесин топурактан жууруп жаратты! — деди молдо. Топурак жердин каны, жаны. О жер — бардык жаныбарды өз бооруна асырап турган АНАСЫ! Мына ошондуктан ол — топурактан жуурулган пендслер — биз жердеги жан-жаныбардын эч бирине кастык этпеске милдеттүүбүз. Алланын кендиги шол, бизде пепделик күчтүү. Аллатаалам эркибизди өзүбүзгө берип койгондуктан биз жакшылык уа жамандыкты, оң уа терсти бирдей асырап күнөөгө батабыз. Ошондуктаи, чын дүнүйөдө ол күнөөлүүнү күнөөсүнөн тазалап жаннатка алыш үчүн тозогун чыгарды.

— Тозок каапырга дебедиңиз беле?

— Тозок кафырдыкы! Ол туура. Бул дүнүйөдө күнөөгө баткан мусулман ол күнөөдөн арылып жаннатта болушу шарт.

Куйручук сакал сылап айтты:

:— Кудайымдын бул калыстыгы — чын калыстык экен... Акыркы соболум молдоке, бу биздин кыргыз ошо бейишке чыкканы экиден үр кызын алат деген чынбы?

— Ликин экиден эмес, жаннатта ар бир эрдпн тизесинде бирден нур кызы олтурар...
 — Оо, бул жакшы кеп экен молдоке! — деди Куйручук саал тамшана. — Бир ишене албай турганым: ар бир эркектин тизесинде ойноор ошончо нур кызы кайдан болсун?..

Молдо эми күлгөнсүдү мыңк-мыңк:

— Ээ, шайтандын досу Куйручук. Сиз — пендесиз. Сиздин бул пенделигиңизди Алла-таала кечирет. Шонтсе да Алланын амирине шек келтире бербейсиз. Сиздин, биздин бул дүнүйөдөгү жарларыбыз жанатта ар бири пери кызына айланаар...

Чок кармап алгандай Куйручук сапын чапчыды:

— Коюңузчу молдоке! Бул дүнүйөдөгү мырык-тырык, бучук-сучук, маңка-санка, таз-маз, анан акыл-эси абдан эле аз кургурлардын баары эле кантип ур кызы болуп кетсин деги...

Катуу чыккан каткырыкка эми Малай молдо каяша айталбай өзү да күлдү.

— Аай шайтандын досу... шайтандын досу... хихи... Адам акылына келбес кепти табасыз ээ?!

Куйручук күлбөдү, тек кабак-кашын түктүттү:

— Топурак камырын аябай жууруп бул дүнүйөдө эчен бир сулууларды жараткан кудайым Сиз менен бизди ошол эле топурагынан чала ийлеп, одурайтып-бодурайтып жасаптыр эригип, кайдыгер... Кантип эле тигил дүнүйөгө барганда бул жактагы мырык-тырык, сокур-мокур, таз-маз, акыл-эссиздердин баарын ур кызына айландырып жиберсин деги... Молдо, молдо десе божурайт экенсиз. Аны, ажы десе апыртат экенсиз. Жер жүзүндөгү үксөк-саксактардын баарын бейишинде ур кызына айландырып жиберчү кудайым сизди, бизди бул дүнүйөсүндө жолборстой жигит этип жараткан го... Же бизден топурагын аядыбы...

...Шарыят эрежесинен четтеген жарты ооз кеп айталбаган Малай молдонун үйүндө бүгүн күлкүнүн жаагы айрылды. Малай молдо өзү да күлдү бүлк-бүлк. Үйдөгүлөрдүн да каткырыгы таш жарып жатты. Куйручук Малай ажынын үйүндө конгондогудай күлкү эч үйдө болгон эместир деген даңаза да тыяк-быяктагы журтка эртеси эле тарады.

— Дөбөдө жеке отурганыңызда тартыңыз! — деп малай Куйручукка теспе белек берди. Бул анчейин белек эмес. «Мен Зоболуу Малай молдонорду да аллаамири деген ак кебинен жаңылткамын» деп башка жакта кеп салбагын дегени болучу.

БАЙГА ЖАНАЛГЫЧ КӨРҮНГӨНДӨ*

Касиеттүү Ысык-Көлдүн күзү да сонун. Кызыл-Омпол сол жакта олчоёт. Ортодо Чүй теминет.

Куйручук бирде тизгиндин кош жаагын жыя кармады Керчунакты кекчейте. Бирде мөрөйгө чапчудай темине берди алды жакка тике карап:

— Жазы серүүн, кышы жылуу, мөлдүр булактын энеси — жүз жетимиш эки өзөнү куюп, бир тамчысын текке кетирбеген жаныбарым Ысык-Көлдөн кетпе журтум деп бир акылман айтканда, сенин ушул берекеңди баамдаган тура ал акылман.

Баса, айтам да. Чийине төө жоголгон, төрүнө бугу ойногон. Илбирс, жолборс эки шер, азуулудан эчендер артууларда жойлогон... Капырай көрсөң сонунду! Ташкүзгүдөй бетинде аңкылдап аңыр толу, каркылдап карала каз толу, куркулдап ак куу толу. Өрдөк, чүрөк, безбелдек, кызылбоор, карабоор, кыл куйрук быкыл жыйын курган илбесиндери той өткөзүп жаткандай го кудай!

Анан калса жаныбарым Ысык-Көл атырабы жылдын төрт маалында тең көркүнөн танбай көргөндүн көз жоосун алганы алган дечи. Кез-кезинде Кызыл-Омполдун бороону улуп, чий ышкырып, камыш жапырылып, көл бетинде аксерке чамынып төө өркөчтөнүп, күүшаа этип бууракандап алган соң жаныбардын көркү көкмөлдүр тартып көөлгүп мелтирейт дейсиң. Көк асман көркү бетинде чагылышат!

* Т. Сыдыкбеков. «Күлкү жана өмүр» китебинен.

Бу жолу Куйручук өз жан дүйнөсү менен Көл дүйнөсүнө суктанып келатты. Бир маалда Керчунак алды жакка селт карап, кош кулагын кайчылаштырды. Тээ алды жакта калың чийди жарып түшкөн жалгыз аяк жол менен жай басып кетип бараткан киши көрүндү. Ылдамдай бастырган Куйручук жете келди ал жөөгө. Чукул келген дабыштан улам жөө киши жалт карап атчанга салам айтты:

— Ассаломаалейкум!

— Аалейкума үчсалам баатыр!

Үстү жупуну, өңү керсары, арык жигиттин эти тирүү белем:

— Алигиңизалик, «үчүңүз» эмне аке? — деп күлүмсүрөдү.

Тамаша айтам деп сөзгө сына калган Куйручук түз мойнуна алды:

— Сени жөө деп, өзүм атчан келатканыма көбө түшкөнүм го, иттики. Эси жок киши ушу менчилеп ээн жолдо калың чийдин арасында жөөгө менсинет иним. Эми менин жөнжайымды билбей эле кой. Өз жөнүңдү билдирчи?

— Жөнүмдү кебетемден эле көрүп турбайсызбы. Кол баштаган эрен эместигимди, журт баштаган көзөл эместигимди, ушу жөө сандалган кебетем эле айтып турбайбы... Үч жылда тору айгырлык бир байдын коюн бактым. Жалчынын жамбашында сыз төшөнчү. Тартынганы тайтуяк. Тамагы катыксыз жарма кара аяк. Кагын ооруп калып койчулукка жарабаган соң, Акөлөңдөгү энемдин колуна кеткемин. Ошо кеселимден жакшы болуп, байдан акымды алайын деп келаткан жолум...

Жөөнүн аяңына улай жай бастырган Куйручуктун коюу муруту түктөйдү. Чаңкап келаткансып тамшанды. Анан:

— Ушу сонун дүнүйөнүн бир баласы момун, он баласы зулум тура иним. Ал байыңдын алаканы ачык беле? Же...

— Э, алаканы ачык киши мени жөө сандалтпайт эле го аке...

Койчунун жообун Куйручук кулак сыртынан кетирди. Байдын кыял-жоругун сураштырды. Далай жерге койчуну атына учкаштырды, кеп-сөзгө алды.

Койчунун айтуусунча: бай койлуу бай экен, койлуу болгону менен ошо көп коюунун үзүрүн өзү көрбөй эл бийлеген төбөлдөргө тартуулап, жакшылардын мүдөөсүнө жараса өзү ошого корстон:

— Атаа, майды сугунса Сарымсак баатыр сугунсун! — деп өзү бордоп семирткен иригин тартуулаган жакшысын мактаганда, токолу мурдун чүйрүп эликтейт:

— ...өзүңүз сугунгандай жыргабаңызчы... десе, байбичеси кекээр күлөт:

— ...байы жегенге кулу кубанат... быкшыйт... — дейт каймана.

Куйручук да күлдү:

— Ээ, ал бай байбичесинин ал «быкшыйтын» туюнбайбы?

— Туюнат эле — деди койчу. — Бай өзү кызык киши. Ашкере асан кайгы. Анан катуу баштыгын сурабаңыз. Байбичесинин төркүнү чоң ууру. Бир жолу байбичени жазалаймын деп төркүнүнө чоң айып тарткан. Ошондон бери малын аяп коркот. «Кың» дей албайт.

— Байбичесине «кың» дей албайт экен, ал байың токолуна «кың» дейби?

— Токолун өзү жакшы көрөт. Ошон үчүн ага да «кың» дебейт. Деги кызык...

— Ээ иним, кишилер ушундай кызык болобуз,— деп Куйручук күлгөнсүдү: — А байбиче, токолу ынтымактуубу?..

— Байбиче улуусунат: «бийлик менде» деп. Токолу сулуусунат: «байымдын көрөр-көзүмүн» деп. Деги экөөнүн кеги күч.

— Чыйылдашаар, чачташаар, күйүлөрдүн күлү жоо эмеспи.

— Байбиче, токол чачташканда байдын заманасы куурулат тимеле.

— Ээ анысы кызык экен?

— Байбичесине болушайын дейт, токолун кыйбайт. Токолуна болушса байбичеси коломтого олтура калат тимеле.

— Кайраты жок бир бечара экен го ал бай.

— Башкага каразгөй кыйла, катындарына өзү талпак. «Катындын тажаалы жандын башын жутат» деген макалы бар. Ушу лакабын айтаарда тебетейин башынан алып жерге

урат. Локуя калат. Чакыя калып катынча чаңырат: «Жан алгычыңды жиберчи кудай. Болбосо өз курсагымды өзүм жара тартам»,— дейт. Катындарын коркутат. Айыгышкан байбиче, токолу анысын тоотуп да коюшпастан чачташып, ажылдаша беришет.

— А бай өз кардын өзү жарып жибербейби, айтканындай.

— Ээ, аба, киши өз кардын өзү жаралчу беле. Койчу барар айылдын карааны көрүнгөндө Куйручук

койчуга айтты:

— Арып-ачып барып кал, байдын отун жагып, кал, иним. Ит болсо да кеп сурап байың. Жол ээн, жан киши жолуксачы. Кардым ачты, кайратым качты. Же көзүм бозордубу, же чын көрүндүбү. Жалгыз бейиттен жылаңач арбак көрүндү... Анан калың чийден карала торопойлорун ээрчиткен мегелжин такырга чыга келди... Селдейип тура калганымда арбак да, чочколор да көздөн кайым болду дегин. Үйдөгүлөр эмине десе ошол десин, сен аны эшитпеген бол. Чекеңди ушалап жер тиктеп кал. Бар, иним жолуң ачылсын!

Ушундай деп Куйручук жээктеги камышты аралап кетти. Койчу узай берди. Куйручук аттан түштү. Ооздугу алынып аты оттоп калганда өзү кылаага келди. Анан сырдашкансып узакка, узакка олтурду.

Мал короого келер маалда Куйручук тигил айылдагы жанагы байдын үйүн карай тике бастырып мамысына ат байлады. Бирок... Сыртынан аппак болун берекелүү көрүнгөн боз үйдөн чаңк-чуңк, күш-быш эткен аламан дабыштын ичинен: «Оо, кудай ай... Ушу менин кардымды жара тартар жан жокпу, бу жарык дүйнөдө» деген үн бая койчу айткан байдын үнү экендиги Куйручукка жазбай таанылды.

Кынындагы кездигин шарт сууруп тигил айгып оозун жыйгычакты Куйручук үйгө кирип барды. Көзү чекчейип, таноосу делп-делп, муруту түктүйүп, локуйган кара киши болот бычакты жаланта тике качырганда, бандын үшү учту. Чыгданына кире качты:

— Айланайын... айланайын... жанымды кой? — деп араң айталды.

Чачташып, тырышкан байбиче, токолдун колдору бошоп өздөрү бөлүнө беришти.

«Сен кимсиң, ыйык?» дешкендей экөө бирдей жапырыла, жалтанып, жашынарга жер табалбай, үн катпай селейишти. Ирегеде баягы койчу отурат жер тиктеп, тирүүнүн өлүгү болуп.

Булардын эч бирине буйдалбай Куйручук чыгданга умтулду:

— Чыгдандан чык, бай! Алмустактан бери чыгдан ичиндеги табактагы сүткө киши чөгүп өлгөн эмес. Сен да өлбөйсүң. Кудайдын таң күнү өзүң суранасың. Ал тилегиңди берип кудай сага азирейилин жиберди. Мен саа бу жолу киши кейпинде келген азирейилмин. Көрүңбөй келип жаныңды алсам, анда жакындарыңдын жамысы: байыбыздын өз ажалы жетти дешмек. Өзүңдүп тилегиңе жараша мен сен тааныбаган киши кейпинде келдим. Чыгданыңдан чыга кой, бай. Жаныңды кейитпеймин. Өзүңдү алып кетемин. Зыкым элең. Береги жер тиктеп олтурган сенин койчуң. Насили сендей сасык байдын бешөөнчө бар. Сен аны эздиң. Өзүн ооруттуң. Акысын төлөбөдүң. Чоң күнөөгө баттың. Тозокто кырк кулактуу мис казанда кырк жылы кайнайсың да ал күнөөңдөн арыласың. Байбиче, токол алып, эки ургаачыны чачташтырып койгонун үчүн кыл көпүрөдөн өтүп баратып тең бөлүнөсүң.

Куйручук атайы тынымга демин алды. Чыгдандын ичиндеги байдың урөйү учканы, кардыгып-калтыраган үнүнөн сезилди:

— Жараткан... жараткан жанымды кой? Эгем?... Малымды чачайын... башымды тартайын... малай күтпөйүн... өзүм чарык тартынып, өз башыма өзүм малай болоюн...

Куйручук кадимки кишиче каткырып күлдү:

— А булардычы — уксүйгөн, саксайган эки албаретың ушинтип чачташа беришеби. Мындай чачташкандар тиги дүйнөдө мис казандын түбүндө кайнайт, кырк жыл!

Куйручук ирегедеги койчуга айтты:

— Сенин бул пендеден алар акың, жакшы ат ээртокумдуу, кулундуу үч бээ, жылуу ак тон. Куржундук эки көзү толо ырыскешик — тыяктагы карган энеңдин тирүүсүндө татар насиби. О дүйнөдө ал мискин шейит. Ол — АНА! Сендей ак пейил уул төрөгөн АНА!

Алдыңкы жума күнү үстүнө тонунду кийип, атыңды минип, куржунунду салынып бараткан кезинде мен көк булуттун үстүндө, ак булуттун астында туруп, сенин аман-эсен жол тартканыңды көрөмүн, мискин!

Ушул кебин айтып, Куйручук шарт үйдөн чыгып аттанып жөнөй берди.

Бай эс-учун жыйып үйдөн аста сыртка чыкканында көзүнө жан киши көрүнбөдү. Мен өзүммүнбү, өзүм эмесминби дегенсип, ар кайсы жерин алаканы менен сыйпалады. Дале оозуна кепсөз кирбеди. Дирилдеп далайга турду. Анан:

— Чын, тирүү окшоймун! Аксарбашылың жолунда, Теңирим! — деди.

Эртесинде аксарбашылын атап түлөө өткөрдү. Өзү да, байбиче да, токолу да боз койдон момун болуп калышты. Жалгыз койчу жигит гана жолдон жолугуп, өзү менен бирге келген киши жаналгычка окшой түшкөнүнө бирде аң-таң, бирде кымындап — жым. Көңүлү толтсуйт. Өзүнөн өзү кубанат.

Бечара койчунун кубанар жөнү бар эле. Бай жума күнү таң эртеден «жаналгыч» тапшырган акысын төп берип, койчуну узатты.

Арадан күн өтпөй, ошо жума-намазы окулуп тарар менен жумгалдык акылман куудул Куйручук бул жакка келип досунан сый көрүп, кандайдыр бир сараң байдын сөзүнө жаналгыч болуп көрүнгөнү, сараңды чыгданына жашынтканы жөнүндө дуудуу кеп тарап жатты калк арасында.

КУЙРУЧУКТУН АР КЫЛ ЖОРУКТАРЫ

Куйручук Кочкордо чоң манаптар Шабдан, Баяке, Манапбай менен бирге конок болуп калат. Сөздөн-сөз чыгып, манаптар эрдиктери, баатырлыктары жөнүндө айтып мактанып олтурушат. Тигилердин айтымына караганда Үрүстөм, Азиретаалы, Манас азыр келип мандайларында турса да аларды тоготпос түрлөрү бар. Куйручук ушу маалда акырын эшикке чыгып, эшик алдындагы куюшкандаштырылган аттардын бирин сооруга шак эттире катуу чаап, карыган кемпирдей үнүн кубултуп кокуйлайт:

— Шабданың менен жерге кир, Баякең менен көргө Манапбайын жылас болсун! Соолуп, болуп калгыр жебей эле таш жесемчи! Эт андып, табактардын түбүн жейм деп келип, сындыра тептирип албадымбы? Эй кокуй-кокуй! — деп жатып калат.

Үйдөгү манаптар кемпирдин үнүн угуп: — Алда кокуй ай, эмне болуп кетти? Аттарды үйдөн алыс байлатпай жаман болгон экен! — дешип, шашкан бойдон эшикке чуркап чыгышат. Алардын эмелеки кызуу кептери, эр сайганы, жекеге чыккандары, жылкы тийгендери жөнүндөгү сөздөрү талаалап, кемпирдин кокуйлаган үнү баарын алдастатат.

— Баракелде, баатырлар! Эчтемеден коркпогон, сунган найзаны тартпаган, сумсайып жоодон качпаган, жылаңачтан сезбеген, жаланып жоого беттеген эрлер! Бир кемпир уйдун богуна тайгылып жыгылса эсиңер чыгып, жүрөгүңөр түшүп калды го. Эмеле эч кимди тушарыңарга теңебей отурбадыңар беле? Эшикке эңтедеп чуркап чыкканыңарга жол болсун, баатырлар! — дейт. Баатырлар сөзгө жыгылып өздөрү да аябай күлүшөт.

Куйручук жолоочулап Токмок шаарына барып, жума күнү чоң мечитке кирет.

— Молдоке, менин селдем жок эле, кандай кылам? — дейт Куйручук.

— Куруңуз болсо деле башыңызга чалып алсаңыз боло берет — дейт ыймам.

— Курум да жок эле — деп Кукең эшикке чыга калса, көчөдө кесе байланган бирөө өтүп баратыптыр. Аны чакырып: «Сен менин чепкенимди кармап тур дагы, кисенди мага бер, намаз жума окуп чыга калайын» дейт.

Анын күмүш чапкан кайыш курдагы кисесинде кылаптан дүкөрт, чандуу бычак, устара, кыскасы бардык сарамжалы толук экен. Тимеле шараң-шураң этет.

Эшикте даарат алып жатса, бир сокур киши таягы менен жер сайгылап, жол таан, мечиттин эшигине келип, киши бар экенин билип, салам айтат.

Куйручук алик алып, «берирээк басың, нараакта туяк жер»» десе, ал элтеңдеп, эки кадам бутун шилтегенде мечиттин эшигиндеги кудукка түшүп калат.

Балыкча сүзүп, аптыгып чыга албай жатканда Куйручук:

— Ата кокуй ая, намаз жумага даарат албай келипсиз. Кусул кылып алыңыз. Мен бери бас десем, тетири басып, түшүп калбадыңызбы, эч нерсе эмес — деп колунан тартып чыгарып коюп, өзү мечитке кирет.

Элдин арткы сабына кошулуп, намазга турат. Бир маалда эл менен кошо эңкейип, намазга жыгылганда башындагы кисе шарактап кирет. Бир тобу бышкырып күлгөн бойдон эшикке чыга баштайт.

Андан кийин алдыңкы сапка барып кошулуп, эңкейип кисени шарактатса, ал катардагылар да бүлкүлдөп күлүп, катар сабы бузулуп, бирден чубап сыртка чыга башташат. Анан эң алдындагы ыймамдын жанына барат. Ыймам намаз шартына ылайык, кылчайып «салам берем» деп көрө салып күлүп жиберет да:

— Шум киши экенсиз. Намазды буздуңуз. Элдин даараты сынды. Зор күнөөгө чалындыңыз, башыңыздагы эмне? — дейт.

— Молдоке, селде чалынгыла, жок болсо кур болсо деле жарайт деп өзүңүз айтпадыңыз беле. Тебетейчен окуганга жол бербедиңиз. Эшиктен бирөөнүн курун алып, чалындым. Атайлап намазды бузганым жок. Айтканыңызды кылдым. Сиз күнөөкөр болдуңуз го. Селде таап бериң эмесе! — деп ыймамдын селдесин анын ооз айыбына алып кете берет.

* * *

Куйручук Кетмен-Төбөгө жолоочулап бара жатып, Кабак деген жерде бир байдын айлына кез болот.

— Кимдин айылы? — деп сурайт.

— Кадыма деген байдын айылы. Үч катыны бар. Телегейи тегиз, малы көп, миң коюу бар. Тээтиги ак үй ошонуку.

Куйручук анын үйүнө барып түшсө, жаанга суу болгон жаман кара чепкенин жылаңыч этине жамынып, согончогу жырткыч кийиз байпагын отко кургатып отурган жүдөө бир кишини көрөт.

— Сен кимсиң десе,— Кадымамын деп жооп берет. Үйдө жерге салган эски, жырткыч кийиз, жыйылган

жууркан, илдирбардуу эчтекеси жок. Үч катыны үч жерде үй оокатын иштеп өздөрүнчө күйүлалала. Анын турмушуна ачуусу келип:

— Ой, Кадыма деген кимсиң? — деп кайта сурайт:

— Кадыма менмин — дейт.

— Оо сен, кадыбасаң, чыңкылдый кулап кет! Үйүнө

киши келсе жырткыч байпагыңды чоюп, төшүңдү отко салып, коломтого сийгенсип, отурганыңды көр! Тиги үрпөйүп отургандар эминен?—десе: — Үчөө тең катыным — дейт Кадыма.

— Ал катындарды эмне үчүн алдың?

— Биринчисин атам алып берген, экинчиси жеңе катыным, үчүнчүсүн өзүм, токолдукка алдым.

— Өзүңдүн үстүбашыңды оңдоп, үй ичин адам көргөндөй кылып коюп, анан үч катын күтпөйсүңбү? Карачанын кара итиндей калтырап турасың. Миң кой айдаганың менен үстүңдө үйрүп салаар үч кетмен топурагың жок. Катындан айланасыңбы — деп эртеси эле элге салып эки катынынын башын ачат. Өзү алардын төркүн тарабы болуп дегендей, эки аялга энчисин бөлдүрүп берет. Байкуш аялдар тимеле түрмөдөн чыккандай сүйүнүшөт.

* * *

Кыштын күнү Нарынга баратып, Соң-Көл үстүндөгү жылкычыларга конот. Жылкычылар адатырасмы боюнча коногун берген соң:

— Куке бүгүн түнү жылкы кайтарып бер! — дешет.

— Койгула балдар, мен тимеле жатайын десе болушпайт.

— Макул! — деп атка минип, жылкыны имерип, кайра келет. Жылкычылар уктап калган экен. Үйдүн тушунда карышкырча ыркырап, анан күркүрөп үйгө кирип, бир жылкычыны думуктура басып, ар кай жерлерин аткып, башын думбалап, от жанындагы

сөөк менен бир капталын саал тытып таштайт. Ал шордуу чын эле карышкыр басты деп коркконунан кыймылдабай жата берет. Карышкырча ыркырап кайра чыгып кетет.

Эртеси «кокуй ырымдап койбосоң болбойт» — деп, түлөө кылдырып, бир тай сойдурад.

Чоногор деген байдын Арсар деген уулунун бир мыкты кочкору бар экен. Кочкорун сат десе эч кимге сатпайт. Кадыр салып сурагандарга бербейт.

Бир күнү Куйручук менен Арсар сүйлөшүп олтурушат. Аңгыча эле асмандагы айды көрүп, Арсар оозун ачып таң калат:

— Капырай, чак түштө да ай көрүнөбү? — дейт.

— Ой кана, калп айтпачы? Мага эмне үчүн көрүнбөйт? — деп Куйручук билмексен болот.

— Кудай урсун! Тигине, чын айтам дейт Арсар. Карганып да жиберет.

— Эмесе мага көрүнбөйт, сага көрүндү. Күндүз кантип ай чыксын? Кудай ишинди илгерилетет тура — деп Куйручук баягы кочкорун сойдуруп түлөө кылдырат.

КУЙРУЧУК МЕНЕН ТҮКБАШ*

«Өнөрлүү өргө чабат, кор кылбай жанды багат» дегендей Куйручук 1916-жылы Кытайга үрккөн мекендештеринин акыл насаатчысы, бел байлатчу шайыры, караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан адамы катары азып-тозгондордун ардагына айланат.

Кашкардагы жергиликтүү манап, ары чечен, ары билерманмын деген Түкбаш Куйручукту жатыркатып, таасирин элге кенири таркатпай, басмырлап, кордоо максатында эл жыйылган топто ага катылат:

— Кулагы жок чунак Куйручук, Куйругу жок чолок Куйручук. Өйдө чыкса өбөксүз Куйручук, Ылдый түшсө жөлөксүз Куйручук, Арка кылар элиң кайда?

Азык берер жериң кайда?

Ансыз да мусапыр болуп, далай кордукту, кыйынчылыкты көргөн эл бул ачуу жекирүүгө далдырай түшөт. Жарданган боюнча ыза жутуп, дымып калат. Кайраттуу, кыраакы Куйручук көтөрүлүп, чеченсинген төбөлдүн тике мандайына сыңар тизелей отура калып, кайра Түкбаштын өзүнө сөз жамгырын жаадырат:

— Кулагым чунак болсо шумкар чыгармын,

Куйругум чолок болсо тулпар чыгармын!

Кулагы узунду эшек дейбиз,

Куйругу узунду ит дейбиз.

Өбөксүз өйдө чыksam жүрөгүм таза,

Жөлөксүз ылдый түшсөм жүлүнүм таза.

Өбөк коюп өйдө болгонду оору дейбиз,

Жөлөк кылып таяк алганды ууру дейбиз.

Арыпачып алыстан келдим,

Арка болчу эл ушул.

Тентиптербип тегимден келдим,

Эне болчу жер ушул.

Көпсүнгөнгө көр бар,

Көп ичинен бөлүнөт.

Өйдөсүнгөнгө өр бар,

Өбөктөйт да жүгүнөт.

Жалгыз десең күнгө тилиң тийгени,

Жарык берген дүйнөгө.

Жарды десең айга тилиң тийгени,

Шоола чачкан дүйнөгө.

* Ш. Бейшеналиев. «Кыргыз маданияты» гезитинен.

Ою бийик, мааниси терең бул катырган жоопко эл ыраазы болуп, күүлдөй түшөт. Түкбаш өзү да жыгылганын туюп, баш ийкеген экен.

КАРАҢГЫДАГЫ ШАМ, ЖЕ КУЙРУЧУКТУН КУДАЙДАН КАЗАН СУРАГАНЫ*

Өмүр кишиге бир күнү боз жоргосун мингизет — сүлкүлдөтүп, анда киши бу кең ааламдын ээси өңдөнөт бир өзү. Тентектенет, бирөөгө камчы чабат. Текеберсинет, бирөөгө тыңсынат. Өмүр бир күнү кишиге эшегин мингизет — элеңдетип, анда киши өз жонуна жүк артат эшек жүгүн көтөрүп. Жалынан тери сызылат, бели майышат, ийини жооруйт. Жап-жалпак коргошун болуп, мейнет жонунан түшпөйт. Бир күнү кишини таптакыр мусапыр этет — узун жолдо ач, арык тербитет. Көз тунарат, тили кургайт, ырп этерге алы калбайт. Эми жан таслим болчудай үлдүрөйт. Ошондо да киши алды жактан көз албайт.— Өмүрүнүн өчпөсүнө тилек этип, үмүт улайт. Кудай билет? Өмүрүндө боз жорго минген кезинен ушул ач, арык, үлдүрөк кезинде киши үмүттүү.

— Бул оор жылдары узак жолдо илкиген ач кишилерге дем берген Куйручуктун кеби: —О айланайын эл-журт! Түндө көзгө сайса көрүнгүс караңгыда алды жактан бир шам көргөн элем. Ал шам — жөн шам эмес.

Ушу илинген ач кишилердин жолун жарык эткен үмүтү маа шам болуп көрүндү!

Кечээ эркиме бой бербей казанымды бир чөйчөк ун, бир тулуп улпакка саткан элем. Бир чачымдан болсо да баарыңарга ырыскы болду. Тың басып калдыңар. Бүгүн мен Кудайымдан казан сурайын. Менин ырыскым элден эле. Кудайым да мени куру койбос. Ооба куру койбойт, ак тилектүү пендесин! Куру койбойт!

Илкиген алсыз кишилерге Куйручуктун кеби кадимкидей дем берди.

— О Куке, айтканыңыз келсин...

— Келет! — деди Куйручук алды жактагы белбелеске карап. — келет! Өлүмдөн кийин — өмүр келет. Аччылыктан кийин токчулук келет. Кууралдын арты жыргал болот!

— Оозуңа май...

— Кудай тегин жаратпаган киши элең...

— Айтканыма ишенгиле! Тее, кырбелести ары эңкее берип, мен Кудайымдан казан сураймын. Чоң казан — он эки карыш тай казан! Баягы салтанаттуу тойлордо чоң очокко асылып, арча отун жагылып, бир тайдын эти бүт бүлк-бүлк кайнаган төрт кулактуу бай казан!

Ишенгиле, ишенгиле. Кудайым ошол казанын берет. Анан үйгө үт кирет. Ошо үт менен бирге кут кирет. Бир эле үйгө кирген үт эмес, бүт үйгө кирген үт! Бир маа келген кут эмес, жамы калайык калкка келген кут!

Башыңарды көтөргүлө, аягыңарды тың шилтегиле. Алдыңкы белбелеске эми эле жетип барабыз!

Ач кишилер алды жактагы белбелестен көз айрыбай илкип келатышты. Улуу тоо койну сырдуу, табышмактуу, көзөл, катаал, татаал. Ашуу, бели, жон, кыры колоту, тайпаңы, төрү тиги эле ак кар, көк муз муздагына чейин түркүн өсүмдүккө бай. Көз жоосун алган байчечекейлери үлп эткен желге ыргалат. Атыр жыты аңкыйт. Анан ошол байчечекейлүү төрдөн булак ырдап чубурат. Анан шагылы төгүлгөн корум, жел ойногон апай бет, баш айланткан чың, сүрдүү коркунучтуу. Анан береги бел-белеси азыр эле жетип баруучудай ээк астында туруп, сең жакындаган сайын, ал арылай берет, арылай берет. Улуу тоонун сыры бүт боюнча ушул белесте катылгандай: көзгө чукулдугун айтпа. Анан сен чукулдасаң кол жетчүдөй болуп туруп, дал үмүттүн өзүндөй улам алыстаганын көр...

• Азыр эле жете барып тиги белести ары ашалычы — дейт Куйручук илкиген ач кишилерге угуза.— Кудайым маа тайказанын берет. Казан куру кайнабайт эмеспи. Баарыңарга жеткидей ырыс-кешигинер ошо казанда! Тиги алдыңкы бел-белеске чыгалычы. Баарыбызга күч бүтөт. Алдыбызга ат мингендей болобуз...

* Т. Сыдыкбеков. «Күлкү жана өмүр» китебинен.

Бө-ө-өгг... мына бу туу бел. Оо, кагылайыи Ата конуш. Эми береги таштын тармал бадалынын арасынан Кудайым маа он эки карыш казанын берет.

Илең-салаң басып, ач кишилер белге чыкканы жонундагы куу оокаттын жүгүн акырын жерге коюшту. Бири ошо өз жүгүнө сүйөнө олтурду. Бири селейген бойдон алды жакка карады үнсүз. Бири жер-сууга сыйынды, өзүнчө эле кобурап. Бири олтурууга да, кобууроого да алы келбей үлдүрөп турду көлөкөдөй. Деле эркекке караганда мындай алааматтарда ургаачы кайраттуу, тың, чыдамдуу болот деген кеп ушул белестен дагы аныкталды. Энелер балдарына, жубайлар эрлерине үйрүлдү. Сүйөпталды.

— Жаныңды сеп алдырчы...

— Балакетинди алайын сербейген. Тээтиги алды жакта түнөргөн биздин Ата-Конуш.

Ошо Ата-Конуш менен төш тирешип күрөшчүдөй Куйручук жалпыга угуза айтты, тиги тармалданган бадалга карай басты:

— Оо Кудайым! Менин ырыскымды ушул журтумдан айткан элең. Ушу журтум менен мен Белеске келдим. Эми өзүңдөн он эки карыш казаң сураймын. Менден эми ошо тайказаныңды аяба. Сураганым он эки карыш. Бир эли, жарым эли кем болсо да албаймын. Ошо бай казанымды бер колума!

Куйручук ушул кебин ач кишилерге угуза айтып, басып баратат.

Кишилер анын айтканына бүтүндөй арбалып, чынымда эле бир тайдын эти бүлк-бүлк кайнаган берекелүү казанды көз алдына келтиришти.

Таягына өбөктөй сүйөнгөн карыя кадимкидей мыңк-мыңк күлдү:

— Оо касиеттүү куудулум ай, көрчү бизди кеби менен тойгузуп баратканын. Бу жөн киши эмес. Кудайым Куйручуктун сураганын берет!

Ошол замат Куйручук кылчая калды:

— О эркектер, баскыла бери. Тигине он эки карыш тай казан, бай казан! Кудайым бизге казанын берди.

Эми ошол казан толо кайнаган ырыскыны дагы аябайт. Киши ырыскысыз, Ата-Конуш элсиз калычу беле. Баскыла, тездегиле, тездегиле!

Жаанга, күнгө, желге кубарып калган өрөө кийиздин астынан кишилер тай казанды ачыкка алып чыгышты.

Ач кишилер тоюна түштү... Үлдүрөп баскандар тыңый түштү... Балдардын ыйы басылды... Карыялар сакал сылашты кадимкидей... Энелер балдарын маңайдан сылады... Кыз-келиндердин беттерине кан жүгүрдү... Уландар бойго жеткендей жаадырай басты...

Жол бою, жол бою кызык-кызык баянды кеп салып жаагы ачылган Куйручуктун айткандары кишилердин көңүлүн ачып, күлбөстөр күлүштү кадимкидей. Акылман куудулдун жагымдуу кеби, угумдуу кеби, куйкум кеби кишилерге дем берди, үмүт улады, күлкүгө кандырды, өмүрдү узартты.

Анан Куйручук Ата-Конушундагы өз дөбөсүнөн кез үзбөй ой тербеп олтурду. Ыракаттанды жер-суу көркүнө канып, эл деминен күч алып. Кеп чакмагын чакты. Андан күлкү тутанды.

ТУРПАНДАН КЕЛАТКАНДА

Кыргыздын үркүнүндө Куйручук Кытайдан кайтып келе жатканда жетимиш үч кишини тамактан өксүтпөй багып келген.

Ат-Башы жакта го сыягы, көп бүлөгө жол азык табылбай, айдалары куруп келе жатышса, чоң жолдун боюндагы көрүстөндө көр казып жаткандарды көрүп калышат. Куйручук азган-тозгондорду бир коктуга жашырынтып коюп алиги көр казгандарга келет да:

— Иш илгери болсун! — дейт.

— Кандай акмак кишисиң, биз эмне, кырман басып жатыптырбызбы — деп кетмен ала чуркап, кубалап жиберешет.

Куйручук коктуга кирип тигилерди байкап турат. Казып бүтүп калгандарын баамдайт. Көр казгандар тарап кетээри менен көрүстөнгө барып, жашынып калат. Бир оокумда

өкүрүк чыгып, жер дүңгүрөтүп эл өлүктү алып келатканын көрөт да, көрдүн ичине кирип жатып алат. Көрүстөнгө калың эл жыйналат. Бир киши казанактын ичин көрүп чыгайын дегенде Куйручук аны дароо буттан бекем тартып, саамга коё бербей турат. Ал өң-алеттен кетип, бакырат. Аттуусу атын минип, жөөлөрү учкаша чаап качып жөнөйт.

Казган мүрзөнүн сыртында кереге жыгачка таңылган өлүк жатат.

— Көрдүн ичинен бир балээ чыккан экен дешип, түрдүү ойлорго кетишет.

Бир маалда жүрөк токтотуп, он чакты баатыр сымактары менен молдолору көрдүн жанына келишет.

— Кимсин? Адамсыңбы, перисинби? Кай макулуктан экениңди билдир? Добуш сал! — дешип өлүктүн жанында чай кайнама убакытка чейин турушат. Эч жооп болбогон соң беш-алтоосу казанакка эңкейип карашса ичинде бир киши жатат.

Куйручук көзүн бардап, «желгиле, келгиле!» — деп коёт. Тигилер биротоло качмакчы болгондо баягы көр казган кишилер:

— Бир качкын келип, салам айтып, иш илгери болсун дегенде кубалап жибергенбиз, бир болсо ошол киши чыгар. Өзү бир келесоо же ашкан жиндидир. Кудай сактасын тим эле сүйрөп чыккыла! Желмогуз чак түштө эле көргө жатып алмак беле дешет.

Бир топ киши жакаларын кармап, тобоо келтирип, казанактын кырына келишет.

— Элдин үрөйүн учурбай бери чык. Деги сен кимсиң?

— Ой журт! Силер мени эмне тегеректейсиңер? Турпандан жетимиштен ашуун киши ачып-арып жерибизге келатабыз. Аларды элиме аман-эсен алып кеталбай, эл караанына зар болуп, көчтүн астын утурлап, сенделип жүрсөм, мени токмоктоп кубалап салдыңар — дейт.

— Качан! Ой киши, калп айтпа! Өзүң качып кетпедиңби. Иш илгери болсун дебединби! — деп көр казгандар кыйкырышат.

— Ырас, мен ачкандан өлөт экенбиз, кокус өлүп калсак, менин да өлүгүм көмүлбөй талаада калат. Иткуш жеп кетет. Андан көрө белен, казылуу көргө жатып өлөйүн деп келсем, кубаладыңар. Албетте, иш илгери болсун дебегенде, ар кимдин кылган ишин кийин кетсин демек беле? Эми болоору болду, тирүүлүккө тойдум. Кытайдан бери балапанча жем берип, багып келаткан жетимиш үч кишим бар. Ошолор биерге жетип, ачкадан өлмөй болушту. Өлгөндөрүн көзүм көрбөсүн. Өзүм өлсөм мейли. Белен көр турганда кайда барып өлмөк элем.

Алып кеткиле тиги өлүгүңөрдү! — дегенде эл күлүп жиберет.

. — Кудай жалгап, адам турбайбы? Жан алгычпы дегенибизчи! — дешип эл акылэсин жыят.

— Өлгөн киши жарды беле же бай беле? — дейт Куйручук.

: — Чоң бай эле, эми чыгыңыз, өлүктү көмөлү! — деп эл жооп берет. Анда Куйручук:

— Бай киши болсо малынан эсеп бере албайт. Мен чыкпаймын. Эсепти жакшы билем, экөөлөп эсептеп сурагына жооп берели. Өлүктү үстүмө көмгүлө. Жетимиш үч киши араң жан жатса, кайсы ырысыма тирүү жүрөт элем. Алардын жаманчылыгын көрбөй өлөйүн — деп көрдөн чыкпай коёт.

— Эми эмне кыласың? Эптеп ун-талкан чогултуп берели?

— Жок болбойт. Берсеңер бир семиз уй, үч кой союп, жан башына бир пуддан эгин бергиле. Үч күнү баарыбызды конок кылып баккыла. Эл сергип, унаа эшектер тыныгып алса эптеп жерибизге жетип алабыз. Эгер буга көнбөсөңөр, анда чыкпаймын, кошо көмүлөм. Мени издеп Орусиядан көп солдат келет да силерден кунумду алат. Менин элге-журтка эркелигим белгилүү — Куйручук баатыр, Кудайберди акын деген мен болом! — дейт.

Куйручук дегенди укканда элдин баары уу-дуу түшүп, таанып, анын айткандарына макул болушат.

КЫЗЫЛ ӨГҮЗ, КӨК СОКО

Кеминдин Коёндуу деген жеринде топ жыйын өткөрүлөт деп кеп-сөз жүрүп калат. Ал убакта кулак— куйруктар жаңыдан жоюлуп, жаңы заман шарапаты башталган эле. Чогулушка жер-жерден батрактар, аларды башкарган өкүмөт өкүлдөрү чакырылат. «Бай-манаптардын деле тобуна катышып, көрүп жүрдүм. Эми батрактарымдын тобун да көрөйүн» деген ойдо Куйручук да барат. «Чогулуш», «жыйналыш» деген сөздөрдү түшүнбөй кедей-кембагалдар жыйынга чогулбай коюшат. Өкүмөтчүлөрдүн айласы кетет. Ошондо Куйручук «мен чогултамын» деп, алдына жакшы ат минип, айыл аралап ырдап чыгат. А кезде: «Айылга ырчы келиптир» десе, уккан эл ичкен ашын жерге коюп, убачубап жөнөшчү тура... Кеминди жакалай кыдырып, Куйручук ырдайт:

Баракелде батрак! Байдан миндин аргымак. Токунганың жалбырак, Жүрүп кеттиң калдырап.

Кудай берди батрак, Кудайкул атаң чакырат. Кызыл өгүз, көк соко, Беремин деп ашыгат.

Кызыл өгүз, көк соко, Жаралыптыр темирден. Жер чийген сайын жулунат, Чарчаганды билбеген. Чөп менен жем жебестен, Тартат жалаң май менен.

Сөзгө кулак салгыла, Топ жыйынга баргыла. Кызыл өгүз, көк соко, Берет экен алгыла!

Эл ичи күбүр-шыбыр. — Мурда жерге «отмай» дегенди төлөчү элек. Эми кызыл өгүз, көк сокусуна жалаң май чогултуп берип турат турбайбызбы... — Дале, бизге түшкөн түйшүк... — Кутулбайт экенбиз да салыктан дегендер көп.

Муну сезген Куйручук алардын санаасын тындырып: — Кызыл өгүз силер жеген майды жебейт. Сызгырып да ичпейт. Өзү сасык май таап ичет. Он эки мүчөсү, ичегикарды бүт темир болсо, силер жеген куйрукту сурап жемек беле? — дептир.

КАЛЫК ЫРЧЫГА БЭЭ БЕРДИРГЕНИ

Кабакта Канболот деген мартабалуу адам энесине аш берип, кадимки Калык ырчыга «ырдап берсин» деп киши жиберет. Чакырылган эл толук келип аш башталат. «Калык мына келет, ана келет» менен ашты дагы эки күнгө созуп, келген элге эки күн ашык конок берип калат. Аш аяктаар маал жакындап, жигиттер улак тартып жаткан кезде Калык жыйырмадай киши менен келе жатканын көрүп, Канболот Калыкка таарынып, «бүгүнкү күн менен үч күнү күттүк, эми аш тарап калды, сыпайгерчиликке кете берсин» деп алдын тороп киши чаптырат.

Калык келе жаткан кишилери менен кошо кайра тартып жөнөп калганда, муну уккан Куйручук чаап жетип Калыкты алдына салып, атын сооруп: — Сен Канболотко келбей элге келдин. Чакырган убакта келбей үч күн кечиккенине Канболот таарынып калды. А эл болсо сени дале эңсеп жатат. Канболот агандын таарынганын, элдин эңсегенин жазгын! — деп ашка ырдатып келет.

Калык аш бышымдай ырдап, элди ыраазы кылат. Таарынган Канболот кошумчага келген малдан эки эчки, бир кой берип: — Эми ушуга ыраазы бол ырчым,— дейт. Калык куюлуштуруп ырдап кирет:

Таарынычы жазылбай, Кектеп берди Канболот. Эки чанач, бир тери, Эптеп берди Канболот. Ушуну менен элиңе, Кет деп берди Канболот! Азыр өлгөн турушат, Булар анан кантип мал болот?

— Калык болду! Токтот!—дейт Куйручук. Ал андан ары улап ырдабай токтоп калат. Куйручук Канболотко кайрылат:

— Канболот, Калык ининдин тейи бузулду. Өзү айткан терини ийлеп, береги элдин алдына салып, мынабу эки чаначтан кымыз куйгуча оозун баспасаң, оо, кымбатка туруп каласың го...

Аш ээси дароо сөз жүйөөсүн түшүнүп, Калыкка мурда берем деп даярдап койгон бээни бериптир.

УШУНУ АЙТА БАРГЫН!

Куйручук да бир жылдары Тер-Жайлак жайлоосуна барып, Орозбайдыкына түшүп калат. Өктөбүр төңкөрүшүнүн иши уланып, байманаптардын ындыны өчүп берекеси кетип турган учур болот. Деген менен тсонун арасы, борбордон алыс тургандыктан Сары-Камыш байлары али күчүндө эле.

Орозбай Куйручукту тай союп конок кылат. Кадырлуу коногуна жакшы нээти бар экендигин көрсөтөт. Бирок, эмнегедир сабыры суз отургандыгын Куйручук байкайт да ага суроо узатат.

«Орозбай бу сенин саламаттыгың жайындабы же бир жериң ооруп жүрөбү? — деп сурайт. «Ээ Куке! ден соолугум таза. Оокат жетиштүү. Ошентсе да уктасам түшүмдөн, ойгонсом оюмдан кетпеген бир санаам бар. Жашым өйдөлөп калды. Артымда туяк жок. Көз жумсам атанын жолун улаар уулум болбосо... мага кыйын болот го. Мына бу байлыгым опоосуз болуп калат го... Мурасчым ким болот? Ушуга түпөйлөдөнөм» — дейт Орозбай.

Анда Куйручук карскарс күлөт: «Орозбай! Эрке токолунду эркекче кийинтип, арча тору күлүк мингизип, жайы-кышы жарыша чаап жүрсөнөр төрөмөк беле?! Сенин кабагыңды салаңдаткыдай эч күнөөң жок. Мына бу эркек кыял эрке токолун Саадат сага эки эркек, бир кыз тууп берет. Балдарыңдын боосу бекем, өз бойлоруна, оокатка тың, очорбачарлуу адамдар болушат...» дейт. «Оозуңа май Куке! Ылайым эле айтканың келсин!» деп Орозбай алкап жиберет. Куйручук да сөз илебін суутпай туруп, «Балалуу болсоң, баш сүйүнчүсүн өзүмө жеткирип бересиңби? Жай болсо жай, кыш болсо кыш, айылым тиги Жумгалдын көкүрөгүндө эмеспи...» — дейт.

Кийинки жылы Орозбай менен Саадат эркек балалуу болушат. Атын Кары коюшат. Куйручукка деп бир кулундуу бээни жетелетип жиберет. Куйручук Орозбай берип жиберген кулундуу бээни алып: «Балдарынын боосу бек болсун! Орозбай алда көрөөр күндү алардын башына салгылык кылбасын! Ушуну айта баргын...»—дейт жиберген кишисине.

Куйручук айткандай эле Орозбай Карыдан кийин Сейит деген уулдуу, Сандал деген кыздуу болот. Кийинчерээк байлыгынан такыр кол жууп, итке минген кедейге айланат. Түрмөгө айдалып, ошол жакта каза табат. Ал эми Орозбайдын балдары азыр да эл арасында очорбачарлуу, оокаттары тың.

...Куйручуктун жогорудагы батасынын жандырмагы ушул экен. .

КОЧКОРГО АШКА БАРГАНДА

1. Кулактын түрлөрү

Кочкордун Коңорчок деген жеринде чоң аш өтүп калат. Мурунку күнү эр эңиш, балбан күрөш болгон. Кийинки күнү эл ат чабыштын кызыгына чогула баштады. Эл ичинде Куйручук да бар эле. Ал жоон топ адам менен дөңдө кобурашып олтурду. Алардын ичинен бир ынабаттуу адам Куйручукка собол салып калды.

— Куке! Кандай сөз айтсаң дагы элге жагат, кулак салып берилип тыңшай калат. Илгеркиден айтсаң ал да оорун, азыркыдан айтсаң бу да сонун! Салт сөзүңө жубанат, куудул сөзүңө кубанат. Же илимиң жок, же билимиң жок, мындай сөздөрдү кайдан таап аласың?— деди.

— Оой адам амалы,— деди Куйручук ага карап: — Адамда үч түрдүү кулак болот. Аларды таш кулак, куйма кулак, акма кулак дейт. Таш кулакка сөз кирбейт. Катуу болот. Ташка тийген ок чак этип кайып кеткендей, талаага кетет. Айтканды укпайт, укканды айтып бере албайт. Экинчиси — акма кулак. Айтылган сөз бир кулагынан кирип, бир кулагынан түшүп калат. Бирок, анчамынча жукжубуру сакталат. Укканын там-тандап, толук айтып бере албайт. Кайран сөз! Сөлтөктөп аксак болуп калат! Үчүнчүсү — куйма кулак. Айтканды бүт тыңшап угат. Кулагына куюп алат. Анан чарчурун элеп таштап, нукура данын пайдаланат. Мындайга айтылган сөз талаада калбайт. Эмгегин жанат. Баягынын айтканы деп атыңды даңазалайт. Сөздү элден үйрөнөт. Куйма кулакка сөз

үйүлөт. Түгөнбөс, баалуу казынага айланат. Чачылган сайын кайра толот. Үзүлгөн сайын улана берет. Муну билген билет. Билбеген сага окшоп мурдун көтөрүп жүрө берет,— деп баягы өзүнө суроо бергенди сөөмөйү менен мурунга сайып койду. Эл күлүп калды. Куйручук сөзүн аяктады.

2. Байлардан алым алганы

Ушул эле аш. — Байлардан алым алуучу элем, алар бар бекен? — деп Куйручук эки жагын каранды. Анын минтээрин билген Куланбай деген киши алты байды катары менен отургузуп, алардын арасына бай эмес эле Аалы сурамчы дегенди, Убайдулла ууруну да кошуп койгон. Куйручукту сынап көрөлү, мурда тааныбайт эмеспи, жаңылып, билбей калса, өзүн уят кылалы деген амалы болуучу. Алардын үстү-башын, кийимдерин дагы түзүктөгөн. Куйручук өйдө туруп, катар отургандардын жанына барды. Кыдырата баарын серп салып, Аалы сурамчыга келгенде аны саал тиктеп турду да:

— Ой баатыр, сен менден сураба, мен сенден сурабайын. Экөөбүз аман-эсен кутулушалы,— деп аны жакадан алып, байлардын катарынан чыгарып жиберди. Эл жабыла күлүп калды. Андан соң Убайдуллага келди. Бир аз байкап турду да? — Ой сен жакында бир ат уурдап келген экенсиң! Ошону ээсине кайтарып бер, менин сенден алганым ошол болсун! — деди да аны да тургузуп жиберди. Андан кийин катар олтурган байларга кайрылып:

— Мында алты бай олтурасыңар. Силер эпке көнөсүңөр, ар бириң экиден, он эки ирик бересиңер! Кыйыктансаңар көргүлүктү көрөсүңөр! Эртең эрте Каманбайдыкына жеткиресиңер! Мен ошол жерде болом! — деди.

— Ээ, Куйручук, эмне үчүн беребиз? Сен жылкычы болуп жылкы айдабасаң, желе тартып кулун байлабасаң, курейлеп кой санабасаң, эмне акың бар бизде? — деди алардын ичинен Конок ажы.

— Адам уккусуз айыбыңар бар. Ошон үчүн бересиңер...

— Кана эмне айыбыз бар экен? Айта койчу — деди жана дагы Конок ажы.

— Силердин айыбыңар ушул,— деп Куйручук саал жылмайып байларга сөөмөйүн кезеди: — Короо толгон коюңар бар, өрүш толгон жылкыңар бар. Бирок, адамча жашоону билбейсиңер. Пейилиңер тар. Өзүңөрдөн дагы аяйсыңар. Азыр эле далилдеп берейин. Карачы, тердепчардап жалаң кебезден шым кийесиңер. Шымдын сырты кокочу болуп кирдеген. Ичин эми киши көрбөсүн! Бит баскан, кумсиркелеген. Жаныңарды айбанга теңеп жашайсыңар! Куурап жүрөсүңөр! Мына айыбыңар ушул! Баса, айтпайын дегем... айттырып жатасыңар. Алдагы майланышкан шымыңардын ичинде ыштаныңар да жок.

— Жок, жок. Ыштаныбыз деле бар. — Байлар жабыла жооп берип калышты.

— Эмесе, чечингилечи? Ыштаныңар болсо, он эки ирикти мен беремин. Эгер жок болсо, он эки ирикти силер бересиңер. Кана элдин ортосуна келгиле! — деди

Куйручук. Байлар күңкүлдөшүп бирин-бири карап калышты. — Кана балдар, келгиле! Буларды чечиндирели!? — Куең байлардын шаштысын кетирди.

— Берели, берели! Эртең эрте Каманбайдыкына жеткирели! — Байлар бир ооздон жооп берип калышты.

— Айланайын, кутулбасак болбой. калды. Ырбатып алгыдайбыз. Дагы бир балээине калбайлы,— деди жанагы Конок ажы деген бай.

Ошентип алым бүттү. Кечинде эл тарады. Куйручук Каманбайдыкына конгону кетти.

КУЙРУЧУКТУН БЕЛЕГИ

Кадыр аке жан чөнтөгүнөн күмүш чакчасын алып чыкты да, оозун кастарлай ачып, насвайдан алаканына төгүп ээгине салды. Чакча аземделип, оймолонуп чиймеленип, дегеле кооз жасалыптыр. Бир капталында арапча жазуу жүрөт.

— Берсеңиз?.. Чакчаңыз эң эле кооз экен,— дедим имере тиктеп. — Буга эмне деп жазылган?

— Куруп кетсин... Бир обу жок сөз...

— Айтууга болобу?

— Көңүлүнө албасаң айтам... — деди Кадыр аке, ээгиндеги насвайды алып жатып.

Мен ойлоно калдым. «Эмнеге оюма алмак элем» дедим ичимде. Анан кызыгып уккум келди.

— Көңүлүмө албайм, айта бериңиз?

— Жаман кишиден бир татым насвай өйдө» деген жазуу бар. — Ууртунан күлүп, жылмайып койду.

— Кызык экен... Өзүңүз жаздыңыз беле?..

— Жок, муну Куйручук берген.

Куйручуктун белеги...

Кадыр аке ойлоно калып, сөзүн кайра улады. — Бул сөздү кишиге айта элек элем. Сага оозумдан чыгып кетпедиби...

Мени бул сөз чындап кызыктырды. «Ушунча жашка чыгып, жан кишиге айтпаган, кандай белек...»

— Бирөөнүн белегин сыймык менен айта жүргөн жакшы эмеспи... Болгондо да Куйручук берсе,— дедим акырын.

— Айтылбай турган сыры бар. Эми сага айтсам болот. Корко турган жайым жок. — Жумшак күлүп койду.

Ш. Эсенгулов. «Көч» аттуу китебинен.

Тиксон бешке чыктым. Сырды сактаганга жакшы эле бекем экемин.

— Ушунчалык айтылбаган, балким күмүштөн уламго?

— «Билгичтигимди» көрсөтүп, айта салдым эле, Кадыр акенин кабагы бүркөлө түштү. Мен өзүмдөн өзүм коронуп, жаңылганымды сездим.

— Капырай силерге дүнүйөнүн каары мынчалык өткөнүн дегеле түшүнбөйм. Бардык нерсени алып келип эле дүнүйөмүлккө, акчага такайсыңар... Адамдын сөзү алтындан да кымбат экенин билбейсиңерби? — деди төмөн караган калыбында.

— Аныңыз чын, аба. "Мен жөн эле айта салдым. Капа болбоңуз? Белектин сырый тезирээк билүүгө кызыктым окшойт. Ушундан кийин Кадыр аке узакка үнсүз отуруп, анан сөзүн улады.

— Бул өзүнчө жомок. Уккан киши балким чыгадык экенине ишенбейт.

...Жарыктык Куйручук адамдын сырттаны эле! Силер аны жазымыш этип жүрөсүңөр. Байкбомб караганда аны шум, митаамдыгы менен байманаптардын айласый Гүгөткөн киши катарында билсеңер керек. Ал кишинин артыкчылыгы адамды өзүнөн билгендиги, боло турган окуяны алдынала туюп, айтканы айткандай келгендигинде болуучу. Илгеркилер андайды «олуя» дешээр эле. Жамандык менен арамдыкка көзү жетип, ага өзү жалгыз күрөшкөн Күрөшкөндө күч менен эмес. Айлаамал менен аз да болсо өч алган. Ушундан улам аны куудул дешет. Мен ал кишинин боорду эзип, элди күлдүрүп жатканын көрө алганым жок. Анын акылдуу, ойлуу сөзүйөи, адамга ;;тагдырын алдынала айтып, көздү карая туруп ким экендигин таамай билгенине көпчүлүк коркчу... Куйручук ушундай киши . болучу.

— Белек жөнүндө айтсаңыз? — дедим кайрадан жеңилдигимди көрсөтүп

— Бул белек дагы Куйручуктун алдынала көрө билгендигинин бир далили. Кишиге айтиаган окуяны сага айтып берейин. Ишенсең ишен, ишенбесең кой...

— Сиздин айтканыңызга качан ишенбей койчу элем. Ишенем аба...

Кадыр аке буладай сакалын сылап, узакка үңкүйүп отурду. Анан акырын күңгүрөнүп, ичинен бир нерсени жактыргандай бышыш ийкеп койду.

— Муну укканың жакшы болду. Аны дагы атаң экөөбүз көргөнбүз. А кургурсырды бат эле ачып коюп:

Ким билет, өлүмүнө ошол себепкер болдубу же башкабы, буйруктун иши дечи... Эмнеси болсо да окуя Куйручук айткандай болду.

...Ал кезде сенин атаң дагы, мен дагы башкармабыз. Экөөбүздү бир аз күндүк окууга борборго жиберисти. Үйдөн кеч аттанып, береги Багышанга эл жата араң жеттик.

— Жүр, Кукемкине кайрылып, жатып алалы. Аттарды чалдырганга тегереги кенен. Эртең менен эрте жүрүп кетебиз деди атаң. Мен үнсүз көндүм. Ал айтканынан кайтчу эмес.

Күз маалы эле. Жыйымтерим аяктап, малдын жайыты кеңейип калган. Куйручук чоң үй тигип, сазга жакын отуруптур. Иттерди абалатып кирип бардык. Кукем жарыктык эшик алдында туруптур.

— Кел, кел Сулуу карам. Сен белең — деди атаңы көрүп. (Атаңды ушинтип койчу). Ал экөө башынан ынак эле. Аттарды байлап учурашып, үйгө киргенде кечки тамак казанда кайнап жатыптыр.

— Мына кемпир, келишти. Айтсам болбойсуң. Көптөн бери келбеген коноктор келет. Бир аз күтө туралы десем, «жок нерсени айтпачы, эт эзилип кетти» деп урушат. — Кукем жайдарылана бизге даттанды.

— Качан уруштум, ботом — деди байбичеси күлүмсүрөп. Келгениңер ырас болбодубу. Жогору өткүлө?!

— Бейили жакшы адамдар ушинтип, казан тулгандан чыга электе келет. Келериңерди чын эле билгендей күтүпмүн. Силерди көрбөгөнүмө көп болду, ыраспы сулуу кара?

— Эки айдай болду го дейм,— деди атаң. — Баягы, бешикте бөлөнүп жаткан баланын бел боолорун чечпей туруп, сууруп алып, өңөрүп кеткениңизден бери биле элексиз.

— Ал кызың торолуп калдыбы — деди Кукем.

— Биттенип атат. Барсаңыз алдыңыздан тосуп чыгат,— деди атаң күлүп.

— Болсун, болсун... Экөөң жасанып-түсөнүп ээрчишип калганыңарга караганда алыс барасыңар го дейм?

— Ооба, борборго окууга баратабыз — дедим мен. Ушинтип, алжай сурашып, тамактанып, чер жазыла

сүйлөшкөнчө төшөк орун салынды. Атаң жаздыкка башы тийээри менен уктап кетти. Мен али уктай элек болчумун. Сыртка атчан бирөө келгендей болду. Кукем сыртка чыгып, жолоочунун алжайын сурады. Кочкорго

бараткан адам экен, түнөп кетүүгө бурулуптур. Байбичеси ага биздин төмөн жагыбызга орун салып берди

Чырак өчүп, түндүк тартылып, боз үйдүн ичи караңгы. Алиги жолоочу жатаары менен коңурук тартып кирди, түгөт. Дегеле, кирпичим илинбей койсо болобу. Кукемдин да тынчы кетти көрүнөт, бир убакта ак көйнөкчөн ак дамбалчан болуп, төшөктөн суурулуп, эшик жакка барды. Анан акырын басып келип коңурук тартып жаткан жолоочуну басып жыгылды. Ал олбурлуу неме көрүнөт. Конуругу тып басылып, кыйкылдай баштады. Бир маалда кырылдапшырылдап барып, акыры дымы чыкпай калды. Мен кадимкидей коркуп калдым. «Бул эмнеси, коңурук тартканы үчүн ушинттиби? Кудай уур, коңурук тартсак бизди дагы ушинтет го?» — деген ойдо атаңды акырын колтукка түрткүлдөдү.

Кукем тигинин үстүнөн туруп, эшик жакка акырын шырп алдырбай басып барып, керегеде илинип турган чапанды жамынып, төрдү карай өтүп, кайра ордуна жатып алды. Мен тигил конокту «өлдү» деп ойлодум. Бирок ал өлбөптүр. Көптөн кийин эс алып, аябай келме келтирип, атын токунуп жүрүп кеткендей болду.

Мен эптеп таң атырдым. Куйручуктун үйүнө түнөгөнүм ошол. Эртеменен чайда отуруп, Кукем ачуулуу күнкүлдөдү.

— Адеби жок. Тааныбаган үйгө келсе да адеби жоктугун көрсөтөт. Жаман адатын билген соң көрпөчөсүн төшөнүп тигиндей эле бир жерге жатып албайбы. Азыр күн жылуу. Ал уктап, эс алышы керек экен. Биз анын коңуругун тыңшап, түн күзөтөбүзбү? Адеби жок? Өзүнөн башканы да ойлоо керек... Эми «мага бир сыр көт рүндү» деп үйүнө барып түлөө өткөрөт эмеспи.

— Мен аны өлүп калдыбы деп корктум,— дедим мен.

— Өлбөй жерге кирсин. Доңуздай күчтүү неме экен. Көкүрөгүн ныгыра басып отурсам да ойгонуп койбойт.

— Мен эч нерсе турбапмын — деди сенин атаң.

— Туйбаганың жакшы болду, Сулуу кара. Аны бил: генде тура калып, менин айыбымды ачат белең. Оңой ак жүрөк эмессиң — деп жылмайды Кукем.

— Чынында эле үйүңүзгө келген конокту жакшы кылбапсыз — деди атаң.

— Мына, ушинтет... — Кукем ойлуу отуруп, анан, — Коногум, тууганым, жакыным досум, таанышым деп, алардын кемчилигин кечирип, жамандыгын жашырып,

Көңүл кош болсоң, сенин андан айырмаң кайсы? Ал өзү жамандыкты багып, бапестегендик эмеспи.

— Бул айтканыңыз туура, — деди атаң тез ынанып. — "Атаганат, сиз дайым жанымда болгонунузга жаңылбас элем. Көчүрүп кетейинби Куке?"

Мына дагы жаңылдың. Мен көчүп кетем десем, эл эмне дейт? Андан көрө сен көчүп келсең жарашат. Колхозго башкарма болосуң. Эрөөн-төрөөнү жок.

Чай ичилип дасторкон жыйналгыча Кукем көзүн жуумп, үнсүз олтурду. Мен эшикке чыгууга камымдым. Көрсө бала экемин... Атаң кебелбей отурган. Ал Кукемдин сырын билчү тура.

— Отур чунак бала, — деди Кукем мени. — Азыр жөнөйсүңөр... Угуп тур Сулуу кара! Жакшы барып, жакшы келесиңер. Барган жерден олжолуу кайтасыңар. Жолуңар шыдыр болот. Экөөңөрдүн насибиңерге жолдон бир табылга буйруду. Табылып калса, эч кимге бербей, эч кимге айтпай сырды ичиңерге сактагыла. Кийип да айтпагыла! Ошол өмүрүңөргө өбөк, жаныңарга жөлөк болсун! Оомийин! — деп бата кылды.

Биз эшикке чыгып аттанганда атандын тизгинин кармап туруп акырын өтүндү.

— Сулуу кара, көрүнүп калса мага гөлөш ала келчи? Гөлөшүм эскирип кетти деген сөзүн угуп калдым. Атаң баш ийкеп, макул болду. Биз жөнөп кеттик. Сүрө бастырып, Шамшынын белине жете бергенде кеч кирип кетти. Чоң таштын түбүнө имерилип, жакын калдык. Эртең менен эрте аттанып, мен алдыга кеттим. Атаң артта кармалып калган. Белге жакындаган сайын бетеге буралып, эң эле кооз. Аңгыча жолдун таманинда^дөМгёиүгг1 жаткан бир нерсе көрүндү. Жакындап келсем баштык экен. Аттан эңкейип, эңип алдым да койнума ката койдум. Ырасын айтсам атандан жашыргым келди. Кукемдин «эч кимге айтпай, эч кимге көрсөтпөгүлө» дегенин эсиме түшүрдүм.

— Сен эмнени эңип алдың? — деди, атаң артымдан жете келип.

— Эч нерсе — дедим жашырып.

— Жаныңды жебе! Койнуң дөмпөйүп турбайбы?

Мен уятымдан күлүмүш этип, тапкан баштыгымды көрсөттүм. — Кызык, Кукемдин «экөөңөрдүн насибинерге жолдон бир табылга буйруду» деп айтканы ушу го деди. Таң калдык.

Белден эңкейип, булактын " боюна олтуруп, баягы баштыктын оозун чечтик. Ичинде бир аз боорсок, бышкан алты керчөө, эки чучук, бир маки анан ушу чакча бар экен. Бир чучук менен үч керчөөнү боорсокко аралаштырып жеп алдык. Артынан кол чаначка байланган кымыздан жутуп, аттарды чалдырып эс алын отурдук.

— Мен Кукеме баа бере, албайм. Ал баасы жок адам — деди атаң.

— Мындай көрөгөчтүк чанда гана кишилерде болсо керек...

Мен үнсүз баш ийкедим. Эки табылганы экөөбүз бөлүп алдык. Ал макини алып, мага чакчаны берди.

— Насвай чекпесем, муну эмне кылам? — дедим мен. Анткени көзүм макиге түшүп турган. Мүйүз саптуу, келишкен маки эле..

— Азыр чекпесең, ,кийин деле бир пайдасы тийер. Катып ал, — деди ал өкүм.

Атаң ал табылга жөнүндө жолдошторуна ачык эле айтып жүрдү. Мен кылайып ооз ачканым жок... Арадан жыл өтпөй согуш чыгып кетти. Экөөбүз тең чогуу жекөдүк. Ал байкуш кайтпай калды. Мен минтип жашап жүрөм. Көп жыл өтүп, жолдоштордон ажырап «томолой жетим» калганда, бир күнү өзүмдөн-өзүм буулугуп насвай тарткым келди. Көмүркөйүмдүн ичинен ушул чакчаны таап алдым. Ошондон бери насвай атам...

Кадыр аке чакчасын жаны көргөндөй, кызыга айландыра карап, анан бир атым насвай алып, ээгиде какты.

ЖОЛУҢАР ШЫДЫР БОЛСУН!*

Жыйырманчы жылдары тоо арасы кыйла жадыра баштады. Уруулар өз-өз айлы болуп көчүп-конуу мурдагыдай. Айылдарда мектеп ачылышы, улан-кыздын окууга кызыгышы, алгачкы басма сөз элге келиши — жаңылык. Атка минерлерде өкүмпастьк, озбурлук, эпчилдик бир аз мизи жапырылайын деп, Кеңеш өкмөтүнүн мыйзамын жактап, ага ынанган кишилердин жаңылыкка берилиши ушунчалык дейсин, кай бир карыя кишилер:—Мен молодож болушту суранам — деп айыл кеңешине келет.

— Куру аякка бата жүрбөйт. Куру кепке жол көрүнбөйт. Чылбыр майламайын молодож боло албайсыз — деп ал момунга козу сойдурга» шылуундар да бар. Беш атар өнөрүп кишилерди ар кандай зомбулуктан коргоочу болуп жүрүп, өзү киши тоногон тентектер да бар.

Ошондой тентек Текеатар ыстаржниктин кытмыр оюн Куйручук байкайт. Бирок, ага кандайча тийишердин ыгын келтире албай, бир чети бу жаңы өкүматтын кишиси менин Куйручук экенимди билбей «корс» этип коёбу же менин кебиме аябай корстон болуп, «бирге жүр, Куке» деп биротоло мени дос этеби? ...Хи-хи... деп күлгөн болуп, анан теке тургай, бука атар болсо да, балам сенин тентектигиңе бир сыр тургандыр деп жүргөн кези.

Үч-төрт эшекке бакал буюм жүктөп, жөөлөп-жалаңдап, өрөөндөгү айылдарда бала-чакалуу кашкарлыктар жүрүштү. Кебетелерине караганда булар баягы бир тыйынды он тыйын эткен алдамчылардан эмес. Тек эптеп жан баккан бакылдар.

Кантсе да тигил эшектерге жүктөлгөн зумбал, куржундарда баалуу буюм бар деп болжодубу, не канча айтса да мурду жытчыл ыстражник эмеспи, Текеатар чын эле бул бечераларда баалуу буюм бар экенин сиздиби... Ал тигилердин ээн жолго чыгышын андыды.

Эл кезип, күн өткөрүп келаткан кашкарлыктар көп күттүрбөй Кочкор тарапты бет алды. Жүктүү эшек — жүктүү эшек. Ал атам-замандан бери жүгүн көтөрүп бел басып, ашуу ашып, кыдың-кыдың басып кишиге кызмат этип келаткан бул жаныбардын киши үчүн күчү адал, сүтү арам. Ага бу эшек бечара деле анча кейибейт го. Себеби, эшек тургай кишилер бирин-бири эшек этип жумшап алса, киши экен деп, ал киши экенин деле анча аябайт дечи...

Ушул тагдырына канагат эткенсийт — жүктүү эшек кулагын шалпыйтып, бир калыпта туягы «тып-тып», соорусу «бүлк-бүлк»...

Маалмаал ээси:

— Хы?! Анаңны... дейт сөгүп. Анан ал өзү локулдап басып, кыңылдапкыңылдап, кайкалап, алды жактан үмүт улап келе берет, келе берет.

Жарык дүйнөдө ушундайча жан багышты парыз этин келаткан бечара кашкарлыктар Кызартты кыйла өрдөп, тиги эле ашууну алкымдап калган кезде туурадан «паң» мылтык атылды. Эшектер кулак силкишти. Коркуп кеткен ээлери жата-жата калышты. Кайданжайдан чыга келген Текеатар кара аттын ойноктото, беш атарды санына таяна келип буюрду.

— Тургула, жанынардан үмүтүнөр болсо. Эшектен жүктөрдү түшүргүлө?!

Жанынан корккон бечералар буйрукту аткарышты. Жүгү түшүп, үстү жеңилдей калган эшектер дүнүйө капар. Ээлери буйрукка кыңк этпей, куржун, зумбалдардын оозун сөгүп жатышты.

Ат ойдолотуп, каарданган Текеатар тигилерди шаштыра:

— Алтынкүмүш, апийимди бөлөк койгула! Кыркма сакалчан карыя эки алаканын жая, шалкая

түштү кейип, жалбарып:

— Уай, кудайыма кулдук, таксыр балам. Көрүп турасыз го... Бизде ой кыйбат заттар канака болот?

* Т. Сыдыкбеков «Күлкү жана өмүр» китебинен.

— Кууланба, чал. Аткезчиликтин ичке жолун дал сендейлер табат. Кара эшек көтөрүп келген ак зумбал сеники го. Оозун сөк, бачым.

Карыя күнгө күйгөн шадылуу колдорун каржайган көкүрөгүнө койдугу:

— Ынаның таксыр балам... Ликин шу зумбалымда көр оокаттан артык кыйбат нерсе болсо, эшегимдин тезегии...

Үстүнө кийген ак кементей күн нуруна экилене агарып, алдындагы ак боз жайдандап, алчактай басып, капталдай бастырып ошол кезде Куйручук келатты. Кайран киши аппак болуп күлүндөгөн күн нуруна асмандан түшө калгандай жетип келди.

Текеатар шалдая түштү.

— Оо жолуң болгур — деди ага Куйручук тек: — Мылтыгыңдын үнү сен экениңди билдирди. Саа жаңы Өкмөт алдагы беш атарды өнөртүп койгондо... Эптеп күн көргөн бечараларды тоно деди беле?! Момундарды алдаган кызыл-кулак, сүткорлорду, апиийим жүгүрткөндөрдү карма дебеди беле! Оо, ит капсын, сени!

— ...буларды тинтишке акым бар — деди Текеатар.

— Акындын бардыгын мен да билем! — деди Куйручук түктүйүп. — Адамды тинтүүгө акы алган киши көрөгөч болот алгач. Ошо тинтээр кишисин билип тинтет. Акым бар деп эле наактан тинте берсең, сен ак кишинин шагын сындырасың. О ит капкырым. Алдагы мылтыгыңды соройтпой асынып ал, ийниңе. Бул чөйрөдө сен аткыдай кийик жок...

Текеатар дале тек турат.

— Оо тагасы — деди Куйручук карыяга. Ыстражниктин иши ушундай. Бул өрөөндө мылтыкчаны киши тоногуч экен. деп ойлобонуз. Жолуңар шыдыр болсун! Куйручук Текеатарды ээрчитип жөнөй берди.

— Бастыр Теке турмак, бука атсаң да эми эрмектешер кишиң менмин!

Өздөрүнө арка салып кетип бараткан аппак кишиге селсе карап турган карыя алкыш узатты:

— Уаа, кудайым ак жараткан адам экен да. Эл-журту менен муң билбесин бу асыл адам!

КУЙРУЧУКТУН КУЛАКТЫКТАН КУТУЛУШУ

Жигит кезимде Куйручуктун өз оозунан уккан элем

Сизди кулакка тартылган деп да жүрүшөт. Эгер ошол кеп чын болсо, анда кантип кутулгансыз? — деген суроого Кукең жооп бере баштады.

— Ооба, 1931жылы кулак болгомун. Сельсоветте чогулуш өткөрүлүп, Куйручук Өмүрзак уулу «кулак» деген чечим чыгыптыр. Муну мага туугандарым айтып келишти. «Кулак болгондо эмне болом? Короо толгон малым жок. Минип жүргөн жалгыз атым, боз үйүм, төшөнчүм бар. Менден эмнени алышат? — десем, отургандар жаалап:

— Оо кокуй, бу киши түшүнбөйт турбайбы? Бай болбогонун менен бай-манаптар менен чогуу жүргөн, ошолордой эле жашаган. Кедей болуп кыйналгак эмес. Элден алып жеп жүргөн. Азыр да элден алып күнүгө кой-козу соёт деп атышпайбы? — дешти туугандарым.

— Мен кедей-кембагалдардан алган эмесмин. Байлардан алчумун. Жеке эле өзүм албай, ошол бечараларга да берип турчумун. А азыр болсо оокаттуулар өздөрү берет мага. Мен бирөөдөн зордуктап алган жокмун. Деги менин эмне күнөөм бар? — дедим.

— Сизде күнөө болбогону менен инициз Жунушаалыда кеп болуп жатат. Ошол баканооз болуп, күнөөсүз адамдарды айдатып, мал-мүлкүн тарттырып, өкмөткө өткөрүп атпайбы... Сизди да сатып аткан ошол эмеспи дешет.

«Мен кулак эмесмин. Кулак болбойм»,— десем.

Айтып берген Отунчу Ногойбай уулу.

Андан көрө Кочкорго барып райондун жетекчилерине даттанышыңыз керек. Бишкекке барып даттаныш керек» деп мени баарылап көндүрүп салышты.

«Эл сүйүп, өздөрү берген кой-козудан ажырап, сорпо ичпей каламбы?» — деп санаа башыма түштү. Кой, Кочкорго деп жүрөмбү, биротоло Бишкектеги чоңдорго жолугуп келемин деп чечтим. Кыргыз АССРынын министрлеринин төрагасы Исакеев Баялыга бармакчы болдум. Бишкекке жетип, Баялынын үйүн сурай баштадым. Кеңсаларына кирүүнү ойлогон жокмун. Сурамжылап отуруп, Баялы турган короого бардым. Бакшакуу, чоң короо экен. Короонун каалгасын ачып, «Баялы» деп заңкылдадым, эч ким чыкпады. Кайталап кыйкырдым. Үнүмдү каркыратып кыйкырдым. Үйдөн беш-алты киши удаа чыгып, топтошуп мени таңыркап карап калышты. Аларга көңүл бурбай, үнүмдү бирде кыркыратып, бирде каркыратып «Баялы» — деп кыйкыра бердим. «Бу соо адам эмес го» деген үн угулду. «Дүрбөп калышса экен» деп турам ичимден. Аңгыча бир жигит жаныма келип: — Эмне мынча кыйкырасыз? — деди. Мен ага жооп бербедим. — Деги сиз кимсиз, эмне керек, айтпайсызбы? — деди жана. Унчукпадым. Жигит кайра басып үйгө кирди. Мен дале кыйкыра бердим.

Аңгыча, бирөө чыгып, мени көздөй шаша басып келатат. Баялы го деп болжодум. Ал мага жакындаганда: — Мен кулак болдум. Этят бол. Жакындаба, кулактыгым жугат дедим эле, ал күлүп:

— Куке, сиз кулак эмессиз. Жүрүңүз үйгө деп, колтуктап жөнөдү.

Чайда отуруп сөз башталды. — Куке, малдуу болдуңуз беле? — деп сурады Баялы. — Менде эмменин малы. Болгону минип жүргөн атым бар. Мал элде болсун! Элде болсо, ортоктошомун. Үйүмдөн эт үзүлбөйт, мал союлуп турат. Эл топтошуп тамактанышат. Ал эми алтын-күмүшүм жок — деп жооп бердим. Дагы көптү түшүндүрүп бердим.

— Куке, сиз эч качан кулак болбойсуз! Кочкорго барып, райондун жетекчилерине жолуга кетиңиз. Мен кабарлап коём, аларга — деди.

Кочкорго келсем, мени издеп жүрүшкөн экен. Мекемелерине киргизип, «Сизди кулакка туура эмес тартышкан. Кулактыктан кутулдуңуз. Мурдагыдай жашап жүрө бериңиз» — дешти...

«Мына ушинтип кулак дегенден кутулгамын» — деп сөзүн бүтүрдү Куйручук.

КУЙРУЧУККА АДАМДАРДЫН БЕРЕСЕ БОЛУШУ

Куйручук кээде «адамдар мага өзүнөн-өзү эле бересе болуп калышат» деп койчу. Буга мен көзмө-көз ынаандым.

1937жылы, күзгү чөп чабуу мезгилинде комсомолдун Жумгал райондук комитетинин өкүлү катары ошол кездеги «Жаңы-Арык» колхозуна дайындалгам. Милдетим — чөп чабуу өнөктүгүнүн жүрүшүн көзөмөлгө алуу эле. Ал эми «Кара-Булак» колхозуна мамлекеттик банктын башкаруучусу Жайлообаев деген жигит дайындалган.

Чөп чабуунун түшкү дем алуу мезгилинде Куйручук беш-алты киши менен келип калды. Аттарын алдык. Учурашып жайланып олтургандан кийин ал жердеги көпчүлүк Куйручукка кеп салып берүүсүн өтүнүштү. Кайран киши, кызыктуу сөздөрдөн сүйлөп, кулактын курчун кандырды. Сөздүн кызуусу менен түшкү дем алыш эчак өтүп кетиптир.

Тышка чыктык. Аңгыча Жайлообаев мени чакырып калды.

— Сиз менен кеңешейин дедим эле... Кантсе да Жумгалдын уулу эмессинби. Мен Куйручук аксакалды биринчи жолу көрүшүм. Биздин Көл айланасында «Куйручук качандыр бир кезде болгон» деп сөз кылышчу. Көрсө, Куйручук деген ушул турбайбы. Эми өзүң кандай дейсиң? Бу кишиге акча берейин дедим эле... Акчам азыраак болуп жатат. Берсем алаар бекен? — деп калды.

— Кээде мен сенден сураган эмесмин — деп, албай да койчу эле — дедим.

«Мейли, берсе берип көрөлү» деген экөөбүз Куйручуктун жанына басып бардык. Жайлообаев колун сунуп учурашты.

— Аке, бул жигитти сиз менен тааныштырайын. Биздин районго мамлекеттик банктын башкаруучусу

Айтып берген Отунчу Ногойбай уулу.

болуп келген. Өзү көлдүк болот. Сизди биринчи жолу керүшү экен. Баятан бери сөзүңүздү угуп, ыраазы болуп, азыраак акчам бар эле, берсем алаар бекен деп суранып жатат — дедим мен. Куйручук Жайлообаевди тике карап: — «Бересе болуп калыптырбы?» — деди. Жайлообаев акчасын сунду.

* * *

...Сөз аягында айта кетейин.

Куйручук өзү атайылап сурагандарынан алам дегенин албай койчу эмес. Демек, эч ким анын сөзүн эки кылбайт эле. Ал тургай аны өздөрү артынан издеп барып, койкозу, акча бергендер болчу. Эң негизгиси — Кукең өзү сурап алса да, же өздөрү ага беришсе да эч кимдин ичи ачышканын укпадым. Тескерисинче, «Куйручук менден бир кой алды», «Куйручукка жыйырма сом бердим!» — деп мактангандарды, кубангандарды көп жолу көрдүм.

ҮЧ АЧКА

Куйручук күзгө жуук «Көлмө» колхозунан келатып, көз байланаар маалда Баш-Кууганды айылына ат бурат. Көп үйдөн башкалардыкына кайрылбай, Абайылда деген кишинин үйүнө түшөт. Отузунчу жылдардын аяк чени болсо керек. Элдин көбү жакыр, ичсе ашка, кийсе кийимге жетишпей турган кыйын кезең экен. Ошентсе да казаны оттон түшпөгөндөр деле айылда бар болуучу. А Куйручук мунун баарын билсе дагы атайын Абайылдага келет.

— Келиңиз Куке келиңиз! — деп сыпайгер тосуп алат үйдүн ээси. Бирок, оокаты өпчап, кембагал эме кадырман адамга өз оюндагыдай сыйсыпат көрсөтө албай аябай уялып калат. Каткан калама, карандай чай менен эле жатышат.

Абайылда эртеси таң сула сала ойгонот. «Үйүмө олуя келсе коноктой албадым. Атайы чакырып келтире албагандар канча! Кукем тургуча бир козу таап келейин. Батасын алайын» деген ойдо карбаластай атын токунуп, жуп бастыра берерде үйдөн Куйручук да чыгат.

— Ой, Абайылда, таңзаардан каякка? — деп токтотот аны, — же мени таштап кете берейин дедиңби?

— Кечириниз аке, азыр эле... тез эле келип калам, — деп мукактанат ал.

— Сенин сырыңды билип турам. Убара болбогун, түшкүн кайра, атыңды байла! — деген кебин айтып, Куйручук арыктагы сууга колун малып, жүзүн чаят. Экөө кайра үйгө ээрчише кирип, Куйручук баягы каламадан сындырып ооз тийип, аттанып кетмекчи болот.

Абайылданын көңүлү чөгүп, маанайы өчкөн. Огобетерден шагы сынып, жер карап, кейигенсип калыптыр.

— Шылкыйба Абайылда! Мата сый көрсөтөйүн деген жакшы ниетинди билдим. Ушу пейлине ыраазымын. Таарынбаймын. Жоктун жону катуу Эмне кылмаксың? Бу силерди үч ачка дейт! Атың да ачка, өзүң да ачка, үй бүлөң да ачка! Эми муңуңа кападар болбогун. Буйруса, ачкан кардың тоюнат, жырткыч кийимиң бүтөлөт! Үйүңө бекеринен келбедим. Ырыскы таштап кеттим! Оомийин, ишиң оңолсун! — деп батасын берип аттанып кетет.

Ушундан көп узабай айылда шайлоо өтүп, Абайылда айыл кеңешпнин төрагалыгына шайланат. Анысына куйрук улаш жыл айланбай короосуна мал толот, достамырлуу болот.

КОЖОМКУЛ МЕНЕН БӨЛТҮРҮК, ЖЕ КУЙРУЧУКТУН КАЛЫСТЫГЫ

Кожомкулдун кыргыздын кыйрыпа, казактын калкына атактуу балбан катары таанылып, эңишем дегени эңилип, күрөшөм дегени жеңилип, ача буттууга, адам аттууга алдырбай турган чагы экен. Айрыкча, анын даңазасы казактардын айтылуу Нурмагамбет — Балбан — Шолагын ат үстүнөн алып түшкөн соң огобетер күчөгөн кези. Балбан-Шолак өмүрүндө Кожомкулдан гана жеңилиптир. Узакка дейре канатташ эки элден Кожомкулду

коркутар балбан чыкпайт. Эрегишер эр жок, күрпүлдөшөр шер жок, тирешерге тең жок! Кожомкул, Кожомкул бойдон! Деген менен элден чыгат тура акыры...

Оиузунчу жылдардын аяк чечинде Бишкек уездинде чоң маараке өтүп калат. Тойго коңшу казак, өзүбек элинен да коноктор, балбандар, чабандестер чакырылат. Адаттагыдай эле Кыргыз атынан Кожомкул балбан күрөшкө салынат. Анын атагынан, алп мүчөсүнөн чоочуп эч ким түшпөйт. Түшмөк кайда! Бир маалда «Көлдөн келген Бөлтүрүк балбанды күрөштүрөбүз. Азыр алып чыгабыз» — деп калышат Көлдүк чоңдор. Бирок, мааракени башкаргандар буга көнбөйт: — Кожомкулга казак менен өзүбектен киши чыкпады. Демек, намыс кыргыздын колунда! Эки кыргызды күрөштүрбөйбүз... Конокторго кеп болбойлу! — дешет.

Ал кезде Бөлтүрүктүн атагы алыс-жуукка угулуп, аттай ташты аласалдырып, койдой ташты колтуктап басып кеткен, уйду улактап көтөргөн чагы тура. А Кокендин мындай өнөр аңазасы эчак эле элге тараган болчу. Ошентип, Кожомкул менен Бөлтүрүк күрөшпөй калат. Тойдун солунда боз үйдө табакташ болуп калышат. Алдыртан биринбйрп сындан өткөрөт. Экөө тең Бири-биринин купулуна толот. Көкүрөктегү балбандык демөөр эки алпты купуя ээликтирет. «Бир кармашып көрсөк ээ» дешет ичтеринен саап. Аңгыча алардын оюн билгенсип, Жумгал менен Көлдүн билермандары собол таштап калышат:

— Кожомкул менен Бөлтүрүктү өзүбүз эле күрөштүрбөйлүбү...

— Балбандар арманда калбасын!

— Байгеси эки тараптан он эки жылкы болсун...Бир айдан соң, эки балбан күрөшмөй болот. Жер

ортосу деп Кочкорду тандашат. Убада сөз бекийт. Жумгалдыктар да, көлдүктөр да өз балбандарын алдынала даярдай баштайт. Жалаң май чөкмө буудай, күчү күрүч менен тамактандырып турушат. Өздөрүнүн да күндүр-түндүр ойлогондору ошол күрөш эле. Көптүн күткөн күнү келет. «Кожомкул менен Бөлтүрүк күрөштүз экен» деген кабар эл аралайт

Кожомкулду Жумгалдын Суусамыртанан үч жолу ат котортуп Кочкорго апкелишет. Атайы жасалган араба менен Көлдөн Бөлтүрүктү жеткиришет. «Бүгүн балбандар эс алсын. Жол жүрүп чарчашты. Эртең күн аркан бою көтөрүлгөндө баштайбыз!» — деп эки тараптын билермандары макулдашат.

— Ээ, Кожоке, бу Бөлтүрүктү жыгасыңбы? — деп сурашат аны жандагандар.

— Балбан балбан күрөшкө жыгамын деп түшөт. Бөлтүрүк оңой балбан эмес. Айры төштүн алдына жаткан жок элем. Буйруса, жыгамын,—дейт Кожомкул тобокел кылып.

— Кожомкулдун атагынан сүрдөбө! Жыгып бер! — дешет Бөлтүрүккө көлдүктөр.

— Кожомкул сүрдөбөй турган кишиби... Бирок, сүрдөсөм келбей койбойт белем — дейт Бөкөң дагы шерденип.

Эки балбан Бири-биринен сестенип, кайра батылданып, намыстанып турган чагы... Кочкордун кан базары элге толгон. Чычкан аралап өтө алгыс. Аттуусу атчан, өгүзү бары өгүзүн минип, жөөсү жөөжалаңдап келгендер. Калыстар шайланды. Кермеге он эки жылкы байланды.

Эл чуркурап бата берип, адеп ортого Кожомкул чыкты. Бою адамдан бир бөлөк. Ай далысы далдаят, Айры төшү калдаят. Булчуңдары күржүйөт. Жаактары кере карыш. Кабаккашында ач жолборстун сүрү бар Атаңгөрү ким даап бет келмек буга!

Эл чуркурап бата берип, эми Бөлтүрүк чыкты бөлүнүп. Бука моюн, буура сан бу дагы укмуш көрүнүп. Бою Кожокенден саал пасыраак болгону менен андан тууралжын экен. Зыңзың этип кенебейт, анчамынча кишини бучкагына теңебейт. Ачууланган аюудай түрү бар, Атаңгөрү балбан деп ушуну айт!

Алаңгычакты, аркы бет маңдайдагы дөбөдөн капталдай чаап, ачайкырыкты салып бир атчан көрүндү. Артында чаңы буралат. «Токто! Токто! Оо Кожомкул! Оо Бөлтүрүк!» деп кыйкырып келет. Эл да, балбандар да жабыла аны карап калышты. Көрсө, кайран Куйручук экен. Аты көл-шал. — Токтогула, туугандар! — деди ал колун жаңсап элге кайрылып:

— Оо, эл-журт! Бул опурталдуу оюнду токтотолу! Акыл калчайлы! Эки арстан алышса, экөө тең мертинет. Эки тоо кагышса, экөө тең көчүп аңга айланат. Эгер азыр бу эки балбанды күрөштүрсөк, экөөнүн бирөө өлөт! Аман калганы он эки мүчөсүнүн экөөнөн айрылып, айыкпас майып болот! Бул касирет кимге керек? Кимге кызык? Айткыла? Куру намыс кудайга жакпайт! Силер да акыл тегереткиле балбандар...

Куйручуктун кебине каршыгып, каяша айтчу киши болбоду. «Олуянан айланайын Билип келген тура!» — дешти. Эмеле, бирин-бири кабыландай качырып, кара жерге жапырууга комдонуп калган балбандар да жоошуй түштү. Куйручук аларга жүз бурду:

— Экөөңөр тең элден чыккан эрен пендеден чыккан беренсинер! Эгем силерге каруукүчтү мол берген.

Экөөндүн тең балбандыгыңар ашыккеми жок бирдей төп турбайбы... Мынабу элге тамаша керек, а силерге жан керек! Кармашпагыла! — деди.

Кожомкул менен Бөлтүрүк бу сөзгө баш ийүүгө аргасыз болушту. Анткени, Кукеңдин сөз жүйөөсү алардан балбан эле.

Элдин көзү дале Куйручукта. Ал атынан түшүп, канжыгасынан жембаштыкты чечип алды. Кайра элдин алдына келди.

— Оо эл! Бу делебе козголгон кыйын болот. Эки балбандын тамашасын көрөбүз, кызыгына батабыз деп келдиңер. Демиңерге суу сепкендей болбоюн. Азыр балбандардын башка тамашасын баштайлы! Өздөрү да өкүттө кетпесин...

Куйручук колундагы жембаштыктан зоот аттарга ылайык жуп орус таканы алып чыкты да бирин Кожомкулга сунуп: — кабыштыра кармап көр!—деди. Ал таканы эки учунан кармап, өзүн карай ичкери толгоду эле, така ийилип барып, «чарт» дей түштү. Кезек Бөлтүрүккө келди. Ал экинчи таканы кош колдоп, сыртты карай имергенде, анысы да ийиле түшүп, эки бөлүндү.

Куйручук эми жембаштыктан кыркылып, бооланган кызыл талды сууруп, балбандарга карматты. Анысы балбандардын шадысына чакталып бооланыптыр. Кожомкул сол колу менен талдын үстүндү уч жагынан кармап оң колу менен ылдыйкы жагынан мыжыга толгоду эле, боонун кыркылган учунан кадимкидей суу агып, жерге сарыгып турду. Бөлтүрүк да боону аткый кармап, бураганда беш манжасынан суу сызылды.

— Тээтиги, чоң жээрде кашканы чечип келгиле,— деди Куйручук жарданып турган жигиттерге байлануу атты көрсөтүп. — Жаныбар, Камбар-Ата тукумунан мындай жоош мал болбойт. Үркпөйт, теппейт... Мына ушул атты отуз кадамга көтөрүп барасыңар! Отуз кадам! Окус ашырып ийгениң ала көөдөксүң, кемиткениң чабалсың!

Бир жигит жээрде кашканы жетелеп келди. Не бар, не жок дегендей, астыңкы, арткы буттарына бошураак тушамыш салынды.

Кожомкул далдайып басып келди. Эңкейе калып, атты жонуна салып жөнөдү. Ат окуранып алды. Бул бир укмуштай көрүнүш эле. Бөлтүрүк да кыйналыпкысталбай ошентти.

Эки алптын тамашасына элдин жарпы жазылды. Шыпшынгандар, уудуу түшкөндөр көп. Ар кыл сөз чубагандар андан арбын.

— Ээ Кожомкул, сен Кожомкул эмес эле Кошой турбайсыңбы?! А сен Бөлтүрүк Бөлтүрүк эмес, анык көк жалдын өзү экенсиң!—деди Кукең балбандарды күлкүгө ала сүйлөп. Баягы байге Куйручуктун айтуусу менен тең бөлүндү. Калктын бу күнкү калыстыкка көңүлү көтөрүлдү.

СӨЗ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Куйручуктун сөзүн уккан кишинин бою сергип, көңүлү кушубак тартып эргип, кубанычка бөлөнөр эле. Куйручук кирген үйгө кут кирүүчү. Ал үйгө эл чакыртпай эле убайчубай жыйшып, ал тургай бешиктеги баланын да ыйлаганы тыйылып, бардыгы СӨЗ тыңшап калганына таң калганымды эмдигиче унута албаймын. Кут кирүүчү дегеним, үйдө дасторкон жайнап, эшикте казан толо эт кайнап, өзүнөн-өзү, той түшүп калуучу. Эл эт жегенге эмес, сөз укканы келүүчү.

Бир жолу Куйручук Чаекке келип калды. Абышкаларды ээрчип мен да бардыш. Ал аңгемесин айтканда кээде куюлуштуруп, кээде жамактап, сөз араларына макалылакаптардан кошуп, кээде көпчүлүктү күлкүгө бөлөп, кейбирде терең ойго салып, анан кайра байкатпай ал ойлордон тартып алып сүйлөп олтурду... Кайран кишинин сөздөрүнө кымызга суусун каңгандай болду. Айрым сөздөрү жалкуйругу желге ойногон күлүктөрдү чубатууга салгандай элестеди. Ошол күнү кеч киргенин да сезбей калыппыз. Аңгемесинин аягында төмөнкү сөздөрдү айтканы эсимде:

— Бу жарыкта, Өлбөй турган жан жок. Бардык макулук өлөт. Ар кимдин мойнундагы милдет — Ар бир пенде көнөт. Асмандагы ай да өлөт, Күлүндөгөн күн да өлөт, Ашуусу бийик тоодо өлөт,

Агыны катуу суу да өлөт. Бу жарыкта эмне өлбөйт? Чечендердин сөзү өлбөйт. Акындардын тили өлбөйт. Акылмандын дили өлбөйт, Жазылып калган кат өлбөйт. Тарыкта калган ат өлбөйт, Мындан башка баары өлөт! — деди.

Аңгыча бир кызыл жүздүү абышка:—Э, Куке, ай менен күндүн, тоо менен суунун өлгөнүн жандырып кой, балдар түшүнүп алсын,— деп калды.

— Ай менен күндүн өлгөнү, Батканда нуру өчкөнү. Аскарлуу тоонун өлгөнү, Аңга айланып көчкөнү. Агын суунун өлгөнү, Агалбай чөөт болгону. Акыры кургап, соолгону.

—Ушундай! Мына силер менин сөзүмдү уктуңар. Үйрөнүп алгыла! Кукемдин сөзү эле деп айта жүрсөңөр, менин өлбөгөнүм ошол!.. Аңгиче азанатпай, тели болгон жылкыдай темтеддетпей, ашыра да кетпей, кемитип кежеңдетпей, кийинкилерге айтып бергиле!— деген болучу жарыктык.

КУЙРУЧУКТУН КАРЫШКЫР ЧААП АЛГАНЫ

Куйручук Ак-Талаадан түш оон чыгып, Молдонун белин ашып, Соң-Көлдүн түшө беришиндеги Жолум-Үй кыштоосун карай келе жатты. Кыштын күнү эле. Асман саал бүркөлө тартып, кээде кар себелей калып тургандан уламбы, айтор, бети-колду чымчыгылап, чыкылдаган суук жок. Алыс жолго көп жүрүп дасыккан алдындагы карагердин жүрүшү шайбыр. Анүстүнө жол дагы көзүнө үйүр, сырдакана болуп калган.

...Сары-Булактын өрдөшүнө бурула бергенде Куйручук кардагы карышкырдын изин көрдү. Абайлап караса, жалгыз эмес экөө экенин баамдады. «Кайбарлар, киши жүргөн жол менен жүргөндөрүн...» деп койду өзүнчө. Аңгыча жолго жакын торпуда шоңшоюп отурган карышкыр көрүндү. Коркуп, качып жөнөгөндү мындай кой, ордуна козголуп койбойт. Тимеле, Куйручук менен учурашканы күтүп отургансыйт. Жол-жолоочунуку. Түз эле бастыра берди. «Эмне кылаар экен» деген тейде унчукпады. Кыйкырып, коркутпады. Өтө берди, байкамаксан болуп...

Мына кызык. Кудум мергенчинин итиндей аттын артынан ээрчип албаспы. Куйручук ага кээде кылчайып коюп, жүрүп отурду. Кашабандын дагы кала тургудай түрү жок. «Кишиден коркпогон карышкыр кол салат» дечү эле — деген ой келди башына. Дайыма алыс жолго чыкканда «кереги тийер» деп, эч кимге көрсөтпөй катып жүрүүчү жоон саптуу камчысын ээрдин алдынан алып, оң колуна оңтойлото бүктөй кармады. Үзөңгүнү чечсемби деп... бирок, чечпеди. Атка оңтойсуз, бош отуруп калаарын билди. Тигил жырткыч ичиктин этегин бурдаса, кокус оодарылып калбайын деп бара берди. Тобокелге салды. Атты такымга басып, качканга да болбойт мындайда. Себеби, кашабаң огобетер күчөп, куу алаары бышык. Жандуунун өжөрү, көгү, тайбасы эле — карышкыр.

Көп өтпөй ээрчип келаткан карышкыр жолдон чыга берип, шоңшоё калып, Эки-үч жолу улуп жиберди. Каптал жактагы коктудан булаң этип, дагы бири чуркап чыгып, тигинисине жанашты. «Аа, булар сүйлөшүп алышкан тура» —деп Куйручук ого бетер кайраттана түштү. Эми жырткычтар аттын оң жагына чыгып, он беш кадамдай аралыктан жандап жөнөштү. Кез-кезде ыркыраша калышат. Бири канчыгы, коктудан чыга калганы дөбөтү экен. Опсуз чоң... Тайторпоктой бар. Бир маалда экөө кайрадан ыркыраша калып, саамга буйдала түшүштү. «Арр» деген үн чыгып, канчыгы дөбөтүнүн омуруосуна тиш салды. ...Дөбөт карышкыр тигинден алдыга озо чуркап келип, шарт бурулуп, качыра

берип, аттын үстүнө секирди. Жырткычтардын өз ара учурашканын, «сүйлөшкөнүн» байкап, ээрге бекем отуруп, камчысын мыкчый кармап келаткан Куйручук жырткычты мандай тушка — эки көздүн ортосуна шилтеп калды... Карышкыр чалкасынан кетти. Төрт аягы көктү карап, буттары тыбырап турду да, аздан соң бир ыптасына шалак дей түштү. Арттагы каңчыгы эки жолу улупулуп алып, анан капталдай качып жөнөдү. Куйручук карга оонаган карышкырды ат үстүндө бир-пазга карап турду. — Анык көк жал экен! Адам ээй, киши жегиси бар — деди да жолун улады.

Кеч кирип баратты. Эл орунга олтура Сары Булактагы Чоком байдыкына келип түштү.

— Оо, кел Куке! Төргө өт. Ырас болбодубу! Ниетиндин түздүгүн кара, тамактын үстүнөн чыктың...— деп Чокомбай Куйручукту жылуу тосуп алды. Казандан жаңыдан чыгарылган эт чарадан буусу көтөрүлүп, булоолонот.

Ал жай сурашып, дасторкон жайылды. Табакка кол салышып, анан кеп учугу уланды. Куйручук жолдогу окуяны айтып берди. Бирок, Чокомбай анын сөзүнө ишене бербеди.

— Койсоңчу Куке?! Баягы көп тамашандын бирин айтасың да. Айтсаң эле ишенип калгыдай жаш бала бекем. Камчы менен карышкыр дөбөттү — көк жал жырткычты өлтүрө чаптым дегениң жомокко окшойт. Көк жал карышкыр тургай, эшиктеги жаман короочу да өлбөс камчыга... Бир чапканда жан бергидей чымчык эмес го карышкыр деген. Аай Куке, бу же жалган мактанганың, же мени тамаша кылганың...

— Эгер ишенбесең, анда мелдешелиби? — деди Куйручук. Чокомбай дароо макул болуп, экөө кол алышты. Жеңдиргени бир жылкы бермей болду.

— Чаар бээнди бересиң — деди Куйручук.

— Карагерди таштап кетесиң — деди Чокомбай. Куудулдугуна салып, башка эле бир жорук ойлоп

кутулуп кетпесе, Куйручукту жеңдим деген оюна Чокомбай бекем турду. Эртеси багымдатта аттар токулуп, жөнөй беришти. Жандарына Чокомбайдын бир жигитин ээрчитип алышты.

Баягы жерге келишсе, карышкыр түгүл изи да көрүнбөйт. Алтүндө кар жааган болуучу. — Ээ Куке, жааган карга шылтоо кылчубу, куудулдугума салам дебегин... Карагерди бере берсеңчи — деп Чокомбай ого бетер компоёт. Өткөнкеткен алып кеткенби дейин десе, аттын да, кишинин да изи жок. Ээн коктуга ким эле эртелеп келе койсун.

— Өлтүргөн карышкырың тирилип кеткен го ыя Куке,— деген болуп Чокоң ансайын үстөмөндөй сүйлөп, арыбери бастырат.

— Кетмек эмес эле... Тээ аркы дөмпөйгөн жерди карачы? — деди Куйручук жигитке жалгыз түп чийдин тушун көрсөтүп.

Жигит басып барып, ошол дөмпөйгөндү тээп көрсө, карышкырдын саноору булая түштү. Бир кулагынан сызылып аккан кан кардын үстүнө уюп, тонуй калыптыр. Үчөө үйгө кайтышты. Куйручук аттан түшпөй туруп, чаар бээни байлоодон чечип алып, кош айтышып жолун улады.

Карышкырды союп, терисин Чокомбайдын кыштоо үйүнүн бир жак капталындагы эски ноолуга илгенде бучкагы жерге эки бүктөлө түштү.

— Атаңгерүү даана көк жалдын өзү турбайбы... Куйручуктун колдоочусу бар деген чын экен — деп күбүрөгөн Чокомбай карышкырдын терисин тиктеп саамга ойлуу турду.

ЖАНАКЕНИН СӨЗҮ

Ал кезде райондук сактык кассанын башчысы болуп иштөөчүмүн — деп сөзүн баштады Жанаке карыя. — Чактен чыгып, Кайырманы көздөй атчан бараткам. Мазардын алдындагы кечмеликке жакындаганда эле эмнегедир оюма Куйручук түштү. «...Ал бардык кишиден, айрыкча кызматта иштегендерден алам дегенин алат дешет. Кокус кайсы бир күнү мага жолугуп, бирдеме сурап калса бербей койбоймунбу... Эмне болоор экен?» деп ойлонуп келе жаткам. Ушундай ойго алаксып, кечмеликке да кирип келиптирмин. Жол эңкейиш болчу. Мен сууга кире берерде, тиги өйүздөн бир атчан көрүндү. Токойдон чыга калып, ал дагы сууга кирди. Карасам Куйручук экен. Жаңы эле ойлоп келаткан кишим

күтүүсүз алдыман чыга калганына апкаарый түштүм. Экөөбүз дал суунун ортосунан кездештик. Шашкалактап салам айтып ийдим. Алик алып, сунган колумду коё бербей туруп: «Сен кайсы балам элең?» деди. Мен Конойдун уулумун дедим. Атамдын алжайын сурап калды.

Аңгыча, «келе алдагы он беш сомунду» десе болобу, көрүп тургансып. Чын эле чөнтөгүмдө башка акча жок, он беш сомум бар болчу. Кандай бергенимди билбей калыптырмын. Кечмеликтен өтүп, бир топ бастырып келгенден кийин акыл токтотуп, жарыктык кишиге аябай таң калгам. Колдогону, бир керемети барбы...— деп жүрдүм дейт Жанаке карыя.

Ал сөзүн аяктаганда дымып отургандар да шыпшынып калышты.

ДЕРЕКТИРДИН ТАҢ КАЛГАНЫ

1929жылы Кайырма айылында чоң мектеп ачылып, Чүйлүк бир жигит анын деректири болуп келет. Ал кезде мектептин деректирин эл аябай кадырлап, сыйлашчу экен. Күнүгө бир үй аны конокко чакырып турат. Ал башка жактык болгондуктанбы, Куйручукту жакшы билбептир. Конокко барган жеринде Куйручуктун кереметтүүлүгү, калыстыгы жөнүндөгү көп кеп-сөздү угат. Бирок, эмнегедир ишенбейт. Аларды апыртма, жомок катары кабыл алып жүргөн болот.

Күндөрдүн биринде ошо деректир бир үйдө отурса Куйручук жөнүндө дагы сөз жүрүп калат. Өзү да кербезденген, бой көтөрүп турган эме экен, «Койсоңорчу ошол Куйручугунаарды, байларды жандап жүргөн кишини да мактайсынар. Керемети, көзү ачыктыгы деле жалган. Ал бир алдамчы болуш керек»,— деп тетирлене сүйлөйт.

Аңгыча эшиктен ит үрүп калат. Ким болду? — деп терезеден карашса, Куйручук түз эле ушул үйгө келатыптыр. «Куйручук экен» деп калышат. Бир жигит чуркап чыгып атын алып, эшик ачып үйгө киргизет. Бардыгы жапырт тура калып учурашат. Баягы деректир гана ордуна турбайт. Кукең деректирдин катарынан орун алат.

— Ушул үйдө бирөө мага кайбат айтып жатыптыр... билгенимден улам кайрылып калдым. Насипти карачы, тамактын үстүнөн да чыгып — дейт жайланышып отуруп.

Бардыгы «кайдан билди?» дегенчелик кылышып, биринбири аңкая карашат:

— Куке, сизге кантип кайбат айталык. Бул инициз гана Сизди бир көрсөм болот эле дегенинен өзүңүздү кеп кылып жатканбыз...

— Сен кайсы баламсың? — деп Куйручук алиги деректирге суроо салды.

— Мен Чүйлүкмүн, бизди Анар-Манар деп коёт. Сиз тааныбайсыз,— деди ал чыйрала.

— Атаңдын атын айтып көрчү? Атасын айтты эле, Куйручук бир аз ойлоно калып,— сени эми толук тааныдым, угуп тур — деп сөз тизгинин бурду.

— Илгери Чүйгө барганымда, мындан көп жыл мурун силердин үйгө конгом. Атаңдын төрт эркеги бар экен. «Куке, уулдарымды сынап бер» деп калды. —

Бул уулдарын кош менен сугаттан башкага жарабайт,— дедим. Атаң байбичесинен катуу жазганат экен. «Жанагы кудай урган кайда жүрөт. Чакырып коёсуңбу» деди ага. Энең узун бел, сары келин экен. Сени эшиктен көтөрүп кирди.

— Мына ушунуң эл ырыскысына аралашат. Бирок, ичи тарыраак болоор бекен дегем. Ошол сен турбайсыңбы... десе болобу.

Деректир өзүнөнөзү үшү качып, жүдөй түштү. Отургандар шыпшынып калышты. Андан соң: «Жанагы менин атымды алган жигитти чакырчы» деп, ага туураган эттен бир сугунтту да деректирге аны көрсөтүп:

— Бул жигит сага эки кой берет. Бирин союп, балаңы бешикке салдыр, балалуу болупсуң. Бирин мал кылып ал — деди.

— Болуптур, болуптур! — Деректир шашкалактап эки жолу кайталап ийди.

Куйручук кеткенден кийин: «Оо, олуяңдан айланайын, балалуу болгонумду кайдан билди?» Мен жөрмөлөп жүргөндө үйүбүздө болуптур, ошол мен экенимди кантип тааныды?» — деп деректир таң калыптыр.

КУЙРУЧУК МЕНЕН СОТ

Ал кезде Жумгал менен Кочкор биригип, Сталин району аталып турган учур. Райондун борбору Кочкор кыштагына жумгалдыктар ар кандай жумуштар менен көп каттап турушкан. Бийликтеги чоюлган чоңдордун баары Кочкордо иштешкен.

Бир күнү ошондой чоңдордун бир даары, өңкөй жаш жигиттер чогулуп, өз ара сүйлөшүп отуруп, акынырчылар жөнүндө кызуу кепке өтүшөт. Сөздөн-сөз чыгып дегендей, Куйручуктун куудулдугу, акындыгы, чечендиги туурасында аңгемелер айтылат. Алардын ичинен бирөө анын көзү ачыктыгы жагдайында кеп уруп калат:

— Жарыктык, Куйручуктун өзгөчө кереметкасиети болсо керек. Эл ичинде бу жөнүндө ар түрдүү аңыздар бар. Ал бирөөдөн бирдеме сураса же алгысы келсе, албай койбойт. Ашык да, кем да албайт, айтканын гана алат. Алганын өзү эле алып албай, эл менен бөлүшүп турат. Айрыкча, бей-бечераларга каралашат экен. Баарынан кызыгы кимдин үйүндө, короосунда, ал тургай чөнтөгүндө эмнеси бар экенин да билип коёт...

— Койсоңчу калпынды! — дейт сот тигинин сөзүн бөлүп: — Кантип эле бирөөнүн чөнтөгүндө эмне бар экенин биле койсун?.. Алгысы келсе албай койбойт дегениң да кызылдай жалган. Мисалы, мен бергим келбесе, бербей эле койбоймунбу? Эмне кылып, кантип алат? — деп келберсийт. Кыязы, Куйручукту тааныбайт да, билбейт да окшойт.

Беркилер уудуу түшүп, аны менен мелдеше кетет. Макулдашуу башталат. Кол алышып, мелдеш—бир тай болсун! — деп бүтүм кылышат.

Күздүн күнү. Баягы мелдешкен жигиттин бири эртең менен жумушка келе жатса, Куйручук аялдамадагы отургучта отуруптур. Эл аны тегеректеп, ар кайсыларды сурап, каткырып жатышыптыр. Алиги жигит барып учурашып: — «Куке, качан кетесиз? — десе, үч күндөн кийин — дейт. Жигит мелдешке катышкандарды жыйноого үлгүрөт. Баары чогулуп Куйручукка иштин чоожайын айтышат.

— Аныларды мага бир көргөзгүлөчү? — деп Куйручук оозун жыйгыча: — Сот келатат... Өзү келатат. Ырас болбодубу, — деп калышат.

Сот курчап тургандар менен учурашып, бурула бергенде эле Куйручук: — Эй жигит! Чүйдүн сары короолундай болбой, келе мага он сом бергин — дейт ыкыстатып. Ал кыпкызыл боло түшүп, бербеймин деп айталбай, шашкалактап, чөнтөгүн оодарып, акчасын таба албай калат.

— Эй жигит, төш чөнтөгүндөгү паспортундун ичинде турбайбы? — дейт Кукең күлүп. Сот оң жаккы төш чөнтөгүндөгү паспортун алып, ичин караса, чын эле он сом бар экен. — Меңиз аксакал — деп бере салат шашыпбушуп.

Куйручук элди айланта карап туруп, акчаны көйнөгү жок, жалаң этине күрмө кийип турган адамга сунат да: — Буга эки көйнөк алып кийип, калганына энеме кант чай алып бергин — дептир.

Баягы мелдешкен жигиттер: — Эмне үчүн, бербеймин дебей, акчаны бере салдың? — деп сурашыптыр соттон.

— Антип айтмак тургай, чөнтөгүмдү аңтарып, паспортумду алып, акча бергенимди да билбей калбадымбы — деп сот чынын айтат.

Кечинде соттун үйүндө мелдештин тайы союлуп, Куйручук дагы кошо конок болот.

КУЙРУЧУКТУН КОНОКТОРДУ ТАМАШАЛАГАНЫ

Ысабек, Көчөрбай, Борончу — үчөө Жумгалдын аягынан чыгып, көкүрөгүн көздөй жолоочулап бара жатышты. Күн батаар мезгилде Багышанга жетишти. Ал күнү ошол айылдагы Куйручуктукуна конуп, эртеси андан ары жөнөөнү ойлошту. Жолдон ат башын бура тартышып, Куйручуктун айылын карай бастырышты. Куйручук бир топ адам менен үйүнүн жанындагы дөбөчөдө отурган экен. Аттан түшө калып салам айтышып, элдин катарына отурушту. Куйручук озунуп жөн-жай сурады:

— Ээ жигиттер, аттарыңар чаалыккан. Жолоочусуңар го. Каякка бара жатасыңар?

— Төмөнкү Кулжыгач элиненбиз. Базар-Турукка бара жаттык эле. Кеч кирип калгандыктан сиздин эшик-төрдү көрө кетели деп кайрылдык аке,—деди алардын бирөө.

— Жакшы болот. Самаганыңар эле менин эшиктөрүмдү көрүү болсо, жүргүлө, — деп жолоочуларды үйүн көздөй ээрчитип жөнөдү. Өзү астыга баштап келди да, үйүнүн эшигин ачты:

— Мына бул эшигим. Чийин талаадан Чилжимбай тартып келген, Айымкан соккон. Сырты кийиз, Сүйүмкан иштеп жээгин баскан. Тээтиги төр. Жыйылуу турган жүк. Анын алдында салынуу шырдак. Эмесе, менин эшиктөрүм ушул! Көрдүнөбү? Тилегиңер орундалдыбы? Болду эми, кайткыла! Ашкана менен казанды карабагыла, а туралуу айткан эмессиңер. Жолуңар болсун! Жөнөгүлө! —деди Куйручук.

Баягы үчөө эмне кыларды билбей, баштарын тырмап жер карашты. Сөз айта алышпады. — Аттангыла! Бастыргыла! — дей берди Кукең. Же аттана албай, же үйгө кире албай үчөөнүн айласы кетти. Бозала болуп туруп калышты. Акырында Ысабек: — Куке, кеч кирип калгандыктан коңолу, — дедик эле деп жиберди.

— Ээ, жолуңар болгурлар. Ошондой дебейсиңерби... Жаш баладай тамтаңдабай, чоң кишидей так сүйлөп үйрөнгүлө! Болду, болду! Андай болсо, үйгө киргиле! — деди күлүп.

Боз үйдүн эшиги кайрадан ачылып, жолоочулар үйгө киришти. Жайланып төрдөн орун алышты. Эми алар жолоочу эмес, кадырлуу коноктор эле. Мурдагыдай сүрдөбөй демдерин басышты. Көңүлдөрү көтөрүлдү. Кой союлуп, казан асылды. Куйручук ары кызыктуу, ары күлдүргү сөздөрүнөн айтып берип, алардын жарпын жазды. Бул жоолугушуу үчөөнүн жүрөгүндө унутулгус болуп калды.

МЕРГЕН БОЛБОЙ КУРУП КАЛ!

Апал деген жалгыз бой кемпир түн ичинде короосунан коюн уурдатып, эртеси элден сурамжылап, Куйручуктун үйүнө келет.

— Айланайын Куйручугум! Көргөнү көзгө басаар жалгыз кызым бүгүн же эртеңден төркүлөп келмек эле. Күйөө балам экөөнө союп берейин деп, атайын байлаган коюмду ал түндө ууруга алдырдым. Эртеден бери барбаган үйүм, баспаган жолум калбады. Шекшыбаасы билинбейт. Эми, ушу мен байкуштун короосуна кол салган эме оңбой калсын дегенден башка айлам жок. Элге сөзүң өтөт. Эптеп мага бычакка илингидей бир жандык сурап бер. Өлбөсөм карызымдан кутулаармын. Менин тилимди ким алат?.. Өзүңө келдим. Кызкүйөөгө уят болбоюн, сөзүмдү эки кылба, — деп арызмунун айтып, көпкө бежирейт.

— Бара бериңиз... Кечке жуук бирөө бир чоң ирик жеткирип берет. Жоготкон коюн табылбай калды. Издеп убара болбоңуз, кейибеңиз!? — деп кемпирдин санаасын тындырып үйүнө жөнөтөт.

Куйручук атын токунуп минип, эч жакка бурулбай түз эле Мерген деген кишинин үйүнө келет да, аттан түшпөй туруп: «Оо, Мерген чык бери! Чык үйүңдөн!» — деп кыйкырат. «Шектүү шекинет» дегендей элеңдеп Мерген чыгат. Куйручукту көрүп, салам айтканга да жарабай, апкаарый түшөт.

— Оо, Мерген болбой куруп кал сен! Анык мерген болсоң, түн жамынып айыл ичине мергенчилик кылбай, тиги Сандыкка чыгып аркаркулжа атпайсыңбы, адал тамак жебейсиңби!? Жалгыз кемпирдин коюн түндө атыңа өңөрүп келип, союп жепсиң. Жарты эти азыр дагы тактанын алдында катылуу турат. Эми жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын! Мындан кийин уурулук кылба! Кечинде жайыттан коюн келгенде көк иригинди Апалга жеткирип бер. Кечирим сурагын!—деп атын моюнга бир салып, таскактата жөнөп кетет.

ҮЧ ЖОЛУ ТОЗОККО ТҮШӨСҮҢ

Жумгалдын Өрнөк айылындагы Шералы карыя өзү айтчу дешет

... Ал колхозго башкарма болуп шайланат. Ошондон көп өтпөй, бир чети кызмат ордун майлап, бир чети элден бата алмакка айыл аксакалдарын, колхоздун атка минерлерин

чакырып, бээ союп Туура-Терек капчыгайынын этегиндеги көк кашка суунун жээгиндеги жашыл майсаңга казанказан эт астырат. Чаначчанач. кымыз, бозо ичилип көпчүлүк шатырашатман. Ошол учурда тээ кыядан атчан киши көрүнөт.

— Бу ким болду? Биздин кишилерден эмес, минген аты дагы башка. Чоочун экен... дешип көпчүлүк аны жардана карайт. Жакындаганда ээ, кокуй Куйручук турбайбы, балдар атын алгыла, — дейт бир карыя. Шералы өзү да кошо тура калып, атын алышат. Эл менен учурашып, кымыз ичип бир аз отургандан кийин:—Кетмен-Төбөгө жумуштап баратам. Жолоочу жолдо эмеспи, аттанайын — дейт. — Эт бышып калды, Куке жеп кетиңиз деп суранышат. — Ээ мейли, бышылуу тамакты таштаганда болбойт. Анын үстүнө бу башкармаңарга да айта турган сөзүм болуп калды деп Шералыны сырдуу карап коёт.

Эт желип бүткөндөн кийин аттанмакчы болуп, атынын суулугун кармап туруп Шералыга мындай дейт:

— Башкармам, жанагы сага айтчу сөзүмдү ук. Элден бата алам дегениң жакшы экен. Бирок, элдин батасы кабыл болбой калды. Карган бээ союпсуң... Аның дагы өзүндүкү эмес, колхоздуку тура! Колхоздун малы элдики го. Элдин малын кайра өзүнө союп берип бата алганда, ал тийбейт. Өз малыңдан сойсоң болмок. Атаңгөрү ай, башың үч жолу тозокко түшөт. Мага таарынба... — деп атына минип жөнөп кетет.

— Жарыктык Куйручуктун айтканы келбедиби, үч жолу түрмөгө барып келгенимди билесинер да! — дечү экен, Шералы карыя.

УСУБАЛЫ МЕРГЕНЧИНИН АЙТКАНЫ

Бул окуяны Казак-уулу Усубалы мергенчи айтып калар эле...

— Ээ, балам кесиптин эң жакшысы — өзүң сүйгөн, талыкпай иштеп, ошонун артынан түшкөн кесиби. Ар бир адамдын өзү сүйгөн, каалаган кесиби бар. Дыйкандар маңдайынан терин тамызып, кара жанын карч уруп, күнү-түнү күрөгүн ийнинен түшүрбөй, төшү түктүү жер төшөнүп, жел жазданып уктап, суу барбаган жерине суу чыгарып, жашыл тасмадай болуп желге ыргалган эгинин көрүп кубанса, мергенчи аска менен зоону жамынып, астына таш салынып, чырым этип көз илинтпей, керээли кечке тоо кыдырып, бел ашып, чуңкур, төр, колотторду артып, ар түрдүү аңдардан жолу болсо да, болбосо да чарчапчаалыгып койбой, арча отунду жагып коюп, бел чечпей үңкүрдө жатканды ырахат сезишет. Андан ажыраса бул дүйнө бир тыйынга арзыбайт. Ошол мергенчилердин бири менмин. Өмүрүмдүн көбү мөңгү кучактаган аскалуу зоодо, кар жамынган чокуда, көк жалтаң тайпанда, үңкүрташтын арасында өттү. Мына мергенчиликтин кызыгын бил, бүркүтүмө түлкү алдырып, чаап бара жатканда атым бутумду баса. жыгылып, оң бутум жоон сандан сынып кетиптир. Бүркүтүмдү колума кондуруп, бутумдуканжыгама байлап үйүмө келгем. Ошондо да сүйгөн кесибимден көңүлүм калган эмес. Көзүмө тоо элестеп, чакыргансып турчу.

Согуштан мурунку жылдары— 1936— 1937-жылдар болушу керек. Күз айы. Дың сууп калган кез. Түз-Ашууну ашып, Калмак-Ашууну басып, Үч-Күңгөйдү артып, Гүүлдөккө кирип, Үч-Ташты кырчып өтүп келе жатып, дүрбү менен карасам Сары-Булактын тайпанда он чактыдан ашык аркаркулжалар жатат. Кудай эми бере көр деп жанымдагы жолдошумду жана Учар деген тайганымды таштап, «аркарлардан көз айырбагын, кайда багыт алса ошол жакка тебетейинди булга» деп бек тапшырып, таштанташка жашынып, кудайга жалынып өңүп жүрүп отурдум. Деле эч нерседен капарсыз оттошот. Жакындап өңүп барып, шорголоп аккан теримди аарчып, мылтыкты бет маңдайга алып, бир кулжаны кароолго илинттип, такыр колтукка басып жибердим, эки ала салып барып жатып калды. Ордуман тура чуркап жетип, мууздап жибердим. Маңдайында бармак басым агы бар, килейген күрөң кулжа экен. Жолдошум да келди. Экөөлөп союп, эки атка теңдеп артып, Сары-Булактан ылдый түшүп, андан Жаңы-Арыкты бойлоп, бөксө жолго салып келе жаттык эле бир киши нары жактан чыга келди. Карай салсам эле Кукем экен.

— Ассалом-уалейкум! — дедим, алик алды. Анан, мени ормоё карап: — Ия Усубалы, менин маңдайында бармак басым агы бар, күрөң кулжам бар эле, ошону бүгүн сага буюрган экен, атып келе жатыпсың, шыраалга баатыр! — деди.

— Айланайын Куке! Атканым чын, — деп аттан ыргып түштүм. — Алыңыз, алыңыз, бүт эле түшүрүп берем дедим. — Кантип, жолуң болгур, атканын сен атсаң, алганын мен алат белем. Шыраалга берсең эле болот, — деп күлдү. Мен Кукеме кулжанын бир жак карчыгасын тартуу кылдым. Кукем ыраазы болуп батасын берип бастыра берди. Жолдошум экөөбүз муунбай жакабызды карманып, Кукемдин билгичтигине, олуялыгына таң калдык.

— Ия айланайын Усуке, кулжанын маңдайында бармак басым агы бар экенин, өңү күрөң экенин кайдан билди, күнүгө барып чөп салып жүргөнсүп?.. Айтып берчүсү бар го — дейт жолдошум улам.

ОЛДА, ЖУМАШ АЙ!

Куйручук ИчкеКызартты ашып, Кочкор тарапка бараткан экен. Жолдон Жумаш деген адам жолугуп калат.

— Куке, бүгүн Кызарттын бороон чапкындуу оорусу кармай турган болду. Мына шамалдын жүрүшү ылдамдап, тетири жагынан сого баштады. Белди ашып, Кочкор тарабынан түшө албайсыз. Бизднкине эле конуп алыңыз... — деп үйүнө ээрчитип барат.

Колдон келген тамакашы менен жакшылап коноктойт. Жылуужумшак жаткырып, сыйчылдыгын, адамгерчилигин билгизет. Эртең менен аттанар мезгилинде Куйручукка көкүрөк өйүгөн сырын айтат.

— Айланайын олуям! Менде эркек бала жок. Коломтом кур калбас бекен... Уулдуу болор бекенмин, батаңызды бериңиз!

— Жакшы тилек — жарым ырыс. Сенден батамды аябаймын. Аялың эмдиги жылы ушул Маалда эркек төрөп берет. Бирок, сага айттар шартым, балага ат коёмун деп шашпагын. Мен өзүм келип ат коюл беремин! — деп батасын берип, аттанып кетет.

Күн аптага, апта айга, ай жылга тогошуп, убакыт өтөт. Жумаш күткөн күн да келип, эркек баланын үнүн угат. Кубанычы койнуна сыйбай, бешик той өткөзүп, бапырандайт. Шааншөкөттүн, сүйүнүчтүн шарданы мекен Куйручуктун баягы, шартын унутат. «Кукем өзү тилеп берди эле, өзүндөй эл керегине жараган адам болсун» деген илгери үмүткө жетеленип, уулунун атын Куйручук коюп салат.

Көп узабай айткан убадасын эки кылбай, «бешик боо бек болсун!» айтып, Куйручук да келип калат. Жумаштын жарпы жазылып, атын алып, сыйын көргөзө баштайт. — Жумаш, алып кел баланды? Атын коёлук, — деди дейт бир маалда Куйручук.

Жумаштын айласы кетип, кызарып-татарат. Көзүн ала качат.

— Куке, өзүндөй эл адамы болсун... — деп атын Куйручук койдум эле...

Ушуну араң айтып, жер карайт.

— Олда, Жумаш ай! — Куйручук кейип сүйлөйт: — Айтпадым беле сага! Эми, баландын бир мүчөсү кем болуп калбадыбы! Аттиң Аман болсун! — деген кебин айтып, аттанып бастырып кетет.

Айткандай эле, баланын мурдун каражама жеп, кебетеси кемиткелүү болуп калат. Азыр ошол Жумаштын Куйручугу Жумгалдын Кызарт айылында жашайт.

САРЫБУЛУҢГА БАРГАНДА

Күндөрдүн биринде Куйручук Сары-Булун айылына жумуштап барып калат. Ал кишинин келгенин эл-журт көрүшүп, сүйүнүп жакшы тосуп алышат. Ошол мезгилде эл-жерди билип турушкан атка минерлер чогулушуп, Кукеме өзүбүздү сынагып көрөлүчү деп кеңешет. Куйручукту ар бири колунан келишинче урматтап, конокко чакырып сыйлашат.

Ошентип, Куйручукка ал жердин айыл Советинин төрагасы, башкармасы, зоотехниктери: «Куке айып этпесеңиз бизди сынап берүүнүздү сурайбыз» — дешиптир.

Адегенде баш Жагында отурган Абдыкеримди көрүп: — Сенде азыр «сокур чымын» конуп отурган экен, ал турабы же турбайбы ким билет? — деп токтоло калып, ай, көп туралбас... Өмүрүң узак болот, көп жашайсың! — дептир.

Андан кийин Абышаалыны көрүп: — Сен ыкчыл, билгич, жөндүү азамат экенсиң, бирок келерки ушул маалда кандай болоор экен? — деп ал кишинин ооруп өлөөрүн билет.

Үчүнчү болуп отурган Мейманаалы деген жигитти:— Ээ, баатыр сен өзгөчө чечен, кепке белен жигиттердин бири экенсиң. Кийинчерээк артың болбой турат, — деген экен. Мейманаалы согушка кетип, кайтпай калат.

Төртүнчү болуп отурган Абдиев Кулубайды:

— Кулубай сенин артың жакшы болуп калды. Жылкындын ичинде бир кара кашка, ак шыйрак тайың бар экен. Ошону мага бересиң, — дейт. — Куке чын эле сиз айткан бар. Ал, алыңыз, — деп Кулубай шашып калат. Аңгыча болбой, Эмел жактагы тоодон бир бала шашкалактап атчан чаап келет. «Кулубай аке, Абды атам түндөтөн бери чыдабай ооруп жатат. Түнү бою от менен отурдук» — дейт бала өңү бузулуп. Кулубай атын токутуп тоого барууга камынып калат.

Куйручук ага кайрылып: — Ээ, Кулубай бизди таштап . кете бересиңби? — дегенде: — Куке, азыр эле өзүңүз укпадыңызбы, айып этпесеңиз барып келейин — дейт Кулубай. Анда Куйручук: — Кулубай! Азыр бүгүнкү күндөн баштап кагазга жазып кой. Атаң Абды дагы он үч жыл жашайт. Атаңдын суук оорусу эле кармап калган тура. Андан көрө кечээ энесин карышкыр жеп кеткен күрөң козунду союп, Эки-үч күнү ысыктатса оңолуп кетет. Тоого барбайла коё тургун... Бүгүн сага эки чанач кымыз алып, бир козуну өңөрүп, бирөө жумуштап келет. Ошол кишинин жумуштарын бүткөрүп бер. Ал сени таппай калбасын — дептир.

Айткандай эле, Бостоң-Кайың жайлоосунан Мекеш деген киши келип калат. Аздан соң ошол айылдагы Ажыбай деген киши Куйручуктун келгенин угуп ага келип учурашат да үйүнө конокко чакырат.

— Ажыбай бүгүн сеникине баралбай калдым. Себеби сенин тоодогу малың түндө короондон жайылып жетип, жиберген балаң койлорду таппай кала турган болду. Эртең эрте кел, ошондо үйүңө барайын,— дейт ага.

Кулубай баягы тоодон келген баланы эшикте жүргөндө өзүнчө чакырып алат, жанагы Куйручук айткаи «карышкыр жеди» деген койдун чынбышыгын сурайт. Анткени, бу жөнүндө уга да элек болучу. Бала чын экенин айтат. Муну дагы Куйручук үйдө отуруп билип коёт. «Оо, Кулубай менин айтканым чын бекен же жалган бекен» дегенде, ал күлүп, башын ийкейт.

МЕТРЕЙДИН СӨЗҮ

Бир жолу Чүй суусунун Чым-Коргондон Токмокко чейинки аралыгыма дамба куруунун борборуна керектүү инженердик изилдөө иштерин жүргүзүп калдым. Жанымда төрт жумушчум бар. Аларды акысын төлөп Токмок калаасындагы Дмитрий Иванович Кулаков деген орустун бир бөлмөсүнө жайгаштырдым. Орус абышка сексенден эчак ашкан. Ошол киши Куйручук жөнүндө кеп салып берди. Кыргыз тилин суудай таза сүйлөйт экен.

... Шабдандын ашы болуп калды. Атамдын кеңеши боюнча ашка келген кыргыздарга сатыш үчүн бир араба коон, бир араба дарбыз, бир араба апорт алма алып жөнөдүк. Эл быкбырдай кайнайт. Бир аз сатып жатканбыз. Эл ушунчалык көп болгондуктан бир заматта акчасын бербей талап кетишти. Айлабыз кетти. Атам даттанып орустарга барды эле, алар күлүшүп: «Сенин дарбызыңды доолап кайсы кыргызды жакалайбыз», — дешти. Айрымдары: «Тээтиги кишиге барыңыз, ошол киши ушул аймактын волостнойу», — дешип кеңеш беришти. Кара сакал, семиз чулчуйган неме экен. Атам ага барса ал дагы колун жайып тим болду. Калың топтун ичинде кара жорго минип бирдемелерди айтып элди күлдүрүп, көпчүлүктү тескеп жүргөн кишини көрдүк. Ашка келген орустар да көп эле. Алеша деген батрак «Куйручук деген шут ошо, ошонун сөзүн бүт кыргыз угат. Ошого баргын», — деди. Ага барып атам орусчалап айтты. Мен аны кыргызчага которуп бердим.

Жалчы кыргыз балдары менен бирге ойноп жүрүп тил үйрөнүп алгам. Жанагы Куйручук деген кара киши: «Арабаңардын жанына барып жерге таар жайып койгула», — деди бизге. Өзү элди аралап жар салып жүрдү:

— Ой, ашка келген калайык! Силер бул жерге куран окуй сооп табалы деп келдиңер. Метрей орустун (Дмитрий дегени) коон, дарбызын талап жеп коюпсуңар. Мындай сооп издеген жерге келип күнөө кылганыңарды алла-таалам кечирбейт. Жүргүлө, коонун жебесек да төлөп берелик, — деп өзү баштап келип, жайып койгон кендирге элүү тыйын таштады. Анын артынан келишкен кыргыздар улам беш-он тыйындан таштап жатып акча толуп кетти. Ошондон бери Куйручук деген атты унухпай келе жатамын, — деген эле Метрей.

БОЛДОМОЧУЛАРДЫ СЫНДАГАНЫ

Жумгал районунун борборунда иштеген белдүү кызматчыларды чөп чабуу өнөктүгүнө болдомочу (уполномоченный) кылып жиберешет. Алар жолдо ала күү болуп алышкандыктан, улам кызыккызы кеп чыгып, өздөрүн Куйручукка сынатмакчы болушат. Ат тизгинин бурушат.

Куйручук үйүндө Акматалы деген абышка экөө сүйлөшүп отурган экен салам айтып киришет. Аздан соң: — Куйручук аксакал өзүбүздү сынаталы деп келдик, кимибиз кандайбыз? Сынап бериңиз — дешет.

— Бүгүн сөз угаар чамаңар жок, ала буурул болуп алыпсыңар эртең келгиле — дейт Кукең. Баарынын көздөрү умачтай ачылып, уялып калышат. Акматалы карыя тигилердин шагын сындыргысы келбей: — Кой, Куке? Өзүбүздүн балдар турбайбы, атайын келип калышыптыр, сынап берип, санааларын тындырыңыз, — деп собол салат. Куйручук болдомочуларды бир сыйра кыдырата тиктеп алып:

— Эми балдар, болбостур. Мен болгонун гана айтам. Арманда калбагыла, өктөө кылбагыла, — деп сынап турган болот.

— Кана, адеп кимиңер өтөсүнөр сындан дегенде Ногоев Султанбекти көрсөтүшөт. Султанбек узун бойлуу, кабелтең, сары чийкил киши экен.

— Совет өкмөтү чыгып калып, багың ачылыптыр. Окуп, таалимтарбыя үйрөнүп, ошонун арты менен чоң кызмат иштеп жатыпсың. Өмүрүң өткүчө кор болбойсуң. Эгер Совет өкмөтү чыкпаганда бүркүтчү болмок кебетең бар тура. Сапсары болуп бүркүт салып жүрмөк экенсиң. Андан башка колундан эчтеме келмек эмес, — дегенде баары каткырып калышат.

— Эми, кана кимиңер? — деп Куйручук жооп күтөт. Өмүрбаев Зарипти айтышат. Зарип тура калып: — Мен кыргыз эмесмин. Кытайдан келгем, сындатпаймын, — дей салат. — Эмесе, эшикке чыгып кеткин, баары бир сыныма түшүп калдың — деп аны сыртка чыгарып жиберет.

Кезек Эшкулов Абдилге келет. Аны карап туруп: — Бу балага сын жок, отура бергин! — деп коёт колун жаңсап. Андан кийин Дүйшеев Ибраим сынга түшөт. «Бул бала өмүрү өткөнчө өкмөттүн нанын жеп өтөт. Жаманчылык көрбөйт. Бирок, тик айткан калыстыгы бар экен, ушунусунан саал аксайт» дейт аны.

— Тиги бала ким? — деп болдомочулардын жашыраагын сурайт өзү.

— Тойматтын уулу Эсенгул дешет отургандар. — Аа, баягы ашта эт көтөрүп баратып, чөпкө чалынып жыгылган Тойматтын баласы го...

— Ооба, ооба — деп каткырат бардыгы.

— Кап, алда балам ай, өмүрүң кыска болот турбайбы! — дегенде Эсенгулдун башы шылк дей түшөт. Баары аны жалтайлай карашып, катуу кейиген тейде аттанып кетишет.

Болдоючулар узагандан кийин Акматалы карыя: — Жанагы кытайдан келгем деген жигитти баары бир сыныма түшүп калдың дедиң го Куке? Аның кандай? — ден сурайт.

— Ээ, ал түгөт, азап тартып түрмөгө отурат, — дептир жарыктык. Айткандай эле Эсенгул согушка кетип келбей калат. Зарип түрмөгө кесилип алты жылы отуруп чыгат. Калгандары Куйручук айткандай өмүр сүрүшөт.

ДҮКӨНЧҮДӨН КАРЫЗ КЕЗДЕМЕ АЛГАНЫ

Куйручук бир күнү конокко барып калат. Сөздөн сөз чыгып отуруп, бир топ карыя ага сөз ыргытат:

— Көп элди кыдырып, оң менен солго аттын кашкасындай таанымал болдуң. Сөзүң менен элге жакты.. Байманаптар да өзүндөн жазганып сыйлап турду. Алардан алгандарынды кедей-кембагалдарга кармата бердиң. Канжыгана бирдеме байлана келип, бу бизди деле сыйлап койсоң боло. Айылда беш-алты абышка калдык. Сенин аркаң менен коёндой окшош чепкен кийсек дейбиз. Кийин Куйручук кийгизген чепкен ден айта жүрөлүк.

Ал карыялардын соболун жөн көрүп, убада берет. Эртеси эле райондун борбору — Чаекке келип, эл менен учурашып, дүкөнгө кирет. (Ошол убакта Чаекте жалгыз эле дүкөн иштеп, Абдыразак деген дүкөнчү соодалачу экен).

— Мен сизден бир нерсе сурап келдим — дейт.

— Оо, кокуй Куке, сизге кантип бербей коёюн. Алчунду айтыңыз? — дейт Абдыразак жалпаңдап.

— Анда алты кишиге чепкен чыга турган кездемең болсо бергин?

— Ар бир чепкенге үч жарым метрден, алтооно жыйырма бир метр кетет. Бир метри он сомдон, баары эки жүз он сом болот. Өңү кара, — деп дүкөнчү эсептеп берди.

— Мейли, мамлекеттики эмеспи, акчасын дептерине жазып кой, көп кечиктирбей апкелип берем — деп Кукең дүкөнчүгө ыракматын айтып кайра тартат.

Куйручук Багышанга, үйүнө келип, убадасы боюнча баягы карыяларды чакырып, чайын берип, «чепкен тиктирип кийгиле» — деп ар биринин колуна бөлүнгөн кездемени карматат. Бардыгы батасын берип ыраазы болушат. Арадан эки апта убакыт өтөт. Куйручук үйүндө уктап жатса, дүкөнчү Абдыразак түшүнө кирет. Чочуп ойгонуп кетет.

Байбиче мен Чаекке кеттим. Машине менен барып, кайра машине менен келем, атка чөп салып койгула — деп чоң жолго чыгат.

Көп убакыт өтпөй жогортон келаткан жеңил машине көрүнөт. Ага кол көтөргүчөктү эле, өзү токтоп калат. Ичинде үч адам бар болот. Бири обкомдун биринчи катчысы, экинчи облаткомдун төрагасы, үчүнчүсү булсоттун төрагасы экен. Машиненин өзү токтогон себеби, облаткомдун төрагасы Куйручукту тааныйт тура... Ал жанындагы кишилерди тааныштыргыча болбой, Кукең кеп-сөзгө келбестен, обкомдун катчысын карап туруп:— Кара кундуздай жылтылдаган кара жигитим, келе жетимиш сом, — десе эле, ал чөнтөгүнөн жетимиш сом сууруп бере салат. Облаткомдун төрагасын карап: — Ак калтардай кылтылдаган ак жуумал жигитим келе жетимиш сом, — дегенде, ал дагы унчукпай чөнтөгүнөн жетимишти сууруйт. «Кумда ойногон суусардай сур

жигитим, келе сен дагы жетимиш сом» — деп булсотту тиктейт. Ал калдастай түшүп, айтканын берет.

Алган акчаларын оң чөнтөгүнө салып, Чаекке чейин тигилерди күлдүрүп, көңүлдөрүн көтөрүп келет. «Бу адам шумдуктуу адам экен го, эмне үчүн берем? Бербеймин деген сөз оозго келбейт тура. Бергиң эле келип турат. Колдогону болсо керек» — деп тигилер танданышат.

Куйручук түз эле Абдразакка барып, баягы кездвменин акчасын колуна тапшырат.

КУЙРУЧУКТУ СӨГӨ АЛБАЙ...

Чаек — Кызыл-Туу каттамы боюнча автобуска түшүп калдык. Автобус ичинде Куйручук жөнүндө сөз болуп калды. Сөз кезегинде Асанов Ашырбек бала кезинде эсинде калган бир окуясын айтып берди.

Мен алты жашта болчумун. Атам ыраматылык тамашакөй адам эле. Бир күнү «Совнарком» колхозундагы кампанын жанына көп эл чогулду. Мен да атамды ээрчип алгам. Элге ылдыйтан үч атчан киши бастырып келди. Тургандар жалпы учурашып «Куке келиңиз» — деп аттан түшүрдү. Мен баягы кишиден эмнегедир коркконсуп, атамдын этегине жабышып жүрөм. Атамдын оозу жөн турбаган киши эле. — Куке, сен Куйручук

болгону бирөөдөн сөгүү уктун беле? — деп калды. Анда ал киши: — Асан, сөккөн бул — адепсиздик. Мен эч ким. менен урушканым жок. Бий, болуштарга сөккөнгө тете сөзүм тийгендир. Бирок, мен эч кимден сөгүү уккан жан эмесмин! — деген жоопту берди.

Атам дале болбойт. — Андай болсо мен сени сөккөнгө киши табам, мелдешсиз эмне?...

— Кандай мелдеш койсоң да мен качпаймын, — деп бажактап күлүп калды Куйручук, — короондогу койлордун арасындагы байланган куйруктуу кызыл коюнду жөн эле бере бер.

Атам ал койду качан көргөн деген ойдо таң калып, — макул. Мелдешсең эле — деп кол алыша кетти. Көрсө, алар мурда эле азилдешип жүрүшкөн теңтуш кишилер экен. Мен балдардын арасында жүргөм. Атам чакырып калды.

— Жүрү, Шаршени сөккөндөй, азыр мен көрсөткөн кишини сөгүп бер.

— Момпосуй берсең сөгөм эле, — дедим.

Мени колуман жетелеп жөнөдү. Оюмда «ким болсо да сөгөмүн» деп баратам. Анткени атам мени телитеңтуштарын сөк десе эле, эрдемсип сөгө берчүмүн. Ойлонбой туруп, шыр сөкчүмүн. Эл биз жакты карап калды. Атам түз эле жанагы мен корккон кишини көрсөтүп: — Сөк! — деди. Мен ал кишини карап алып эле, бир нерсе кармап алчудай болуп, бакырып атамдын аягына кире качтым. Эл кыраанкаткы күлүп калышты. Атамдын чыйпыйы чыгып, бакылдап мени жулкулдатып атат. Эмне деп жатканын билбейм. Эл «болду Асан, уттурдуң» дешти окшойт. Мени үйгө алып кетишти. Дале ыйлап жүрөм.

Кечке жуук Куйручук эшиктен кыйкырды: — Асан жанагы сөгөнөк баланды алып кел, ...кызыл койду сой да теңин үйгө жеткирип бер, — деди. Мен ал кишинин үнүн угуп тактанын астына кире качтым. Атам тактанын астынан мени сууруп алып, тилдеп эшикке жетелеп чыкты. Көзүмдүн кыйыгы менен Куйручукту карасам, көзүмө жылуу көрүнүп калыптыр, ыйлабай калдым. Анан ал ат үстүнөн бата берди. Ата-энем кошо алакан жайды.

Кудайдын кулагы сүйүнсүн, азыр он баланын атасымын. Жашообуз жаман эмес, жакшы. Мүмкүн Кукемдин батасы тийгендир, — деп ойлоп калам.

...Автобуста отургандар Ашырбектин айткандарына муюп баш ийкешти.

КУЙРУЧУКТУН БАЛАСЫМЫН

Куйручуктун айтканы айткандай болуп, так келген дагы бир олуялык касиети жөнүндө менин жарык дүйнөгө келишине байланыштуу айтылып жүрөт. Атам Султан айтчу эле:

— Кедейим, сени ушул кыдыр даарыган Куйручук тилеп берген. Анын жөнү мындайча экен.

Энем Сейил тогуз кыз төрөгөн, эркек перзент дегенде ак эткенден, так этип жүргөн маалы го. Күндөрдүн биринде атам тоо тараптан олжолуу келаткан болот.

Ошондо, алдынан капылтапыл Куйручук чыгат. Бири-бирине салам айтышат. Атамын оюнда эч нерсе жок. Аңгыча болбой:

— Ай Суке бүгүнкү олжоң мага буюрган экен ээ, гдегенде атам күлүп койнундагы суусар терини сууруп чыгат да силкипсилкип Куйручукка бере салат.

— Суке, ичиң ооруган жокпу?

— Жок.

— Суке зарылып жүргөн экенсиң ээ?.. Кудайдан бир уул тилеп берем. Атын өзүм коём, ушуну унутпа! — деп жүрүп кетет.

Атам болсо таң калыштуу түрдө, ордуна жылбай, тигиндейде капчыгайды өрдөп бара жаткан Куйручуктун караанын узатып кала берет. Таң калбаганда кантет: баары Куйручуктун айткандегининдей тушматуш чыгып жатса, же илгери кийин ал киши менен бетме-бет сүйлөшүп, сыр тартышып көргөн жан эмес. Болгону, атагын угуп келген. Бир үйдөгү кыбыр эткен жаңылык, экинчи үйгө дайын дегендей, айылдаш да эмес. Анын эркек балага зар болуп жүргөнүн, ал кайдан билет. Барыдан да эртең менен кыйышпас досунукунан колкого сурап алган суусар теринин жөнүн айтпайсыңбы, тим эле ошол убакта жанында тургансып. Ушуларды ой элегинен өткөргөн атам терең ойдо үйгө келет.

Айтканындай эле бир жыл өткөндөн кийин мен төрөлүпмүн. Кубанычы койнуна батпаган атам сүйүнгөн бойдон Куйручуктун баягында айтканын унутуп салып, «баламдын аты Кедейкан болсун» деп өзү коюп койгон болот. Ошондон бир жумача өткөндөн кийин Куйручук үйгө келиптир. Ал келгенде атам үйдө жок экен. Эшикке апам чыгат. Куйручукту көрүп: «айланайын келиңиз» деп карбаластап калат. Бирок, Куйручук аттан түшпөйт. Атамды сурап үйдө жок экенин уккандан кийин:

— Балаңызды алып келиңиз, мурдунан чымчып бир өөп коёюн, — дейт. Апам мени үйдөн көтөрүп чыгып колуна кармата салат.

Куйручук мени өбөт. Анан: — Атын өзүм коймок элем, бекер кылыпсыңар, мейли эми өзүм тилеп бергем, алып кетем, — деп мени койнуна катып алып жөнөй берет.

Апамдын эси ооп калганы ушунча. Куйручук узаганча карап тура берген көрүнөт. Артынан чуркаганга даабайт. Кечинде атам келгенде, болгон ишти айтып, Куйручуктун мени алып кеткенин билдирет. Ошондо:

— Алда кокуй айее, таза унуткан турбаймынбы, жыластыкы,— деп кейиген атам Куйручуктун артынан чабат. Иши оңунан чыгып, Кукемди ушул эле кайырмалык Топчубай деген адамдын үйүнөн тааптыр.

— Мени кудай уруп, унутуп калган экенмин, кечирип кой Куке, — деп учурашкандан кийин Кукеме жалбарат. Кукем таарынгансыйт:

— Атын өзүм коём дебедим беле?...

— Сүйүнгөнүмө чыдай албай өзүм коюп салыптырмын.

— Эми болбостур, мейли койгон атың ошо боюнча эле калсын. Бирок, Суке! Бала бир жерининен азыраак кемий турган болуп калды. Коркпогун... Эчтеке эмес. Ме, мынабу бетарчымды коюнуңдан чыгарба, — деп атама уулун — мени берип жөнөтөт.

Арадан жылдар өтөт. Жети жашка чыкканымча итий, оорукчан болуп, тилимден жара кетпей көп кордуктарды көрүп жүрүп кудайдын барманы менен адам болуптурмун. Куйручук алдынала айткан кемтигим — сүйлөгөндө кээде кекечтенип, балдырттап кетем. Улуулардан укканым ушул. Мени «Куйручуктун баласы» деп да коюшат айылдаштар.

КУЙРУЧУК ТИЛЕГЕН БАЛА

— Садыбакас деген кишинин жалгыз баласы өлүп калат. Карыганда көргөн туягынын кайгысы аны аябай мүнкүрөтөт. Ошондо Садыбакас алтымыштан ашып, аялы элүү бештен эңкейген курактары экен.

«Куу баш калдым» деп куюлган жашы токтобойт Садыбакастын. — «Ала жат, жалгызым!» дейт армандуу апа... Аларды көрүп, айлалары куруйт тууган-туушкандардын. «Садыбакас эки күндөн бери тамак ичпей, тегерегиндеги чөптү жулуп отурат» деген кеп Куйручукка да угулат. Ал ары ойлоп, бери ойлоп анын үйүнө келет.

— Ой, Садыбакас! Ыйыңды токтоткун! Кудайдан ийрим жана элек эле... Март кудайдан бир эркек бала сурап берейин!

— Оозуңдан айланайын Куке! Бирок, куурап калдык го! — дептир ал ыйлаганын токтотуп.

Куйручук бир чоң аяк жарма алдырып келип, Садыбакаска бүт ичирип кайрат айтып: «Эркек балалуу бол!» — деп бата берет.

Ошондо бир жарым жылдан кийин төрөттөн эчак калган Садыбакастын аялы эркек уул төрөйт. Атын Зарылбек коюшат.

УУЛУҢ УСТА БОЛОТ

Өз атам Сулайман жаш кезинен тартып, көзү өткөнгө чейин колунан балкакычкачын, жаракшайманын түшүрбөй усталык өнөрдүн аркасы менен жашаган.

1916жылы эл үркүндө качкан эл менен кошо Турпанга барган. Ал жактан келгенден кийин ушул эле Жумгалдагы Таш-Төбө айылындагы эжесиникине башпааналап устачылык кесибин улантат. Айылында тегирмен жок экендигин көрүп, элдин убаракерчилигин жеңилдетип, тегирмен жүргүзүп берет. Элдин алкышын алат. «Колу

ойногондун оозу да ойнойт» дегендей өзүнүн дагы оокаттиричилиги тың болот. Сулайман уста деген атакка конот.

Бир күнү адатындай эле узанып отурса беш жашар уулу Сагыналыны (менин бир тууган улуу абамы) ойноп жүргөн жеринен Куйручук өңөрүп алып өйдөкү айылды карай кетип калгандыгын айтышат. Атам мурун Куйручуктун сырын билбегендиктенби, айтор саамга эмне кылаарын билбей дапдаарый түшөт да атына минип артынан жөнөйт. Көргөн-билгендерден сураштырып Куйручукту Сагындык ажы деген адамдын үйүндө экенин угат. Үйдө отургандарга салам айтып кирип барат. Куйручук баланы тизесине алып кант берип отурганын көрүп, жетим өскөн байкуш атам аз жерден мууну бошоп ыйлап жибере жаздайт.

— Ии, устам кел! Өзүң мага келбейт элең, балаңа жетип келдиң ээ... Эми уул меники, тартуунду алып келсең гана аласың, — дейт күлүп Куйручук.

— Короомдо куйруктуу бир кара козу турат, ошону алыңыз, — дептир атам саал ойлоно калып.

— Мен сенин бирөөнүн казанын түптөп, чакасын жамап, эртеден кечке от менен ойноп атып тапкан козунду албаймын. Өз кол эмгегинди аламын. — Куйручук жөндүү такилип таштайт.

— Куке, бир бычак даяр эле... Жалгыз бычакты кантип берейин. Аяшка кесме кесе турган шамшар жасай коёюн деп атам да жөн билги көзүн ортого салат. Куйручук ал күнү шашпай, кеч кетээрин айтат.

Сулайман шаша-буша үйүнө келип убада кылган шамшар бычакты жасап, ага баягы өзү айткан бычакты да кошуп, кечкурун кайра келет. Куйручук бычактарды кармалап көрүп ыраазы болуп, уктап калган баланы ойготот. «Уулуң өмүрлүү болсун! Эч качан кор болбосун! Балабакыралуу болуп, өзүңдүн өнөрүңдү улантсын!» — деп батасын берет. Атам аттанаарда эшикке узатып чыгып, баланы өзү өңөртүп жатып: Бу уулуң уста болот, — деген экен.

Куйручук айткандай эле, анын батасы кабыл келип, агам Сагыналы атамды жазбай тарткан чоң уста болду. «Бата менен эр көгөрөт. Уулума Куйручук атасынын батасы тийип, өнөрүмдү улап отурат» деп калар эле атам жарыктык дагы.

Арадан жылдар өтөт. Агамдын жигит кези экен. Бир күнү Чет-Куугандыдан Чаекке жумуштап келет. Куйручуктун Бийназар устаныкында экенин угуп калат. Өзүнө батасын берген даңазалуу кишини көргүсү келип, Бийназардыкына кайрылат. «Ии илгери уста сатып алган уулумсуң го» деп жазбай тааныйт агамды.

«Жарыктык мени беш жашымда көргөн экен. Андан бери он эки жыл өтүптүр... Кантип тааныды?» — деген ой агамды таңгалтырат. Агам Сагыналы азыркы кезде тогуз баланын атасы. Сексен жашка чыкты.

АЙТКАНЫ ЖАЗЕЛ КЕТПЕГЕН

1962-жылы Сары-Камыштагы Кара-Баткак айлындагы Өмүрканов Өзүбек деген аксакалдын үйүндө конок болуп калдык. Чай ичип жайланышкандан кийин сөздөн сөз узанып отуруп Өзүбек кутман карыя Куйручуктун айтканы айткандай, дегени дегендей келерин, андай окуя өз көз алдында болгонун саймедиреди.

1935-жылы Кукем Кетмен-Төбө жакка баратып, ушул Өзүбек карыяныкына кудайы конок болуп калат. Ал кезде Өзүбек кой ферма болуп эмгектенчү экен. Колунда бар тамагын жайнатып, абдан кадырлап сыйлайт. Кукем чын пейилден конок күткөн Өзүбекке ыраазы болуп отурат. Эртең менен аттанаар алдында

Куйручукка чапан жаап, баласы жок экенин антып, «бир бала тилеп бериңиз» деп Кукемден өтүнүп алдына чөгөлөйт. Кукем өз ичинен келме келтирип, бата Жасап, келерки ушул убакта эркек балалуу болорун айтып, уул көргөндөн кийин асан чакырып, атын Кудайберген койгу деп тапшырып, Кетмен-Төбөгө жол тартат.

Кийинки жылы Сарыкүн байбиче эркек бала төрөйт. Кукемдин тапшыруусу боюнча асан чакырып, атын Кудайберген коёт. Бала талпынып калган кездерде Куйручук эл

аралап дагы Кетмен-Төбөгө баратканын угуп, атайын алдынан тосуп Өзүбек карыя конок күтөт. Эртең менен эрте аттанаарда Тору быштыны аземдеп токуп, Кукемдин алдына туура тартат, анда Кукем буга ыраазычылыгын билдирип, «мага бул кунанды буйруган жок, мага тамдын үстүндө карала аркан буйруду. Ошону алып кел» — дейт. Кунанга такыр макул болбой экинчп кайталап, «арканды буйруду, арканды бер» деп дагы мурдагы сөзүн тактайт. Ошондо Өзүбек уялыңкырап келинин жумшайт. Келин атайын эле жаңы арканды албай, урунган, эски карала арканды алып келет. Ошондо Куйручук үчкайталадым, баары бир мага буйруган аркан тамдын үстүндө калды» деп келинге кадимкидей нааразы болуп, тетири бата берген экен жарыктык: «Орто жаштан өткөндө көзүң көр болуп, өлөрүңдө эс акылыңдан адашып, эки жамбашың чирип өлөрсүң...».

Колун жайып үй ээси менен таарынгандай коштошуп кайрылбай кете бергенин муңайып кеп кылды Өзүбек карыя. Биз кызыгып: «балаң биз менен иштешип жүрөт, ал эми келин эмне болду?» — дедик. Өзү бакылдаган сөгөнөк адам эле, баягы адатын карматып бурканшаркан түшүп, анан сөзүн баштады. Айтканы жазем болбой экөө тең келди. Кудайбергеним мына. Ал эми келиним тиги Эстектин энеси эмеспи, ушул тапта өзүңөр билесиңер үч жыл мурда көр болду. Мына эми эки жылга аяк басып баратат, заара ушатканын билбей эки жамбаш такымынан бери эзилип кетти. Ал келинимдин кийин эле кемпир болгондо көргөн кордугу.

Кубаным (Кудайбергени эркелеткени) болсо өзүңөр көрүп турасыңар, чогуу иштейсиңер, ырыскыдан кем болгон жок! — деп Өзүбек карыя сөзүн бүтүрдү.

Өзүбеков Кудайберген азыр алтымыштан ашып калган, күлпөттүү карылыктын алдында турган аксакал адам. Көп балалуу. Атасы айткандай, ырыскыдан кем эмес, шүгүрчүлүк, эл катарында.

АТАҢДЫ КАРГАП ӨЛТҮРӨМ

Куйручуктун тушунда Токтомат деген карыя адам болот. Көз катканда, көкүрөгүн дат басканда Тоголок аттуу уулду көрөт. Көзүнүн карегинен айланып багат. Туяктууга тептирбейт, тумшуктууга чокутпайт. Бала жакшы-жаманды элес албай эрке өсүп чоңоёт. Уулу жигит болгондо атасы аны жайлуу жерден үйлөндүрүп, ирегесин бөлөт. Ошентсе да эне-атасынын бергенин ичип, тапканын тартып кийет.

Карылык улам Токтоматты алданкүчтөн тайдырат. Бапестеп багып, абышкам деп ардактап туруучу байбичеси да каза тапты. Тоголоктун колунда калды. Сексенден ашты. Токсонго аяк басты. Карылыктын үстүнө катуу ооруга чалдыкты. Он ай онтоп төшөктө жатты. Тогологу тондоосун мамиле жасады. Көп учурда кайрылбады. Келини кergiштеди. Ого бетер каруусу кетти.

Бир күнү Тоголок атасынын үстүнө кирди. Төшөктөгү чал башын көтөрүп баласына карады:

— Сен кимсиң?

— Мен Тоголокмун, — деди уулу. Өндө обдулуп бара жатып:

— Сен кимсиң? — деп дагы кайталады.

— Мен айтпадымбы! Жан алгыч эмесмин. Чоочуба! Ал сенден коркот! Келбейт! Калп эле укмаксан болуп мени сынамыш этет — деп Тоголок ачууланды. «Ой уулум аны менден көрбө... Сексен бештен көр! Тааныбай сурап жатамын. Эже кийтен тонду синди да кийет» деген. Сен дагы бул тушамышка тушалаарсың. Тузагына түшөөрсүң. Ошондо түшүнөөрсүң» — деп тескери карап жатып алды. Ошол учурда Куйручук кирип келди.

— Кандай Токо! Жакшысыңбы? — деди.

— Ээ Куйручугум! Жакшы менен жаманды көрүп турбайсыңбы?! Жакшы киши ушу маалда жамбаштап төшөккө жатабы? — деди да көзүнө жаш алып, күңгүрөнүп ылдый карады. Ал толугу менен айтпаса дагы Куйручук абалды байкады. Бир саамга жанында эрмек болуп олтурду, кайрат айтты. Карыя менен кош айтышып, кайра тартты. Эшикке чыкты. Тоголок да удаа чыгып, кошо басты.

— Куке, атам аябай кыйналды, же өлбөдү, жаны тынбады, эмне кыларды билбейм? Буга бир айла таап бербейсизби? — деди Тоголок.

— Анын амалын мен табамын, каргап өлтүрүп беремин. Бирок, сен мени паралагын, алымыма жарагын, — деп Куйручук жооп кайтарды.

— Короодогу койдун эң семизи — ак иригим бар. Ошону алыңыз...

— Болду! Болду! Бул чылбыр боосу. Өлгөндө өкүргөнүм үчүн дагы бересиң?!

Тоголок макул болуп, башын ийкеди. Куйручук Тоголокко карап:

— Каргышымдын үч түрү бар. Ар биринин өздөрүнчө тили бар. Адеп туюк каргышымды колдономун. Чыга турган тешиги жок. Кире турган эшиги жок. Жойлой турган жолу жок. Ойлой турган ою жок. Ошону жиберемин, бир жумага чейин каргап өлтүрүп беремин, — деди. Жети күн өттү. Баягы мөөнөт бүттү. Тоголоктун атасы өлгөн жок. Ал капа болуп кайра Куйручукка келди:

— Атам өлгөн жок. Баягы эле калыбында — деди.

— Мен атаңды өлтүрүүнүн аракетинде болдум. Көчүгүмб көк таш коюп күндүр түндүр каргадым. Бирок моюн бербеди, колдогону күчтүү экен. Эпке келбеди. Эми тулуп каргыш деген амалым бар. Ошону менен сомдоймун. Күндүртүндүр ойлоймун. Түбү чалды койбоймун. Күтүп тур, эмики жумага чейин ойрондоймун, — деп Куйручук тигини ишендирген сыяк кеп айтты. Тоголок кубангандай түрдө «ыракматын» айтып чыгып кетти.

Убакыт өттү. Болжогон мөөнөт бүттү. Токтомат дале өлбөдү. Тоголоктун тилеги орундалбады. Тегеренин дагы Куйручукка келди. Атасынын өлбөгөнү жөнүндө дагы саймедиреп берди.

Куйручук башын чайкап: — Ай болбостур! Эми ачык каргыш дегеним бар. Ошону колдономун, — деди. Айылападагы кадырлуу адамдарды бүт чакыртты. Көпчүлүк тегерек тартып текши отурду. Куйручук Тоголоктун жоругун, өз атасына жасаган айбандык мамилесин элге баяндап берди да Тоголокко карады:

— Оо ойрон! Атамды өлтүрүп бер деген ааламда жок, энемди өлтүрүп бер деген элде жок! Бул ой кантип башыңа келди. Ирик беремин, өлтүрүп бер дедиң. Кантип дит багып ушуну сүйлөдүң? Мен сендей акмакты сынап көрөйүн, акыл калчасын, адамча ойлонуп көрсүн дегенимди билбедиң! Тоголок болбой тоголонгур! Туюк каргыш дегеним, ушу бойдон туюк калсын, эч ким билбесин, элге шерменде болосуң дегеним. Кире турган эшиги жок, чыга турган тешиги жок дегеним, какшыктаганым. Ойлой турган ою жок, жойлой турган жолу жок деп айтканыма көңүл коюп, ой чүргөсөң болмок. Ал ойлон, мындай кылууга болбойт, жол бербеймин дегеним. Уялбай дагы кайра келдиң! Тулуп каргышыма саламын, бир жумада өлтүрүп беремин дедим. Уйдун музоосу өлгөндө туюк союп, терисине чөп шыкайт. Тирүүсүнө окшоштурат. Жонуна туз сыйпап, энесине жалатат. Уй телинет, кадимкисиндей ийип берет. Ал айбандыгынан билбейт. Тулупту тирүү музоосундай көрөт. Мен сени адам эмеспи, түшүнөр, тулуп каргышыма саламын деп кыйытып айттым. Эки аяктуу айбаным! Буга да түшүнбөдүң... Дагы кайра келдиң. Атаңдын өлбөгөнүнөн кабар бердиң. Эми мен Ачык каргышка саламын дедим. Акыры сен аны көрдүң. Мына ачык каргыш дегеним ушул. Эл уксун, билсин мунунду! Сенин бу ооруң элге жукпасын, көпчүлүк аластап айыктырсын! — деп сөзүн бүтүрдү.

Эл жерге түкүрдү. Тоголокко наалат айтышты. Кээ бири аны урмакчы болду. Куйручук аларды токтотту. — Урбагыла! «Камчы эттен өтөт, сөз сөөккө жетет». Акмактыгын коёр — деди. Тоголоктун өлбөгөн төрт шыйрагы эле калды.

ҮЧ ЭРДИК

1051-жыл эле. Анда мен 5—6-класстарда окуп жүргөм. Ошол жылы Мидин Алыбаев колуктусу Жыпариса экөө «Кыргызстан» колхозунун жылкычылары менен бирге жайлоого чыгып эс алып жүрүштү.

Ой Кашка-Сууда отургандар, башкарма Көпчүков баштаган бир топтору жылкычыларга Эки-үч коно жатышып, Мидиндин курч ырларынан, ар кандай кызыктуу

кептеринен угушчу. Мидикем Куйручуктун жоруктарын көп билет экен. Эртең мененки кымызга отурганда кечке чейин сөздөн тажачу эмес. Тамакка отурганда деле баягы куйкум сөздөрү улана берүүчү. Тегеректеген эл жанынан кетпей каткырып, боорун тырмап, көздөрүнөн жаш аккыча күлүшчү. Кай бир койчумандар кой жайып жүрүшүп, жылкычылардан бир эки чыны кымыз ичип келе калалы деп келишип, Мидиндин сөзүнө кыныгып отурушуп койлорун талаалатып жибергени көп болгон. Ал тургай бээ саадырган балдар чоң кишилерге жашынып отуруп угуп, энелерин далай кыйкыртышпадыбы. Мидиндин сөзүнө кызыгып алгандан кийин ал жерден жылыш кыйын эле. Ачкатокко карабай отура берер элек. Бир күнү башкармабыз: — Мидике, жакшы сөздөрүңдөн, ырларыңдан айтып берип, бир моокумдан кандырчы,— деди адатынча. Анда Мидикем: — Баса бир уй бердирипсиң, Жыпариса экөөбүз эмес, бүт жылкычыны айрансүткө карк кылып, сабага да кошуп, артканын кошуна койчумандарга берип жатабыз. Чакачака сүт, казаныбыз деле май, чөмүчүбүз деле май, айтор май көл, сүт көл болуп эле жыргап калдык. Мындай уйду башыма түк чыкканы көргөн эмес элем. Ал уйду мага берип коюп май планын кантип аткарасыңар? — деп калды. Көрсө какшыктап жаткан тура. Анан мындай куюлуштурду.

Уюндун сүтү эчкидей, Уюндан аша кечкидей. Чакчандаган неме экен, Чаканы жара тепкидей. Музоосу тийсе колуна, Коконго качып кеткидей.

Ал уйду берген ферма башчысы Рыскелди кызарыптатарып, камчысы менен жер чукуп тим болду.

Кайрадан сөз уланып Мидин Куйручуктун жоруктарынан айта баштады: — Куйручук өзү айтар эле. Үч эрдик жасадым, силер баа бергилечи,— деп. Эмесе, ошонусун Кукемдин өз сөзү менен айтып берейин,— деди Мидин.

— Чоң аш болуп казактан чыккан Ак балбанга кыргыздан киши чыкпай коюп, мен чыгам деп болбой барып, аны жыгып келдим. Бул бир эрдикке жатабы? Экинчи эрдигим: ачарчылык жылдарында айылдан кап чогултуп, арпа топтоп келейин деп Суусамырга бардым. Бир айча жүрүп алтыжети өгүзгө жүк арпа чогултуп, эми кетейин деп жатсам Суусамыр элине сөз тарап калды. «Кызыл-Ойдун Ой-Теректиндеги мүрзөдө шейит бар экен. Жаңгыз-жарым өткөн кишини мүрзөгө же Көкөмеренге алып кирип кетип жатыптыр» деген. Корккон эл Ой-Теректен чак түштө эле бештеналтыдан топтошуп араң өтүп калышыптыр. Кеч курун, эртең менен эрте эч ким жалгызжарым каттабайт. Куйручук ойлонот. Эгер шейит болсо бейбечараларга жардам берет эле го, кайра шейит алып кеткени кандай? Мында бир сыр бар. Булар бир көркоо адамдар болуу керек деген Ыйго келип, өрүмчүгө билектей камчы өрдүрүп, аны кончуна басып, түн ортосу оогондо Суусамырдан чыгат.

— Э, Куке, кайда барасың түн катып деген үйээсине болбойт.

— Баягы Ой-Теректеги шейит менен кармашып келем. Же шейит болом, же шейитти жеңип келем деп болбой аттанып кетет. Ой-Терекке киши таанылар таанылбас болгондо, таң агара жете келет. Мүрзөгө жакындай электе эле аты кошкурунуп, эки кулагын тикчийтип баспайт. Өзү дагы келме келтирип, камчыланып келе жаткан камчысын ыргытып жиберип, кончундагы жоон камчыны алып, атты эки жолу басып алганда, ат камчыга ууга түшүп алдыга жөнөйт. Ушул учурда мүрзөгө чукул жерден акка чулганган караан тике эле качырып сала берет. Ат кетенчиктеп, кошкурат. Аңгыча баягыл «шейит» жандай келип, бир колу менен атты суулуктан кармайт, бир колу менен ээрдин кашына асылат. Куйручук иштин жайын дароо түшүнөт да, «шейиттин» ээрдин кашына асылган колун сол колу менен ээрге кошо бекем басып, оң колундагы чоң камчы менен атты камчыланат. Тигил «шейиттин» колун Куйручук коё бербей эрдин кашына ныктап басып алып аттын оозун коё берет. Анан «шейитти» чоң камчысы менен көчүккө басыпбасып алып, «шейит болсоң мени жут, бейит болсоң мени жут» деп аттын тизгинин «шейиттин колу менен кошо кармап, бирде «шейитке» камчы уруп, бирде атка камчы уруп жүрүп отурат.

Баягыл ак кийимчен мүрзөдөн өтө берерде адеп колун ээрге басып биринчи көчүккө камчы урганда эле чучуктай чаңырыптыр, ар жагында дагы бирөө чыга калган экен, ат жеткирбей алып жүрүп кетиптир. «Шейит» чаңырып албарстыдай жалынат. Ошентип атка сүйрөтүп отуруп Аралга жакын жердеги Түркмөн деген кишинин үйүнүн жанына келип кыйкырат. «Түркмөн тургула, мен Куйручукмун, аял ала качып келдим». Алар сыртка чыкканда «шейиттин» колун бошотуп жерге таштап жиберсе жамынган шейшебинин дайны жок, далдырап айрылган, «шейиттин» араң эле жаны калыптыр. Көрсө, ал түштүктөн келген сарт экен. Анын «шейит» эмес, адам экенин билгенден кийин Түркмөндү ээрчитип, Ой-Теректеги мүрзөлөргө кирип, караса, мүрзөнүн арасына ооз жасап, жердин алдына там салып кирип алган төрт сарт экен. Кадимкидей там, төрт жеринде төрт чырак коюлган, экөө качып кетип, бирөө калыптыр. Куйручук аны да кармап алып, колун байлап коюп, Түркмөн экөө тамынын ичин аңтарышса, сегиз аттын ээр токуму чыгыптыр. Жылкы, уй, койлордун эттери, уу, талкан, эгин, тери, ала кийиз, шырдак деги тиричиликте көзгө көрүнгөндүн баары бар экен. Алар «шейит» болуп алышып, өйдөтөмөн өткөндөрдү карактап, өлтүрүп Көкөмеренге ыргытып жиберип, атын, айдаган малын союп алышчу тура.

Куйручук мүрзөдөн табылган оокатты бүтүн Түркмөнгө берип, төрт ээрди артынып, баягы байланган сартты жылаңач-жылаңайлак Суусамырга айдап барат. Ошентип, төрт сарттын айбын ачып, Кызыл-Ойдун Ой-Теректиндеги мүрзөдөгү «тозотту бузуп» тогуз өгүзгө арпа жүктөп Жумгалга келет. «Бу экинчи эрдигим деп эсеп кылып жүрөм. Муну кандай баалайсыңар» — деп калар эле Куйручук.

Үчүнчү эрдигим — дале ошол ачарчылык жылдар. Тогуз-Торого барып калдым. Кыш жазга утурумдап калган, жаш кар лапылдатып жаап жатат. Жумгалга кетейин деп жалгыз чыгууну тобокелге салдым. Атым ишеничтүү эле. Тогуз-Торонун Ит-Жол деген жолуна салып келатсам алдыман жөө кишинин изи кетиптир. Колунда таягы бар окшойт. Чарык чокойчон экен, таманы жарым кеске жакын көрүнөт. Ушундай учурда жалгыз жөө жүргөн сен дагы эразаматтын бири экенсиң деп ойго батып келатсам, баягы издин артынан тамандары тайлак төөнүн таманындай болгон эки дөбөт карышкырдын изи кетиптир. Эмнеси болсо ушул жигиттин көзүн көрүп калайын, бул эки карышкыр бириксе соо коюшпайт деп катуураак жүрдүм. Ит-Жолдун капчыгайына кире вериште коргон бар эле. Ошого жетип келдим. Коргонго жакындаган атым кошкуруп баспайт. Камчы менен басып-басып алганда чукул кирип бардым. Ноолунун тегереги айланта кан. Карышкырдын издери жатат. Короого кирген боюнча адамдын изи кайра чыкпаптыр. Атчан кирип бардым, короонун ичи да бүт кан. Короонун ичинде үстү жабык каалга, терезеси жок там бар экен. Тамдын эшигинин алды да кан. Аттан түшө калып эки жакты карасам эчтеке көрүнбөйт. Ичине баш бакканда баягыл жигит көзгө чалдыга түштү. Карышкырдын бири өлүп жатат. Жигиттин бир колунун күң жилигинин этин кийими менен кошо жулуп кеткен экен, сөөгү кашкайып көрүнүп турат. Мен эшиктен башбакканда эле «адамзатсыңбы?» — деп бир ооз сөзгө келип, башка сүйлөөргө дарманы келбей жан берди дейт. Аңгыча болбой тамдын оозунда турган атым төрдү карай өтө качты, жерди сыйпаласам муштумдан чоңураак таш колума уруна түштү. Эшик жакты карай калсам дөбөт карышкырдын бири мени тиктеп турган экен. Мен да ташты кармаган боюнча аны тиктеп калдым. Экөөбүз тең кирпич ирмешпей бир азга тиктеше түштүк. Тиктешип тура бергенден пайда жок, баары бир тиги атырылып келип кол салат деген ойго келдим. «Чын колдогонум болсоң колдо» — деп туруп колумдагы таш менен тумшук талаштыра уруп калдым. Карышкыр каңк дей түшүп чалкасынан кетти, атты коё берип, ыргып жетип алкымдан алдым. Белимдеги кыңырагымды алып дароо кекиртегин шылып жиберип, атыма келип чылбырынан кармасам калчылдап турган экен. Чындап ошол жерден колдогонум колдоду, болбосо... Атты бекем байлап эки карышкырды союп терилерин бөктөрүп, баягы жигиттин сөөгүн өңөрүп алып, Ит-Жолдун капчыгайына алып келип, Каргакузгун жебегендей кылып жашырдым. Бул — бир эрдик. Буга силер кандай

баа бересиңер? — деп калаар эле Куйручук — деп Мидин отургандарга саймедиреп берген.

КУЙРУЧУККА ШАРШЕНДИН КЕЛГЕНИ

Кадимки куудул Шаршен Куйручуктун кабарын сыртынан угуп ага жолугуп амандашсам, азилдешип, сүйлөшүп көрсөм, алтындан баалуу сөздөрүн угуп, таалимин алып, куудулдугунан куржунга салып келсем деп тилек кылат. Бир күнү атайын камынып, Жумгалды карай жолоочулап жөнөйт. Шамшынын белин ашып, Кызарттын дабанын басып, төртүнчү күнү дегенде Жумгал өрөөнүнө келди.

Кечке маал күн баткан убакта Куйручуктун айылына жетип, анын үйүн сурамжылап, аттан түшүп, эшик ачып үйгө кирди. Үйдүн ичи толгон эл. Алар Шаршенди жабыла карап калышты. Көпчүлүгү алыстан келген меймандар окшоду. Шаршен босого жактан баштап, кыркалай отургандарга бирден кол берип, имерилип төргө өттү. Куудулмун деп ыраактан келген соң, Куйручукка

куудулдардын салтында учурашмагы абзел болучу. Ал Куйручукка жетип, колун бек кыса кармап коё бербей:

— Амансызбы, эсенсизби? Оо жарыктыгым, саламатта турасызбы? — деген сөзүн улам кайталап, көчүгүн чайпады.

— Эсине эркелеген кара дөбөттөй болгон сен кимсиң? Эмне куйругунду бултакдатысың? Коё бер колумду? — деди Куйручук.

— Туура айтасыз. Эмди жаңы көрүп эркелеп жатпаймынбы? — деп Шаршен дагы көчүгүн чайпап койду.

— Оо, кудай ургур, итче эркелебей, кишиче эркелесең боло?..

— Ырас, ырас, итче эркелебей кишиче эркелейинчи... ха-ха-ха — деп Шаршен өңү-башын өзгөртүп, көзүн сүзүп, мурдун чүйрүп, таноосун дердендетип калды.

— Мурунтугун каңтара түргөн кара бука мурунданып, мурдунду чүйрөсүң да, мен сага кунаажын белем?

— Капырай жагынып жатпаймынбы, жарыктык...

— Букача жагынасыңбы? — деп кошумчалады Куйручук.

— Мунуңуз да туура экен. Анда адамча жагынайынчы, — деп дагы өңүн өзгөртүп, оозун ачып, тилин сунуп, мурдун кышылдатып, Куйручукту жөөлөмүш этти. Куйручук:— Энесинин эмчегин эмген топоздун музоосундай түрткүлөп, мурдунду кышылдатысың... Деги ким болосуң? Колумду коё бер, — деди.— Жарыктык, атайын учурашайын деп келсем мурдума эле асылып калдыңыз да, деги муну жоготоюн, мурун базарга алпарып сатайын. Акда эмне дээр экенсиз — деди да колун коё берип таарынган өңдөнүп жанына олтуруп калды.

— Сатып алгыдай сенин мурдунду маңка атка жем баштык кылмакчыбы? Же өпкө ордуна бере турган үкүсү бар дейсиңби? Жалаа кылбай аман кет. Мурдуң өзүнө эле буюрсун. Эми дайыныңды айткын деди Куйручук.

— Шаршенмин!

— Ээ Чүйдүн топозумун дегин...

— Сиз өзүңүз ким болосуз?

— Куйручук боломун.

— Ээ, Тянь-Шандын текеси турбайсызбы?

Эл күлкүгө тунду. Шаршендин купшундап куудулданганына, Куйручуктун элестүү, таамай таап айткан сөздөрүнө ыраазы болушту. Экөө жанаша олтурушту.

Таанышып, тамашалашсам,

Кол беришип, койкондошсом, Жүз көрүшүп сүйлөшсөм, Бакылдашып, баарлашсам — деген тилегим буюруса орундалмай болду, Куке!— деди сөз арасында Шаршен жарпы жазылгандай.

Шаршенди Куйручук үч-төрт күнү жанына алып эл аралатты. Сый көргөздү. Калк кастарлаган чечендин ар түркүм сөздөрүнө чери жазылып, көңүлү көк асмандай ачылып, Шакең бешинчи күнү дегенде кайра Чүйгө бет алды.

* * *

Кийин Куйручук жөнүндө Шаршендин: «Өзү ырчы, көрөгөч сынчы экен. Бет алган жагынан тартпаган, бир киши астынан туура баспаган, сөзгө бай, чечен, беттешкендер Куйручуктун сөзүнө куйкаланган экен экен. Жөн билгилигинде даба жок, жок нерсеге күйпөлөктөгөн санаа жок, адамдын сырын билген, айтууга сөзү белең, кара жаак, көк жал киши экен Куйручук» — дегени бар.

КУЙРУЧУКТУН ЖАЗУУЧУЛАРГА СЫН БЕРГЕНИ

(Мидиндин айтканы)

«Мидиндин өз оозунан уккамын, анын өз сөзү менен айтайын» — деп, Жумгалдагы Чаек кыштагынын тургуну Сабырбек Кулмамбет уулу кеп салаар эле.

1939-жылдын жайында Бишкекке Куйручук келиптир, жазуучулар менен жолугушуп, сүйлөшөт экен деп калышты. Күтүп турдук. Көп узабай келип калды. Баарыбыз Кукеме кол берип учураштык. Алжай сурашып, азыраак отурган соң, Куйручук өзү эле айттырбай таанышууга өттү. Меселдете сүйлөп, четибизден эле собол салып сын бере баштады.

— Ат качырбас ала айгыр деген ушу. Мунун калем

кайраты да жакшы. Өмүрү да узак экен!—деди Аалыны көрсөтүп.

— Ээ, мынабу жигиттин сапары бүтмөгүнө жакындап калыптыр. Алыска кетет. Болбосо, тулкусуна ыр түнөк алган жигит тура... небеси Жусуп Турусбековду карап.

— Арабанын четки атындай жулкунган бу кайсы балам? — Кубанычбек Маликовду бизден өзү сурап калды. Күлүп жооп бердик.

— Ооба, укканым бар. Баягы жылы Суусамырга барып, бу замандын алпы Кожомкулдун үйүндө конок болуп, бир баглан козунун этин жеке өзү жеп, тойбой калып, берген этиңер ушул элеби деп табагын тегеретип жиберген жигит ушу турбайбы...— Баарыбыз тең каткырып калдык.

— Сөзмөр, куйма кулак экенсиң балам. Урмат сыйдан куру болбойсуң. Өмүрүңө өкүт кылбагыдай жашайсың,— деди анан ал Кубанычбек тууралуу.

— А мынабу, атан төөнүн тизе жүнүндөй саксагай баш, өз чачын өзү тебетей кылып кийип алган кайсы бала? — деди Жоомартка бурула берип.

— Жоомарт Бөкөмбай уулу, Токтогулдун жээни болот! — деп Касымаалы баарыбыздан озунуп жооп бере салды.

— Бу тармал балама кудайым чоң өнөрдү аянбай бериптир. Атаңгөрү ай, бирок, өмүрүнүн кыскасын кара! — Ушуну айтып Куйручук саал тунжурай түштү. Баарыбыз тең, өзүбүздү ыңгайсыз сезип, эмнегедир жер карадык.

— А береги, үстүңкү эрди менен көк, астыңкы эрди менен жер шыпырган немеңер энесинин ичинде кантип жүрдү экен? — Кукем, эми баятадан сөзгө кыпчыла калып, чеченсинип олтурган Касымалы Жантөшевге карады.

— Энем талаада тезек терип жүргөндө эле, түшө качыптырмын,— дей салды дагы Касымаалынын оозу жөн турбай.

— Ай ушу сенин энеңдин сабаасынын кеңдигине баракелде! — деди Куйручук.

Баарыбыз дагы каткырдык. Таш тиштегенсип, Жантөшевдин жаагы жап болду.

— А бул улуунузга кандай сын, баа бересиз? — дешти мени — Мидинди көрсөтүшүп.

— Көчүгү илбирс, көкүрөгү карышкыр, картаң өрдөк мурунданган шылдыңчыл, тамашакөй уул экенсиң. Сөзүңдү сыйласа жамакчы, өзүңдү сыйлабаса аракчы турбайсыңбы. Булбул тилдүү, күкүк үндүү акын да болорсуң. Ап баламай, бирок таалайың тайкы! — деген эле Кукем...

* Жазган китептин жаратманы.

— А сенин балам, жолунду боз чалып турат, тирүүндө жакшылык көрбөйсүң, өлгөндөн кийин арбагың чоң болот! — деп Алыкул Осмоновду айткан.

* * *

Кыстырма сөз: Куйручуктун кыргыздын белгилүү акынжазуучуларына алдынала айткан сынын турмуш да ырастаганы журтубузга белгилүү— (Э. Ө.).

куйручуктун чоң өнөрпоздорго сын бергени

(Белгилүү комузчу, ырчы Шекербек Шеркуловдун айтканы)

1937-жылдын май, июнь айларында Нарын облусуна гастролго барып калдык. Кыргыздын кадимки кыраан таланттары катарыбызда. Жер кыдырып, эл көңүлүн көтөрүп дегендей, акыры Жумгалдын «Кызыл-Туу» колхозуна оюн койдук. Салт боюнча кечкурун алты канат боз үйдө конок болуп, уй мүйүз тарта малдаш урунуп, кымыз ичип олтурдук. Аңгыча, бир сакалдуу киши боз үйдүн босогосун аттады. Төрдө отурган Калык ордуна тура калып, өзү басып барып учурашты. Биз да дүрбөп калдык. Көрсө ал киши Куйручук экен. Көзүнөн оту жанып, карс-карс күлдү:

— Ордунарга отура бергиле, азаматтар! Бул үй өзүбүздүкү...

Куйручук менен Калык алжай сурашып олтурушту. Анан Калык ар бирибизди тааныштыра баштады. Жарыктык Кукем мурда эч бирөөбүздү көрбөсө дагы таасын баалап таштады:

— Карамолдо Орозов...

— Кош ооз мылтык мурунданып, бул кыл тырмаган жагынан биринчи адам, астына башка комузчуну чыгарбайт.

— А бу Чалагыз Иманкулов...— Муну да билем, Карамолдо экөө жердеш, күңгөй саяктардан. Дандырга бышкан шырмач тооч беттенип, комузду жакшы чертет. Экөөбү тең мыкты комузчулар турбайбы. Бири-бирине шакирт кишилер...

— Алымкул Үсөнбаев...

— А бу киши 1912-жылы Шабдан баатырдын ашында ырчылардын сабында болгон. Ошондо «Бадышам» деген ырын уккамын. Бөксөсү жок, төкмөсү көп акыш болот дегемин. Алымкул жерден оюп алгандай, калмактын чөйчөк жылкысы кейиптенип, текиреңтаскагынан жазбайт...

— Шаршенди билесиз го...

— Билбей анан. Шаршенди мен күчүк кезинен багып чоңойткомун. Кийин дөбөт болгондо Кукесин тааныбай, кээде борсулдап коюп жатпайбы. Баламдай көрүп, ак батамды бергем, топоздун музоосу тумшуктанып, азыр куудулдуктун кыйыны. Шаршенден кийин кыргызда кыйын куудул чыкпайт...

— Молдобасанды укканыңыз бардыр?

— Мунун атасы Мусулманкул Ак-Талаадагы мыкты деген кишилердин бири эле. А бу уулу Молдобасанды «Манас», «Семетейди» айтып, секетпайды ырдаганык угуп жүрөм. Анык манасчынын обону мына ушу Молдобасанда. Акындыгы, комузчулугу да, обончулугу да бар. Төрт аягы тең жорго, кудай колдогон адам.

Анан Куйручук Мусаны карап калды:

— Жаңыдан тууп, музоосун жалагылап турган ак уй көздөнгөн бу ичим кайсы?

— Куке, бул Багеттин уулу Муса деген обончу, кыякчыбыз ушу, өзүбүздүн инилерден эмеспи...

— Кана жигитим, ырдап көрчү,— деди Кукем анда. Муса «Арпанын Ала-Тоосунанды» созолонтту.

— Айланайын, үңүң тунук турбайбы, сен тоо булбулу экенсиң! — деп ал ыраазы болуп, анан Абдылданы көрсөттү:

— Бу тээтиги Аксы, Турпандагы куурулган кытай кейиптенген иним кайсы элден?

— Бу Түштүк Кыргызстандан, Байышов Абдылда деген эл кыякчыбыз...

Эмнегедир Кукем эч нерсе айтпады, саал башын ийкеп, тек Жумамүдүнгө өтүп кетти:

* Баянды угуп, кагазга түшүргөй Кубат Осмонбет уулу.

— Мобуреки көзүн жыртып тешкенсиген, сойгон түлкү ооздонгон балам кайсы?
 — Жумамүдүн Шералиев, баарыбыздын кичүүбүз, инибиз, өзү Ат-Башылык...
 — О айланайын, сен Кыдыр даарыган жан экенсиң! Бирок, сенден акын же ырчы чыкпайт, мыкты обончу, болосуң. Обонунду созо бер балам...

Боз үйдө отурган артисттерге өз баамын айтып, кезек мага да жетти:

— Мынабу кырчаңгы чабдар кер бышты сыяктанган ким, кайсы элден?

— Куке, Шекербек Шеркулов деген жигит ушу, Таластан болот?..

— Иним сенден жакшы комузчу чыгат. Комузундун аркасы менен элге алынасың. Ырчылыгың да бар тура! — деп баамын айтты мага.

Ушундай куп сындаган, тамаша аралаш сөздөр уланып, касиеттүү Кукем аягында Калыкка да кайрылды:

— Арабанын четки атындай жулкунган, кайкы бел карагердей инимди көптөн бери билем, өзүбүздүн Жумгалдан эмеспи. Акын аттууга жемин жедирбейт, күдүк ой калтырбайт. Ак таңдайларга тең болсо тең, асты кем эмес... Силер дагы кийин баамдарсыңар, Калыктын ырчылык баатырдыгы да бар. Мындай касирет чанда бир акында болот.

Курсак жаш сорпалуу эт менен, көңүл жакшы айтылган кеп менен тойду. Акырында Куйручук баарыбызга ак батасын берди.

ЫЙЫК БАЛА

1976-жылы Жумгалдын Багышан айылына барып, Куйручуктун өз уулу Мукат аксакалга жолукканымда, а кишинин өз оозунан буларды уккамын,— дейт Алтымыш Ашыракман уулу.

— Атамдын эмчектеги баладай жылаңач, сакалы чубалжып турган колдоочусун кичинекей кезимде көргөмүн. Чамасы бешалтыдагы кезим болсо керек. Атам: «Мукат, садага болоюн, мен намаз окуп атканда үстүмө кирбей жүр, агер кирип калсаң, намаз окулуп бүткөнчө кайра эшикке чыкпай, уктабай отур» деп кээ-кээде эскертип калар эле.

Бир күнү төркү үйгө кирип барганымда атам намаз окуп атыптыр, жанында аксакалы эшик төрдөй чубалган жылаңач бала ойноп олтурат. Берки бурчтагы көлдөлөңгө акырын жантая калып, бирде атамды, бирде берки сакалчан баланы карайм. Эмнегедир коркконум жок. Атамдын баягы эскерткен сөзүн эстеп, жакшы эле уктабай олтургам. Намаз өтө узакка созулгансып, денем талыкшып, кирпичтерим жабышып баратканын бир билем. Аңгыча, төбөм зың дей түшкөнүнөн көзүмдү ачсам, атам мени төбөгө бир коюп, маңдайымда ачууланып туруптур:

— Сени менен эки Куйручук чыкмак эле. Эми болбой калды, жай турмушунду өткөрө берерсиң! — деп кайта башыман сылап басып кетти. — Мукат аксакал чокчо сакалын сылай өкүндү.

КЕРЕМЕТ ЖӨНҮНДӨ КЕП

Куйручук бир күнү райондун борбору Чаек кыштагына келип, Кудайберген Карымбаев деген кызматкердин үйүнө кайрылып калат. Үйдөгүлөр эшикте жүрүшсө керек. Бешиктеги кызды чечип алып, башын чыгарып, куржунуна салып, канжыгасына байлап аттанып жөнөй берет. Ошол убакта наристенин чоң энеси көрүп калып, «Айланайын, бул эминен? Таштап кет!» дейт жалынып. Кыздын энеси да чуркап келип безилдейт. Канжыгагадагы кыз күлүп жүрөт дейт атакелеп Куйручукту...

— Үйдө жууркандын арасында отуз эки сом акча турат. Ошону мага апкелип чечип ал!—дептир.

Эне отуз эки сомду алып чыгып, кызын канжыгадан чечип алат. Куйручук «Кызың өмүрлүү болсун!» деген батасын берип жолун улайт. «Эч кимге барбай, качып ыйлачу эле... Капырай!» — дешип таңгалышат. Бей эле акчага чыгым болдум дебей эне кубанат. Кайненеси да бир улак түлөө кылалы дейт сүйүнүп.

Куйручук ырымдаган ошол кыз кийин бой жеткенде айтылуу Мидинге жубай болгон Жыпарийса экен.

* * *

Бешалты адам ашканада пиво ичип олтурушуптур. Аңгыча Куйручук тууралуу кеп башталат. Арасында Жумгалга келгенине аз эле болгон Байкарин деген чүйлүк сот бар экен. Ал тигилердин сөзүн бөлүп:

— О койсоңор боло Жумгалдыктар! Калыгыбыз мындай, Куйручугубуз андай! — деп эле мактакасыңар. Калык ырда са ырдагандыр. А Куйручук өзү эле билип алат, айтканы айткандай келет дебегилечи... Мага келип көрсүнчү! Кереметин көрөйүн! — дептир.

Ошол учурда эшиктен андып тургансып, Куйручук шып кирип келет. Баягы сотко тигиле карап: «Келе, чөнтөктөгү кырк сомунду?!» дептир. Олтургандардын баары апкаарый түшүп, орундарынан тура калышат. Соттун колу калчылдап жатып, чөнтөгүндөгү кырк сомду Куйручукка кармата салат. Жыйырма сомун жанындагыларга таштап, калганын жолдогуларга беремин, а сен көзүңдү ачып жүр, көп жылы сот болосун деп ал эшикке узайт.

— Ии Куйручукту көрдүңбү?..

— Ушулбу?..

— Ооба, жана сен келип эле көрсүнчү деген Куйручуктун өзү!

— Жоок, адегенде мага ажыдаар кебетеленип көрүңгөн. Анан адам экени байкала түштү—дептир сот.

Куйручук кээде кээ бир адамдарга бүркүт, жолборс, же карышкыр болуп көрүнчү дешет.

Маматемир деген карыя мындай эскерчү экен:

— Көк-Ой мектебинде деректир элем. Азыркы чоң жолдун күн жүрүш жээгиндеги таарумду сугарып жүргөм. Бүтө жаздап калгам. Караңгы жаап, көз ирмелген маал. Аңгыча бир атчандын карааны жолго токтой калып, «Ой, Маматемирсиңби?» деп үн салды. Үнүнөн улам тааный коюп, айдоонун четине чыгып келдим. Салам айттым. «Келе колунду» деп, колумду кыса кармап учурашты да «Кана. кара кашка козунду соёсүңбү? — деди күлүп Куйручук. «Соёюн, бирок...» дедим апкаарып. «Ии, сен биле элексиң, жүрү үйүңө» — деп мени ээрчитип жөнөдү. Үйгө келсем чын эле кара кашка козу байланып туруптур.

Бата кылып, баягы козуну союп кирдик. Атам Сулайман жин окуган молдо болчу. Көрсө, баласы элирме менен ооруган бирөө таштап кеткен экен козуну. — Эчтеме эмес! Баласы айыгат! — деп койду Куйручук.

Эт бышкыча сыртка чыктык. Кобурашып басып турдук. Бир маалда Кукем тунжурап, унчукпай калды. Аздан соң гана: — Маматемир, бул жер мурда Он-Тал деген жер эле. Ой-Тал аты өчүп, Көк-Ой атка конуп кетти. Жери бир кес ылдыйлап кетиптир. Эли бир алааматка учурайт... Деген кебин айтып, дагы унчукпай калды. Мен аң таң болдум. Такып сурабадым. Сурасам деле жактырбай коймок. Ал күнү конок каадасын кылдык. Эртеси эрте туруп, коштошуп узап кетти.

Ошондон көп өтпөй улуу согуш башталды. Көк-Ойдун да эразаматтары согушка кетти. Ага удаа ачарчылык, оору каптап айылдагы жүз жыйырма түтүндүи токсону өлүмгө дуушар болду. Согушка кеткен эрбүлөнүн көбүнөн кара кагаз келди... Мындай апаат ал жылдары Жумгалдын көп жеринде болгон. Бирок, Көк-Ойдо өзгөчө эле..

АЛТЫН БАШ ЖӨНҮНДӨ БАЯН

— Куйручук Байзак баатырдын акылмандыгын, сөз билгилнгин дайыма урматтап эскерчү экен. Андан убагында уккан баалуу баяндарды, санжыраларды куйма кулактыгы менен улаган, элге жайылткан Куйручук болгон. Мен «Алтын баш жөнүндөгү» кепти Куйручуктун өзүнөн уккан карыялардан уктум эле,— деди Абдыхалил аке.

* * *

— Илгери Узун-Кабактын Тер-Жайлагында өткөн чоң манап Райымбектин айтылуу ашында кетментөбөлүк Эрназар баатыр менен жумгалдык Аксакал баатыр эр сайышка түшкөн. (Ал кезде сайышкан эрлерди балбан деп да коюшкан).

Эрназар балбан күрөшкө чыгып, айры төштүн алдына жатпаган, эңишип ээрден көчүгү кылтайбаган, сайышып найзага солк этпеген, баатырдын баатырын жеңген, балбандын балбанын эңген пендеден өзгөчө жаралган шер экен. Зорлугу андан кийин көрүнгөн Кожомкулдай бар болчу дешет. Ошондо отуз бир жашка толуп, айда болуп турган убагы турбайбы. Атагы кыргыздын ал учу менен бул учуна угулган Эрназарга даап чыгуу оңой эмес да. Ал эми Аксакал андан кичүү. Күрөшкө, эңишке түшкөн балбандыгы жок болгон, бирок, эр сайыштан эченди аңтарып аттан түшүргөн, ал тургай айрымдарын өлтүрө сайып, канкор атыга баштаган эрен экен а дагы. Бою жапалдаш, кең далылуу, жайык төш эле дешет аны.

Ошентип эки тарап эки баатырды сайышка даярдап, чуктап кийиндире баштайт. Саяпкер билерманы ат тандап, кашкөй калысы найза камдап калышат. Эрназар: «Аксакалдын арманы ичинде калбасын» деп ага атайы киши жиберет. — Мага чыкпасын, жашында жайрап калат! — деген Эрназардын сөзүн айтып келет бири. — Түшүмдө кара чаар жыландын башын чайнагам! — деп күлүп коёт дейт анда Аксакал камырабай. (Ырасында анын ушундай түш көргөнү чынга жанашат). Найзага түшөр күнү ошол түшүн Байзак манап баш болгон өз мыктыларына айтыптыр. Алар «түшүң жакшы экен, баатырды жайлайсың!» — деп жорушат. Ушу түшүнөн соң Эрназардан башта оголе чоочуп, сестенген Аксакал кыйла шердене түшөт.

Эми, Аксакал тарабындагылар кетментөбөлүктөргө тыңчы да, ырчы да жиберешет. Тыңчысы тиги баатыр кандай кийингенин, кандай ат мингенин билип келмек. Ырчысы Эрназар атка мингенде анын жүрөгүнүн үшүн алып, коркутуп ырдамак.

«Эрназардын камы бүттү. Бука моюн экен, үстүнкү топчулугу жетпей, чуркулдайы гана ачык калды. Зооту саал кичинелик кылып, өйдө чойсо жете бербей, жайык төштүн өйдөңкү алакандай ачыгына булгаары төшөлдү» дейт баягы тыңчылыкка барганы. Муну Аксакал ошо замат көңүлүнө түйүп койгону. Аксакалдын да камы аяктады. «Өлсө дагы аттан түшпөсүн!» дешип анын күйөрмандары амалкөйлүк кылып, жаргак шымдын ичинен эки жоон санды чылбыр менен байлап, багалектен өткөрүп, жигин билдирбей басмайыл менен кошо бек тартып коюшат.

Чаар ат минип, адегенде Аксакал баатыр чыгат алдыга. Ошондо баягыгатайы жиберилген ырчынын Эрназардын жүрөгүнүн үшүн алмакка ырдап турганы:

— Тээтигил,

Ак боз ат минип болкойгон, Айбалтадай колтойгон. Сайып жыйып он төрттү, Шейит кылган жетини, А дүйнө жайга узатып, Таттырган бейиш тузунан, Таптырган урдун кызынан, Ал саяктардын Аксакал, Сан кыргыздын баатыры.

Эрдемсинген эй Эрназар, Ал сени саямын деп жатыры!

Ырчынын бу ырына кулак салдыбы же салбадыбы, ким билсин? Эми Эрназар баатыр чыкты дейт, чоң жээрде кашкага камчы уруп. Сайышмакчы жер түз эмес, саал айдөш экен. Эрназар эңкейиштен төмөндөтө, Аксакал өөдөлөтө качырышмай болот.

Калыстын белгиси берилип, эки баатыр качырышып жөнөйт. Беттеше келгенде экөөнүн тең найзасы ортосунан сынып кетет. Көрсө, бул алардын адепки тоорушмагы, сынашмагы болгону.

Экинчи беттешүүдө найзакерлер мурдагыдан катуу качырышат. Тулпарлардын туягынан түтүндөй чаң бурайт. Көпчүлүк демин ичине алып, көздөр ошоякта. — Жаныбар чаар ат бу жолу башкача чуркап алыптыр! Коёндой бөгүп, кайта эликтей ыргып, кош кулагын жапырып баратканын кер! Ай, Аксакал соо койбой калды! — дешет сынаакылар.

Как жүрөктүн тушу деп, кан жутар кезиң ушу деп Эрназар барат чу коюп. Оозомуртка тушу деп, оңбос жери ушу деп Аксакал барат чу коюп. Эки тулпар, эки эр эми бет келгенде, «карс» деген үн угулуп, чаң ызгып эле калганы. Аксакал чаар аттын соорусуна чабыла түшүп, башы төмөн шылкыйып ооп баратып, кайра эптеп оңоло калып, ээрдин

кашына колу жабышат. Чаар ат эстүү мал экен, кишенеп жиберип, ээрге өбөктөп ээси оогон ээсин өзү тарабына ала качып жөнөйт. Ал эми чоң жээрге кашка эмнегедир бир орунда тегеренип калды дейт. Ээрден копшолуп, козголуп да койбой ат үстүндө зонкоюп Эрназар отурат. Адегенде көпчүлүк анын эмне болгонуна түшүнө бербейт. Бешалты жигит ага чаап жетип, баатырды көргөндө өкүрүп жиберешет. Өкүрбөгөндө кантмек алар! Кокодон кирген найза көк желкеден көрүнүп турса! (Аксакал Эрназардын баягы ачык калган чуркулдайын болжоп саят. Найза кабаттап койгон булгаарыны жырып, төш сөөктүн үстүңкү кырын жемирип өтүп, андан тайып, чуркулдайдан кирип, оозомуртканы талкалайт да шилиден эки карыштай чыга түшүп токтойт. А берки коко жактагы сыныгы тутамга толор калат)!..

Эрназардын баатырдыгын кара! Өкүргөндөрдү Колун жаңсап өзү токтотот. Тизгинди тартып, үзөңгүнү тээп, соо кишидей аттан түшөт дагы он беш кадамдай басып барып, кыбыланы карап сынар тизелеп отурат. Саамга асманды тиктейт. (Жарык дүйнө менен коштошкону да). Анан кош колдоп кокодогу найзаны өзү жулуп салат! «Кор» этип кан жайыла берип, кайран эр ошондо бүк түшөт! Өлүп баратып да аттан түшпөй өлүп баратып да жеңилип бербей, баатыр акыры жер кучактап жыгылат. Жеңилүү, багынуу деген эмне экенин билбеген кайран шер акыры ажалдан гана жеңилип, ажалга гана багыныптыр!

* * *

Кетмен-Төбө тараптан отуздай киши Жумгалдын чоң манабы ошол кезеңде кыргыздагы кадырмандардын бири — Байзак баатырга доо менен келишет.

— Балбан саймай бар эле, башка саймай жок эле! Урматтуу баатыр, силердин балбан, биздин балбанды башка сайып өлтүрүп отурат. Наркты буздунар, салтты буздунар! Эмесе, кан төлөйсүңөрбү же кун төлөйсүңөрбү? — дейт жоон топту баштаган киши.

Байзак баатыр жанжагына сыдыра көз жүгүртүп, жай, калбаат сүйлөй баштайт:

— Алибетте, Эрназардын өлгөнү жаман болбодубу... Кандай болсо дагы жан кыйылды. Өмүр үзүлдү. Ушул жагы өкүндүрөт. Ушул жагы жаман болду. Аллатаалабыз пендесине ар кандай ажал жазган эмеспи. Бирине октон, бирине оттон, бирине чоктон, бирине зоодон, а бирине суудан, а бирине найзадан! Эрназардын көрөр күнү бүтмөгү, ичер суусунун түгөнмөгү найзадан экен! Эгемдин бу жазганына биз эмине демекчибиз?... Тууганым, сен наркты, салтты буздунар деген маселетти айтып турасың. Сөзүңө караганда өзүң наркты, салтты билбейт окшойсуң? Угуп тургун! Наркты салт ээрчийт. Экөө ажырабайт. Нарктын жолу менен алганда эр сайышка түшмөк болгон киши уулу өлүмгө башын байлайт. Бул баатырлыктын салтына да ылайык келет. Ал эми эки баатырдын кимиси найзадан ажал табаарын эгемден бөлөк жан киши билбейт. Силер балбаныңарды сайышка салаарда анын эпадам өлүп калар жагын ойлогон жок белеңер?... Ойлонбой салган болсоңор нарк ошондо эле бузулган! Ээ тууганым, эми, «кан бересиңерби же кун бересиңерби?» деген соболуңа келели. Салтка таянганда сайыштан өлгөн эрдин канына кан бермей жок! Кан бермей бер экенин мен билбеймин, агер билгениңер болсо айтып көргүлө! А кун төлөө жөнүн антканда кеп башка. Найзадан набыт кеткен балбандын куну эр сайыштын байгесинде бычылуу. Эки балбандын бири көз жумса, байге ошол тарапка, кун ордуна берилет. Салтта ушундай! Эми, эрежешарт жөнүн айталы... Эр сайыштын эрежешартын бузган балбан Айып тартат. Муну калыстар тактамагы, чечмеги оң. Агерде, Аксакал эрежешартты бузуп сайган болсо, анда ага айып тарттырабыз! Мен Эрназардын жараатын көргөн жокмун го, буерде отурамын... Башка сайды деп айтып турасыңар... Алтын баш деп эмнеликтен айтылат? Алтын баш деген эмине?

...Акылды алдына баскан алтын табактын үстүнө чач чыгат. Андан ылдый тагдырын, таалайың жазылган жазы маңдайың. Мындан соң келбетиңе көрктү, сүрдү берген керилген эки кашты, алаканыңа бассаң ага баткан, тарта салсаң асман-жер, бүт аалам баткан, адамдын шамчырагы — эки көздү айткан. Анан төмөнгө куюлуп мурун түшөт. Кийинкиси, туздаамдын, насип менен шыбаганын эшиги — эки эрин. Ылдый жагына беш убак намазда эркелетип сылаган сакал чыккан ээкти жараткан. Мына ушундан өйдө карай

Алтын баш деп аталат! Адамдын акылэсин, тулкубоюн башы башкарат. Ошондуктан аны өзгөчө баалап, Алтын деп айтабыз! ...Оозомуртка алтын башка кирбейт, ал денеге тиешелүү. Малды мууздордон мууздап сойгондо деле оозомурткасы денеде калат турбайбы.

Байзактын сөзү баарыш ынандырат. Көпчүлүк саамга дымып калат. Байзак сөзүн дагы улайт:

— Азыр калыстар дайындалсын. Жумгалдан беш киши, Кетмен-Төбөдөн беш киши, баары он киши барып Эрназардын жараатын көрүп келсин. Жараат кокого жетсе, айыпты ойлонолу! Калыс башчы калкы тааныган Куйручук болсун! Нарк менен салттын, эреже шарттын жолунан тайбайлы! Урушуп чабышып не муратка жетебиз? Эр өлдү! Эми эл арасын жамандык аралабасын! Көктө Көк-Теңир кудайыбыз бизди көрүп, угуп турат!

Калыстар баатырдын жараатын көрөт. Зор адамдын мойну узун, опсуз жоон турбайбы. Найзанын жарааты кокого бир элдей жетпептир. Калыстар ушуну айтышат.

— Эмесе, Аксакал баатыр Эрназар баатырды башка сайган эмес, денеге сайган! — деп Байзак баатыр бүтүм чыгарат. Ашка келген аламан журт чабышпай, чырдашпай тарайт.

КУЙРУЧУКТУН АЯЛЗАТЫ ТУУРАЛУ АЙТКАНДАРЫ

«Аял — эне. Аял — жашоо башаты. Аял — үйдүн куту, ырыскынын шам чырагы». «Уул жаман болсо муун кетет, аял жаман болсо конок кетет». Аялзатын илгеркилер жалпы жонунан он экиге бөлөт. Бул тууралуу Байзак ажыдан укканым бар. Эмесе, мен дагы кеп салып берейин. Силер дагы айта жүргүлө, бизден кийинкилер да билип алышсын муну — деп кайран Куйручук айтчу экен.

АЛТЫН СОГОНЧОК, ЖЕЗ ШЫРГЫИ

Аялзатынын эң мыктысы. Көркөкбетин, шыңга боюн жез шырмыйга теңеп, кадырлапбарктап, ызаат кылышкан. Ак уул, кызылкыздын энеси болгондугу алтын согончок деп бааланган. Илгери эл эгеси ордо үйгө башы ача, аземдүү жез бакан тиреп койгон. Аны менен ак ордонун түндүгүн көтөргөн. Мунусунда да купуя маани бар. Жез шырмый үйгө көрк берип турган. Демек, мыкты аял жез шырмыйдай үй көркү, үйүндүн тиреги дешкени:

АРКАР ЭМЧЕК, АГЫЛГӨИ ТАРАЗ

Балабакырлуу болсо дагы келишимдүү тараз бою, келин сыны кетпейт. Керилген сымбатынан жазбайт. Ошондон улам мындай ургаачыны кайберендин ыйыгы аркарга теңеген. Аллатаала зайыпзатына бөлгөн акылэске да ашыгыраак эгедер болгондон улам акылгөй атанган. Адеби адам баласына жагат. Элге, агатууганга мамилеси дайыма адамкерчиликтүү.

АК КӨРПӨ ЖАИЫЛ

Жүрүмтуруму айыпсыз, ала жипти аттабайт. Баш кошкон эрин абыдан кадырлайт. Күйөөсүн күкүктүн баласындай багат. Өзү оор басырыктуу, келбеттүү келет. Ата салтын, каада, үрпадатты жакшы билет. Үйүнө кадырбарктуу коноктор көп келет. Эри дайыма зайыбы менен акылдашып иш кылат. Ошондуктан эринин иши ар дайыма алга жылат.

АК ЖООЛУК ДЕЛБИР

Ашкере чырайлуу, сулуу. Жарык маңдайы, жаңырган айдай каштары, узун кирпичтүү бото көздөрү, кырдач мурду, ак жуумал жүзү, кызыл гүл эриндери, койкогой мойну бирине-бири төп келет. Төгүлгөн узун чачы, кыргыйкуш мүчөсү сымбатын оголе арттырып турат, келбетинен кемитке таппайсың. Дайыма жарашыктуу кийинип жүрөт. Үй оокатка тың, бүйрө.

ЖАЙЫЛ ДАСТОРКОН

Колу ачык, пейили кенен, бардар. Ушунусу менен элге жагат. Казаны оттон түшпөйт. Дасторкону дайыма жайылуу, аштамагы жайнап турганы турган. Келимкетими көп. Саймачы, оймочу да болушат. Ушакайыңга кызыкпайт. Абысындары урматташат.

ЖАБЫЛУУ КАРА ИНГЕН

Көп сүйлөбөйт, кишиге катуу айтпайт. Арбын убактысын үйтиричилиги менен алпурушуп өткөрөт. Бала бакыралуу, карапайым келет. Текебер, кесир дегенди билбейт. Элге да, эрге да бирдей мамиледе болот. Эрдин табылгасына көтөрүлбөйт. Бар болсо мактанбайт, жок болсо чүнчүбөйт. Кенен оокатка да, тартыш оокатка да бүйрө. Ийнеси баш болгон бактылууга жолугат.

БАШ КОЙКОҢ

Койкондоп эл бийлөөгө катышат. Өңдүүтүстүү келет. Тил табышып сүйлөшө билгенге кыйын. Кыял--жоругу, жүрүм-туруму эркек мүнөздүү. Эрин да, үй-бүлөсүн да теске салып башкарат.

ДҮНҮЙӨКӨЙ ТОТУ

Табылганын зайыбы. Илгеркилер чүпүрөк зайып да дешкен. Эски-уску, керексиз чүпүрөксапыракты дүнүйө көрөт. Аларды көзү кыйбайт. Ал эми табылганын зайыбы дегени, эрдин колунан бакдөөлөт тайыса жүдөп калат. «Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт» деген. Ошол төө мингендин гана зайыбы. Жөө жүргөнгө — жүк!

ДҮР КАБАК ЧАБДАР

Дайыма кабагы бүркөө, урушка жакын. Дитине бирдеме жакпаса итатайы тутулуп, кайырын чайыр кылат. Эрдин да, балабакыраныш да сазайын берет. «Кыялыңа өз атаң, тууган энең гана чыдабаса» — деп айтайын десең ак уул, кызыл кызды төрөп койгон. Уул-кызы чоңоюп, энесин кой дегиче кайрадан эрди карып кылат.

АЙ ЧЫРАЙЛУУ, АЧА ТИЛ

Алла-таала ага чырайды аянбай берген. Бирок, кемиткесин тилинен чыгарып, акылын бас кылган. Колунан түзүк иш да, аш да келбейт. Тилинин заары кара чаар жыландын тилин калпый кесип, желимдеп алгандай эле бар. Туугантуушканга, коңшуколоңго да тили тиет. Бир эрди өмүрүнчө карып кылат.

ЭЧКИ САН ТЫИТАК

Түтүндү түрө кыдырган айылчы, узун кулак ушакчы. Эчки сымал эрбең-сербең, жаны жаялбайт, жалакай. Сырт келбети дагы жагымдуу болбойт, көзүң тойбойт. Эки айылды эриктирбейт, бир айылды бириктирбейт. Этегин үзө басып, түтүн чыккан үйлөрдү андыйт.

СУУ МУРУН СӨПӨК

Аты эле айтып турат, болгону ургаачы эле... Ушакчылыгы, айылчылыгы жок. Бирок, дайыма жүдөмүш. Үйжайын, казан аягын ирээттүү, таза кармап албайт. Киркогу жуулбайт. Тамакаш даярдаганды жөндүү билбейт. Өз боюна да жакшы карабайт.

МАСКӨӨДӨН ДА АЛЫС, КАИРА КЕЛБЕЙМ

Куйручук карыганда да алданкүчтөн тайбаптыр. Баскантурганы кадимки жигиттердей шайдоот, атка мингени чыйрак эле дешет. Ал эми мурдагысындай салмактуу, орундуу, нускалуу жана тамашалуу сөздөрүнөн эч жаңылбаптыр. Кайран кишинин көзү ачыктыгы, кереметкасиети дагы аны өмүр бою коштоп келген тура.

Жарыктык өзүнүн ичээр суусу түгөнүп, көрөөр күнү бүткөндүгүн — өлөөрүн да алдынала билген экен. Оорупсыркап төшөккө жатпаптыр. Өлөөр күнү күндө-гүдөн эрте ойгонуп, атын өзү токуп минип, шаштыра бастырып, айыл аралап жөнөйт.

Малына чөп салып жаткан кошуна чал аны көрүп: — Ээ, Куке, бу таң атпай каякка? — деп калат. — Алыска кетем, алыска! — дейт Куйручук.

— Алыска болгондо кайда? Маскөөгөбү?

— Жок, Маскөөдөн да алыс, кайра келбейм... ..Ал күнү айылды бүт кыдырып, тууган туушкандарына, теңтуш абышкаларга, өзү пейили сүйгөн адам* дарга барат. Үйлөрүнө кирип даам сызат. Кызыктуу, тамашалуу кептеринен да айтып отурат. Кетээринде: — Эми жакшы калгыла, коштошоюн деп келдим эле, алыска кетип баратам... — дейт.

— Алыска болгондо кайда? — дешет алар дагы.

— Маскөөдөн да алыс, эми кайра келбей калдым — дептир кадимки тамашалуу кебинен жазбай.

Ошентип, бүт айылападагылар менен коштошуп кечинде үйүнө келип түшөт. — Намазшам болуп калды, намаз окуп алайын — деп кемпиринен жай намазын сурайт. Кайран киши төркү үйдө намаз окуп отуруп, жай намазга жыгылган боюнча кайра турбаптыр.

Куйручук Өмүрзак уулу 1866-жылы туулган, 1940-жылы дүйнөдөн кайткан.

КЕРЭЭЗ

Айылдаштардын айтымына караганда Куйручук өлөөрдөн бир күн мурун керээзин айтат. «Мен өлгөндө мүрзөмдүн казанасын күн батыш тараптан чыгарбай, текксиче, күн чыгыш Тарабыиан чыгаргыла!» — деп суранат. Дагы бир адаттан тышкары ырымдарды сунуш кылат. Ал көз жумгандан кийин мүрзөсүн өзү айтып кеткендей казалы дешсе ага молдо болбойт:— Куйручук эмне, башкалардан өзгөчөлөгөя көрдө жатмак беле? Мусулмандардын шартына ылайык келбейт. Ковгула! ~ деп коёт. Ошентип, Куйручуктун керээз аткарылбай турган болот. Сөөктү жаңы сууга алып жатканда мүрзө казгандардын бирөө чуркап келип, жанагы күн батыш тарабынан молдонун айтуусу боюнча казып чыгарган казананын төбөсү түшүн калганын айтат.

Мүрзөнү кайра Куйручук айткандай казышат.

АР КЫЛ БАЯНДАР

Куйручук

Эл үркүн

Элүү болуш эл үркүн,

Үрккөн жерин айтайын.

Көкүрөктөн көк түтүн,

Бүрккөн жерин айтайын.

Узун-Кабак, Жумгалдан,

Убара болду курган жан,

Баш-Кууганды, Түгөлдү,

Башка кайгы үйөмбү.

Кара-Кече, Кыз-Коргон,

Каалаган адам туш болгон.

Чет-Кууганды, Жери-Сай,

Жердеген адам баары бай.

Ийри-Суу менен Ак-Далы,

Имерген байлар ат мамы.

Күнгөй-Сандык, Таш-Дөбө,

Гүлдүү сонун чөбү бар.

Көк-Булак менен Балыкты,

Баш жагында Баба-Ата —
Пири тирүү олуя.
Ылдый жагын карасам
Жумгал-Ата мазардан,
Кайдан билдиң курган жан,
Акылдан минтип шашардан,
Кең Жумгалдан каард.
Кара-Кужур; Төлөктү;
Жерим жанга өбөктү.
Ырас болсо Кочкорго,
Шаама сүрүп түнөттү.
Кара-Мойнок, Ийри-Суу,
Качырып чыкты кыргызды.
Катынбалдар канетсин,
Тоону көздөй тырмышты.
Кызыл-Дөбө, Сары-Чат,
Санасам ичим ачышат.
Шамшы менен Каракол,
Аштыгы көп мына ошол.
Кара-Булак, Чекилдек,
Кайра жерге барсак деп,
Калкыбыз жүрөт лекилдеп.
Орто-Токой, Көтмалды,
Касиеттүү Ысык-Көл,
Ойлосом жерим көп калды.
Жайлоосу жакшыкең Соң-Көл,
Май-Төр менен Кашка-Суу,
Кадырың артык башка суу.
Күмүш булак адырың,
Адамга өткөн кадырың.
Азуулары аркайып,
Аттар өлгөн замана.
Астыңкы эрди шалпайып,
Төөлөр өлгөн замана.
Чаначы бар мойнунда,
Жөөлөр өлгөн замана.
Ак сакалы чүштөдөй,
Устаканы мистедей Карылары жолдо өлдү.
Ашуу таппай белде өлдү.
Катуутурмуш курусун,
Как ошондой болду окшойт.
Карга, кузгун, ит-куштар
Тарпын талап койду окшойт.
Беделдин белин ашканда,
Куу какырды басканда.
Көздөн жашы куюлган,
Көрдүм далай муңдуу жан.
Эсеби чатак кытайдын,
Эсебин кантип билебиз.
Эсебин эптеп билсек да,
Эшегин кантип минебиз?
Боруму чатак кытайдын,

Борумун кантип билебиз.
Борумун болжоп билсек да,
Капырдын бойтосун кантип кийебиз?

КОЮКУЙРУЧУК!

Абдыкалык ЧОРОБАЕВ

Шайыры элең кыргыздын,
Убайын көрдүн турмуштун.
Тартканда жерге шум ажал,
Тайгактан бутуң жылмыштың.
Чечени элең кыргыздын,
Намыз үчүн тырмыштың.
Ким болсо да тартынбай,
Бейитин ачтың кылмыштын. .
Тамашаң танды атырган,
Күлкүң күндү батырган.
Куюлтуп сөздү сүйлөгөн,
Куйручук баатыр, акылман.
Баатыр болуп найза жеп,
Маңдайында так болгон.
Манаптын шагын сындырып,
Маскаралап ат койгон.
Камчысын үйрүп башына,
Чабамын деп тап койгон.
Чамгарактап турганда,
Кыбасы канчу калың эл,
Чыдамсыздан кубанып,
Чырагы жанчу калың эл.
Айтычу элең адамга,
Ар бир сонун меселди.
Айтпай кантип коёмун,
Ардактуу сиздей чеченди.
Таңдайың таңшып сүйлөгөн,
Таңданып элиң дүрбөгөн.
Учуру болуп өлүмдүн
Учуп кеттиң дүйнөдөн.
Жетимиш беш жашаган
Өмүрүңдө кылганың.
Байманаптын тушунда
Өздүжатты ылгадың.
Өрнөктү элге таратып,
Бир күнү тынчып турбадың.
Калмырза булбул,
Найманбай Катарында ырдадың.
Сөзүң калды калкыңда,
Ак калпак кыргыз жалпында.
Улантабыз тарыкка,
Нуска кылып артында.
Айтылат өчпөйт ар качан,
Адамдын көөнүн ачканың.
Шум кара жер бооруна, Койбой сени тартканын.

Колума алып калемди,
Козгоп бир аз жазгамын.

КУЙРУЧУК ӨЛГӨНДӨГҮ КЕЛИНИНИН КОШОГУ

Бу жалганчы дүйнөдө,
Бузук ишти кылбаган.
Булбулу деп кыргыздын,
Букардын журту сыйлаган.
Ак бараң мылтык каңдаган,
Аркарды атып шаңдаган.
Алты уруу кыргыз чогулса,
Атакем сөзүн жардаган.
Анысын угуп улуктар,
Алдырсак деп каалаган.
Алты күн ооруп жатпастан,
Аттанып кеттиң паанадан.
Күкүктөй тилиң сайраган,
Көптүн көркү шаңдаган.
Көралбай жүргөн улуктар,
Көрсөк деп булар таңдаган.
Айтышкан менен талбаган,
Ар түрлүү сөзүн камдаган.
Абалкы өткөн байманап,
Алдына тартуу кармаган.
Ак жамбы, күмүш теңгесин Атакеме арнаган.
Эрегишкен душманга,
Ат соорусун салбаган.
Акырдан аты жем жегей,
Алыстан уккан дегдеген.
Айтышам деп байманап,
Алдына басып келбеген.
Күлүгү арпа жем жеген,
Күрүчүн басып демдеген.
Көбүнчө ата сөзүңөн,
Душманың жакын келбеген.
Кайран атам береним,
Казакка тийген керегиң.
Кара жердин алдынан,
Какшасам чыкпайт дарегиң.
Кыйыным атам береним,
Кыргызга тийген керегиң,
Боз топурак алдынан,
Боздосом чыкпайт дарегиң.
Кара атка жапкан кажары,
Капылет келди ажалы.
Кадырман атам өлгөнүн
Калың элге жаялы.
Тулпарга таккан кажары,
Туюнтпай келди ажалы.
Топурактын алдынан,
Тууганың таппай жадады.
Ак баран мылтык асынган,

Алыстан жылкы ашырган.
Алдынан чыккан душманын,
Ак жолборстой качырган.
Адырдан уулап түлкү алган,
Ак сүлөөсүн мүлк алган.
Ардактуу атам деп келип,
Алыскы элдер үн салган.
Бул дүйнөдө ким калат,
Булбул конгон тал калат.
Бул дүнүйө жалганда,
Муңданып адам зарланат..
Карысы өлсө, артында,
Нускасын жаштар карманат.
Ажал өлүм чиркинге
Аманат жаның алданат.

БАКАЧЫ КАТЫНДЫН КОШОГУ

Куйручук эл чогулган жерде санжыраны сайраган, кызыктуу, күлкүлүү кеп-сөздү айткандан талбаган адам болгон. Анын айтуусундагы бу тамашалуу кошокту акын Абдыкалык Чоробаев Кукеңдин өз оозунан жазып алган.

Ысык-Көлдүн Тоң болушундагы Баатыркан деген кишинин төрт катыны болот; азык катын, бугу катын, бакачы катын, катаган катын дегендер. Бир күнү Баатыркан «мен өлгөндө кантип кошооруңарды билейин, кана кошуп көргүлөчү, көзүмдүн тирүүсүндө ыраазы болуп калайын, жакшы кошконуңарды мен дагы жакшы көрөмүн» дептир. Ошондо берки үч катыны кошо албай коюп, «бакачы катын» аталган Калыйчанын кошкондогусу:

Сөздүн башы бисмилла,
Бисмилла бүткөн миң жылда.
Кошок айтам калк тыңда.
Көтөрдүк алла салганын,
Зар какшап минтип калганым.
Бул дүйнөдө шум жалган,
Өлбөй тирүү ким калган.
Шол өлүмдү байкасак.
Бисмилла сөздүн нускасы,
Шарияттын туткасы.
Эки аятта окулган
Пайгамбардын кутбасы.
Он сегиз миң ааламда,
Шум кара жер бараары.
Анжияндаи пул алдың,
Азыктан тандап муну алдың.
Акылы жок нааданды,
Мал коротуп неге алдың?
Букардан тандап пул алдың,
Бугунун кызын тул алдың.,
Кадырын билбес жаманды,
Пул коротуп неге алдың?
Кашкардан тандап кул алдың,
Катагандан муну алдың,
Каада билбес нааданды,
Калың берип неге алдың?

Базардан тандап пул алдың,
Бакачыдан мени алдың.
Жаңыдан баркың билээрде,
Үстүмө күнү неге алдың?
Кара байтал бооз деп,
Кашкардын жолу кооз деп,
Кашкарга бардың мен үчүн.
Кайгырамын сиз үчүн.
Эки жыл жатак калганда,
Кайрылбадың мен үчүн.
Кызыл байтал бооз деп,
Кытайдын пулу кооз деп,
Кытайга бардың мен үчүн,
Кыйналамын сиз үчүн.
Кытайдан барып алдырдың,
Кызыл кашка коёнду.
Кыйналып журтуң табалбайт,
Кылымда сиздей оёнду.
Кашкардан барып алдырдың,
Кара кашка коёнду.
Кайгырып журтуң табалбайт,
Кан баатыр сиздей оёнду.
Самооруң алтын жым элең,
Сайдан өрдөк учурбас,
Сарала туйгун куш элең.
Санаасы жаман душмандын,
Башына тийген муш элең.
Салпылдаган ала көз,
Самаган ишиң ушу элең.
Көмүркөй алтын жыш элең,
Көлдөн өрдөк учурбас,
Көк ала туйгун куш элең.
Көңүлү жаман душмандын,
Көөдөнгө тийген муш элең.
Күлүндөгөн ала көз,
Сенин көрүнчү ишиң, ушу элең.
Дөң-Талаада коргонун,
Оо, Баатыркан ойронум,
Төгөрөктү соргонум,
Ала-Башта коргонун,
Аа, Баатыркан ойронум.
Алагөз менен Кабаны,
Айдап жүрүп соргонум.
Уу, Баатыркан ойронум!

Баатыркан Бакачыга «үстүнө күң албайм» деп айтса да убадасынын учуна чыкпастан Канааттын иниси Байдалынын катынын бешинчи катындыкка алып коёт. Бакачы беш-алты катынды жанына ээрчитип алып жаңы катынды көрмөккө барышса ал жүктүн бурчунда жууркандарды катардап салынып чыканактап жаткан экен. Тигилер кирсе киши келдиби, ит келдиби деп тоготуп койбойт. Ошондо Бакачы катын:

Чыккан жериң Байдалы,
Бу кесирсиң кайдагы.
Бир чөгүнгө тең кылбай,

Кайнаган Канаат айдады.
Алты жылы эр албай,
Шоруң минтип кайнады.
Баскан жериң саз болду,
Тандап тийген эриңиз,
Баатыркандай таз болду.
Жүргөн жериң мал болду,
Тандап тийген эриңиз,
Баатыркандай чал болду,—

деп айтканда жаңы катын жооп кайтарат: — Адам ээй, Баатыркандын бул катынын топка сала турган экен. Ырчы, сынчы белем. Муну бесер кылып коё турган экен дейт. Ошондо Бакачы сөз кайтарып муну айткан:

Ырчы десең ырчымын,
Сынчы десең сынчымын.
Сага окшогон эмени,
Байлатып алып урчумун.
Так ошентип мен өзүм,
Көчүккө тээп турчумун.
Кесир десең кесирмин,
Сага окшогон катынды,
Антипминтип будалап,
Окутуп койчу бесермин.

Бакачы жалаң ырчылыгы менен Баатырканга жагып, катын болгон. Бакачы өлгөндө Баатыркан үч күнү удаа көрүнө барып өкүрөт.

«ЖАЛАҢКЫЧ ЖАЛГЫЗ ЭМЕС»

(Бир актылуу комедия)

КАТЫШКАНДАР:

К у д а й б е р г е н (Куйручук) — өспүрүм чагы.

С е й и т — Кудайбергендин курбусу.

Борукчу — Бай.

Ж и й д е — Борукчунун байбичеси.

Ш а б о т о — Болуштун жигити.

К ы л ж ы р — Бакшы.

Булардан башка оорулууну көргөнү келгендер, үнсүз келин, жигит, кирип-чыккандар, үндөр, Кара Кулак-Шердин элеси катышат. Окуя күздүн күнү, бир күндө өтөт.

БИРИНЧИ КӨРҮНҮШ

Таң азанда, ээн талаада, чийдин түбүндө Сейит эки жакты элендей карап, жалгыз отурат.

Сейит (ызалуу). Таң азандан ээн талаага эмнеге ээрчитип келди? Комго оронуп уктай бергеним жакшы эмес беле. Уктай берсем, курсагымдын ачканын дагы билген калат элем. Мени жалгыз калтырып, кай жакка житип кетти өзү?

(Күчүктүн эркелеген сыяктуу кыңшылаган үнү угулат. Аздан соң ак шейшеп жамынган Кудайберген алыстан көрүнөт). Эй, сен кимсиң?! Апаа!.. (Кача турган болот.)

Кудайберген (үнүн акырын чыгарып). Жаагыңды бас, бок жүрөк! Иштин баарын бүлдүрөсүн.

(Шыпылдай басып келип, чийдин түбүнө турат).

С е й и т (үнү калтырап). Бул сенсиңби?

Кудайберген. Анан ким болмок эле?

Сейит. Эмне жамынып алгансың? Көрүнчү экен деп...

Кудайберген. Көрүнчү экеним чын. Көрүнүп турамбы? Көрүнүп турам. Мунун эмнесинен коркосун? Кааласаң көрүнбөй коём.

Сейит. Коркутпачы?!

Кудайберген. Мен турганда эмнеден коркосун? (Күчүктүн кыңшылаган үнү кайрадан угулат) Мына, Кара-Кулак Шерим келип калбадыбы!

(Оң жагын аяр сылайт). Сейит. (коркуп). Эмне?!

Кудайберген. Береги Кара-Кулак күчүгүмдү көрүп турасыңбы? Мурда мындан дагы кичинекей болчу. Эми чоңоюп калды...

Сейит. (андан бетер коркуп). Кайдагы күчүктү айтып жатасың?

Кудайберген. (оң жагын аяр сылап). Мына, жатпайбы. Көрбөй турасыңбы?

Сейит. Эч нерсе көргөнүм жок...

Кудайберген. (күлүп). Коркокосуң да. Коркпосоң көрмөксүң. Коркоктугунду койбосоң, мен дагы көрүнбөй коём... Оозунду ачпа! Эмне аңыраясың? (алып келген баштыгын берип.) Ме жеп отур. Колума ушул тийди, сүзмө. Жаңы куйса керек, айран боюнча эле жүрөт. Ичип ал, сүзмө болсо дагы тамак. Буйруса бүгүн этке тойгузам.

Сейит. Кайдан?

Кудайберген. Кайдан экенин азыр билесиң. (Тыңшап). Мына, келатышат... (Алыстан ыйлап келаткан аялдын үнү угулат). Алар келип калышты.

Сейит. Алар кимдер?

Кудайберген. Борукчу бай, аялы экөө. Жалгыз уулу өлгөндөн бери аялы экөө күндө таң азанда бейитке келишип, ыйлапсыктап кетишет.

Сейит (сүзмө жегенин токтотуп). Байкуштарга жаман болду ээ... Жалгыз баласынан ажырап...

Кудайберген. Жакшы болчу беле... Ар ким пейилинен табат. Бул экөө пейилдерин оңошпосо мындан Дагы жаман болушат.

Сейит. Чын. Иттей сараң ээ. Үйүнө кирсең нан Дагы беришпейт.

Кудайберген. Өгүнү баласы өлгөндө, Борукчу казанда калган шорпону бизден кызганып, мени көсөө менен төбөгө чапты. Аялы уулуна күйгөндүн ордуна таңга маал туруп алып, шорпонун үстүндөгү майды калпып жүрөт. Пейилдери бузук булардын. (Аялдын уңулдап ыйлаган үнү жакындан угулат.) Алар келип калышты. Сен чийдин желкесине Кыймылдабай жат. Мен алардын көзүнө көрүнөм.

Сейит. Кой жүрөктөрү түшүп калат?!

Кудайберген. Кудай албайт. Аялы экинчи экиленгенин коёт... Кыймылдабай жат.

(Ордунан ыргып туруп, сахнанын экинчи тарабына чуркап чыгып кетет).

Айдын шооласы сахнанын экинчи булуңундагы дөмпөйүп жаткан бейитке түшөт. Сырттан улупуңшуп ыйлаган аялын жетелеген Борукчу кирет. Жибек бейитти кучактап өксүп ыйлап жыгылат.)

Жибек. (ый аралаш). Кагылайын жалгызым, ала жат! Ала жааат кагылайын каралдым!? (Өксүйт). Он гүлүндүн бири ачылбай ойрон болдуң каралдым! Жайнаган кырчын кезинде, жайрап калдың чырагым! (Өксүйт. Борукчу көз жашын тыя албай, бүлкүлдөп ыйлап отурат). Карыганда как-бааш мастан атанып, кантип жүрөм артыңда аа! Ала жааат кокуй ала жат!? Канга тойбос шум ажал, каралдымды соо коюп, мени албай не койду? Тобурчагым, тойгузбай жыпар жытыңа, тозокко мени калтырып, топурак чымга жашындың. Ботомду коюп мени албай, боздотуп койдун көр кудай! Кокуй ала жат, ала жааат кагылайын жалгызым!? (Борукчу куран окуп жиберет. Жибек уңулдаганын бир аз басып, бата кылат).

Борукчу. Эми кайрат кыл, байбиче? Кантебиз, кудайдын эрки экен. Көнбөскө чара барбы! Өксүгөн менен жалгызыбыз кайра келбейт. Эми эл көзүнө көрүнбөй кетип калалы. Сенин келгениңди бирөө көрсө кепке калабыз. Бейит башына келелекте ургаачынын мүрзөгө келиши күнөө болот, кетели байбиче? Кайрат кыл?

Жибек. (өксүп чыңырат). Кетпейм, эч жакка кетпеейм! Эл эмес, кудайдын өзү керсе дагы кетпейм. Жараткандын бар экени чын болсо, мени жалгызымдын артынан алып кетсин!? Ала жат балам, ала жаат кокуй!? (Кошок кошуп жиберет).

Тулпарың калды а минилбей, Жалгызым, кайда бир кеттиң а билинбей? Жалгызым, элесин туурат а тирүүндөй, Жалгызым, дагы эле жүрөм а түнүлбөй!.. Иий, ала жат кокуй ала жаат!?

Борукчу. Кайрат кыл эми, байбиче? Кудай артын берсин.

Жибек (ыйын тып токтотуп). Артын берсинби, как баш?! Жалгызымдын артында калып, дагы кандай жакшылык үмүт этип турасың? Жалгызымдын артында дагы кандай жакшылык бар ыя? Айт, как баш? (Күйөөсүнүн бетин тытып алчуудай тап берип, жакындай отурат. Борукчу чочуп кетенчиктейт). Мындан он эки жыл мурун көксөгөн тилегинди эми орундатайын деген экенсиң ээ как баш?! Мен эми төрөттөн калдым. Ансыз дагы кумайыкча кем тукум экемин. Жаш катын алсаң, уурутупчуурутуп тууп берет. Жалгыз уулундун топурагы кургай электе токол көзүндөн учуп калган экен ээ, шүмшүк!..

Борукчу. Акырын?! Кудай урган тура... Кайдагы ойго келбеген сөздү айтасың да.

Жибек. Оюңа келбесе, кайдагы жакшылыкты айтып жатасың? Кана, айтчы ошол жакшылык үмүтүңдү?..

Борукчу (ыңгайсыз). Өлгөндүн артын берсин дебегенде башка эмне дечү эле? Артын берсин деш керек... Кудайга керек экен, алып кетти... (жашып) кантели, өзү ченде жок чечен боло тургандай шүйкүмү бар эмес беле. Көзүгүп кетпедиби, шоруң каткырым. Көзүгүп кетти!.. (Ыйлайт).

Жибек (чыңырып). Иий, балам баладай бала болсочу! Кокуй, көзүңө көр топурак тыгылгыр, сенин эле көзүң тийди, сенин эле! Эми мени же, как баш! Анан артыңды тилееп журтта кал. Ушул как башка мени кор кылбай, ала жаат балам, ала жат!..

(Акыркы чийдин түбүндө жаткан Сейит удааудаа чүчкүрүп жиберет).

Борукчу. (селтендей эки жагын карап). Киши келе жатат окшойт. Байбиче кетип калалычы? Уят болобуз го?..

Жибек. Кете бер! Менин тилей турган артымда эч нерсем жок. Ушул жерде жатып өлөм. (Кошуп.)

Жалгызым, мени жаныңа тартыып ала жат?! (Сейиттин чүчкүрүгү дагы угулат).

Борукчу. Кудай урган, чын эле киши келатат окшойт. (Ордуан туруп, Сейит жаткан тарапка басат, бирк чийдин түбүндө жаткан Сейитти көрбөйт. Тетири басат. Ошол учурда бейиттин артынан кепин сүйрөгөн, жылаңач бүттарын шибендете баскан Кудайберген чыгат да, өксүп ыйлап отурган Жибектин жанына жакындап келип боору ооругандай жашык сүйлөйт).

Кудайберген. Апаке, мени мүрзөгө тынч жаткырбай койдун го?!

.Жибек (ыйын токтотуп, жалт карап). Ыя?!

Кудайберген (ыйлагысы келгендей, жашык). Үч күндөн бери сенин ыйыңды угуп, мени суракка алганын токтотушту. Апаңдын өтүнүчүн аткар дешет алар. А мен ага болбойм, жашай түшсүн дейм. Эмне үчүн мүрзөнүн жанына келип ыйлайт, периштелерди кыйнап жатпайбы! Болоору болду, эми энеңдин зарын угуп, тилегин кабыл кылып кел дешип жиберисти. Жүр анда, ала жатайын?

Жибек (көчүгү менен кетенчиктеп жылып, буулган үнүн араң чыгарат. Кой, кой кагылайын?!).

Кудайберген (жылаңач колун Жибекке жакындата сунуп). Жүрөгөй апаке?! Мынча болду, ала жатайын. Аябай кыйналып кеттиң окшойт.

Жибек (калтырап). Жок Жоок! Ордуан туруп кетүүгө аракет кылгансыйт. Анан эсин жоготуп, жерге кулап түшөт. Кудайберген келген жагына бурулуп, шыпылдай басып чыгып кетет. (Сырттан Борукчу кирет).

Борукчу. Байбиче, жүр эми. Кетип калалычы? Бирөөнүн чүчкүргөнү угулгансыйт, карасам эч ким көрүнбөйт. Я кудай, айланайын, бөөдө кырсыгыңдан сактай көр! Тур эми байбиче?! (Кыймылсыз жаткан аялынын башын көтөрүп, анын абалын көрүп чочулайт). Я

кудай, дагы эмне болуп кетти? Жибек?! Кара көзүм кашайган турабы жараткан?! Эсинди жыйчы, Жибек?! Ээгин көтөрүп, денеси муздап баратабы? Олдо жараткан ай! Мынчалык эмне таш боорлук кылып жатасың? (Шашкалактап). Кой, таң ата электе үйгө жетейин. (Аялын артына көтөрөт). О кудай артын бере көр? Артын бере көр! Кудай?! (Чыгып кетет).

(Айдын шооласы Сейит жаткан чийдин түбүнө түшөт. Сейит бүжүйүп жатып алган. Күчүктүн кыңшылаган үнү угулат, андан соң өз кийимин кийинген Кудайберген шыпылдай басып кирип, Сейиттин жанына отурат).

Сейит (күнөөлүүдөй). Сен мени кечирип кой? Чүчкүргүм келип...

Кудайберген. Азаматсың. Туура кылдың. Мени сени чүчкүрүп же жөтөлүп койсо экен деп тилебедимби.

Сейит. Чын элеби?

Кудайберген. Чын экенин көрбөдүңбү. Борукчу сага алаксыбаса, менин Жибекке көрүнүшүм кыйын эле. Экөөнө көрүнсөм деле болмок дечи, бирок, күйөөсүнүн көрбөгөнү жакшы болду. Мына эми, этке кай жактан тоёруңду билдиңби?

Сейит (ийнин куушуруп). Билбейм...

Кудайберген. Азыр барары менен Борукчу түлөө жасайт. Биз анын малын союшуп, этин бышырышып, курсак тойгузабыз. (Күчүктүн кубанычтуу кыңшылаганы угулат. Аны менен сүйлөшкөндөй). А ошондойбу. Мына, Борукчунун байбичеси тилден калып, Кылжыр бакшыга киши жибериптир. Борукчу мойнуна курун салып, аксарбашыл айтып, көзүнөн жашын куюлтуп, күндүн мурду көрүнө электе элди батага чакырганы калыптыр.

Сейит. Аны ким айтты?

Кудайберген (оң жагын аяр сылап). Мына, КараКулакШерим билип келе калбадыбы... Жүр, эми элге аралашып, биз дагы эч нерсе билбегендей барып калалы. (Ордунан шарт туруп, чыгып кетет).

Сейит (артынан чыгып баратып, өзүнчө). Кайдагы КараКулакШерин айтат?.. Түшүнсөм өлөйүн... (Кетет.)

ЭКИНЧИ КӨРҮНҮШ

Ошол күнү күүгүм талаш, Борукчунун үйүнүн тегереги опуртопур элге толуп, кобурсобур угулуп турат.

Биринчи үн. Үйгө кирбеңиздер болду. Кылжыр олуя дем салып жатат. Эртең келиңиздер.

Аялдын үнү. Ботом, качан тилден калыптыр?

Кечөө кечинде эле экөөбүз сүйлөшүп отурбадык беле.

Биринчи үн. Э жеңе, кырсык кашкабактын ортосунда деген ошол. Балээни кайдан деп болбойт. Эртең ушул маалда сиз экөөбүз эмне болоорубузду ким билиптир.

Аялдын үнү. Жаагыңа таш, арам чечек!

Эркектин үнү. Тилден калыптырбы же кыймылдабай калыптырбы?

Аялдын үнү. Э ары турчу үксөйбөй, сүйлөбөй калыптыр деп жатпайбы.

Биринчи үн. Жибек жеңе түндө төшөккө амансоо... эсталма болуп калганын эртең менен көрүптүр.

Аялдын үнү. Э айланайын кудай, бакпай балаандан, жакпай жалаандан сакта?!

Биринчи үн. Эртең келиңиздер. Кылжыр олуя айланага жан жолотпогула деп жатат.

Эркектин үнү. Кетели... Олуянын деми түшүп, сакайып кетсин, бечара.

Авансценанын бир тарабынан Сейит, экинчи тарабынан Кудайберген көрүнөт).

Кудайберген. Даярдандыңбы? Сейит. Ооба. Чоң жез чарага арчанын бүрү менен адырашманды кошуп, боор көпмө кылып салып койдум. Кудайберген. Шамдычы?

Сейит. Кара жыгач чөйчөккө толтура талкан салып, үстүнө мылтыктын дарысын себелеп, кайра талкан менен жаап, сары майдан төгүп койдум. Чийге кебезден ороп, аны дагы майлап, талканга салдым. Бардыгы тогуз шам. Алып келейинби?

Кудайберген. Шашпа, туура кылыптырсың... Ук! Мен эшикке чуркап чыгып «келе» дегенде, колума кармата коёсуң.

Сейит. Аны эмне кыласың?

Кудайберген. Кылжыр бакшы дем салып бүткөндөн кийин, ушуларды пайдаланат. Мурда бирөөнө дем салганын көргөм. Бар эми, эшикте отун теримиш болуп, менден көзүңдү албай тур.

Сейит. Макул... (кетишет).

(Көшөгө ачылганда жүктүн бурчундагы салынган төшөктө Жибек кыймылсыз жатат. Боруку курун мойнуна салып, жерге башын ийип, чөгөлөп отурат. Кылжыр бакшы бир нерселерди күбүрөп, аягында «сүф», ^сүф» деп, аса таягы менен Жибек жаткан төшөктүн четин чапкылап коёт. Шабото «Олуяга» жардам берген кыяста, андан көзүн албайт).

Кылжыр (дем салганын токтотуп). Оорулунун абалы оор.

Борукчу (үңкүйгөн калыбында). О кудай! Кара көзүңдү кашайтпа? Жан бүткөнгө жамандыгым жок эле. Жаңылып жазганым болсо, кечир, кагылайын кудай! Аксарбашылыңды айтайын. Ак боз бээмди тартайын. Кемпиримди соо кой? О жараткан?! (Ыйлагандай бүлкүлдөйт).

Кылжыр. Кечинде сыртка жалгыз чыкты беле?

Борукчу. Эсимде жок, Олуям. Ар кандай боло берчүү. Түндө саксаламат эле жатканбыз. Эртең менен намазга туруп жатсам кемпирим кыймылдабайт. Намаз окуп бүткөндөн кийин карасам деле ошол калыбында жатат. Уктап атабы дейин десем, уйкуга окшобойт. Карасам, ээги көгөрүп, колу тырышып, дем алуусу оордоп калыптыр. Колтугуна колумду салсам, денеси жылымык экен. Кыймылдатсам сезбейт. Көзүн ачпайт. (Ый аралаш). О кудай, жамандыгыңды көрсөтө көрбө?..

Кылжыр. Шейиттин үстүнө отуруптур.

Борукчу (көзү алайып). Шейиттин?..

Кылжыр. О жараткан, шыпаанды ая! Жараткан пендене жардам кыл?! (Ордунан ыргып туруп). КөкТаш ата колдой көр! ОлуяАта колдой көр! УлабасАта колдой көр! ТешикТаш ата колдой көр! ЖумгалАта колдой көр! ШамшыкалАта колдой көр! Я аллла (оорулуну тегерене басып, таягы менен көрүнгөн жерди сайгылап, жалынычтуу окуйт).

Шекер даамдуу бейкүнөө, Шейиттерим колдосун!? ОлуяПир жамынган, бейиттерим колдосун?! Адам нээтин тазарткан, арбактарым көрүнгүн?! Жиншайтандын эпкини, ак денеден бөлүнгүн?! (Жибекти арыбери аттап, эки жакка секирет). Жигит пири Шаймерден, сенин күчүң колдосун?! Суунун пири Сулайман, сенин күчүң колдосун?! Чыккан жанды кайтарыш, менден эмес кудайдан. (Эки жакка секирип, Жибек жаткан жуурканды чапкылап, алкашалкый тердейт. Бир идишке арча менен адырашман түтөтүп келгиле?!)

Шабото (шарт ордунан тура калып, эшикке кыйкырат). Арча менен адырашман түтөтүп келгиле!

Сырттан жез чарага адырашман менен арчаны түтөтүп, Кудайберген кирип келет)

Кылжыр. Мындай кой. (Кудайберген жез чараны Жибек жаткан төшөктүн жанына жакын коёт. Кылжыр түтөгөн орчанын үстүнө колун арбайта жайып, ичинен күбүрөп дем салып бир аз отурат. Сырттан арча салынган экинчи чараны көтөрүп жаш келин кирет. Борукчу аны жек көрө карайт).

Борукчу. Экөөнүн эмне кереги бар. Алып кет нары! Сүйрөлгөн кудай аткыр! (Келин унчукпай алып чыгып кетет. Аны менен кошо Кудайберген дагы чыгып кетет. Кылжыр түтөгөн жез чараны алып, Жибекти тегерене чуркап, дем салат).

Кылжыр. УмайЭне жарыктык, усулунду бере көр?! О пайгамбар Улукман, шыпаа чачып келе гөр?!)

Жыпар киндик жаныбар, жыпарыңды убала, Шайтан чачкан эпкинди, шамал менен кубала!?

Сүф! Сүф! Сүф! Сүф! сүф, сүф!

(Терин аарчып, төргө тизелей отура калат). Жараткан шыпаа берсин!. Эми шам жасап келе калгыла? Тогуз чийге кебез ороп, сары майга чылап койгула. Сыркоонун башына шам жагып, жандуу дартты өрттөйлүк. Жараткан шыпаа кылсын...

Ш а б о т о (сыртка). Шам жасап келгиле! Тогуз чийге кебез ороп, сары майдан куйгула! (Кара жыгач аякка салынган талканга сайылган тогуз шамды көтөрүп, Кудайберген кирип келет).

К ы л ж ы р. Бери алып кел, кагылайын? Мындай кой. Эми шамдарды жандыр! (Кудайберген баарын айткандай илбериңки аткарат). Силер үчөөң тең тизелеп, эшик тарапты тосуп отургула. Мен дартты шамды көздөй кубалап келем. Силер колуңарды жайып, шамга жакындап, тегеректегиле. Алаканыңарды кенен жазгыла! Алакандын отунан дарт аттап өтө албайт. Мен шамга жакындагында силер дагы жакындагыла. Дарт өрттөнүп кетсин.

Сырттан экинчи шам салынган аякты көтөрүп Мйш келин кирет).

Борукчу (көрөр замат ачууланып). Силер эмне, жинди болгонсуңарбы!? Бу бала шамды бая эле алып келбедиби. Алып кет! Кыбыраган сүйрөткү!..

(Келин алып келгенин көтөрүп чыгып кетет).

Кылжыр (ордуна ыргып туруп). О жараткан, пендем десең шыпаа кыл!.. (Манчаларын арбайтып, бир нерсе кууп келе жаткандай. Жибекти тегеренип басат). Азыткынын эпкини, чык! Жиншайтандын эпкини, чык! Көзү көрбөс, кулагы укпас, жытты ылгабас, акты билбес, ашынган ыплас дарт, чык! (Чөгөлөй отура калып, шамды карай тизелеп кууйт). Мына, силерди карай баратат. Алаканыңарды кенен жазгыла! Тоскула!? Шамга жакындагыла?! Мына, мына, отту карай баратат! Тоскула! Жакындагыла! Мына, мына!.. (Ушул учурда чөйчөктөгү күйгөн шам «дүп» эте атылып, от жалындай түшөт. Тизелеп отургандардын баары чалкасынан кетишет. Кыйлага тыным. Баардыгы өңалеттен кетип, коркуп калган түрлөрү бар.) О жараткан, шыпаа кылдың. Шүгүр, шүгүр!.. Дартты кармадык. Эпкиндин күчү өлчөөсүз күчтүү экен, кандай болуп күйгөнүнөзүңөр көрдүңөр го. Я жараткан, шыпаа болду, шыпаа болду.

Б о р у к ч у. Айтканыңыз келсин, олуям! Шабото (эсин жаңы жыйып). Кудая тоббо! Көргөн көзүмө ишенбейм... Күчүңүз күч экен, жарыктык!..

Кылжыр (колун жаңсап). Тек! Менден эмес, кудайдан, пендем...

Кудайберген. Олуям, сакалыңыздын учу күйүп калыптыр.

Кылжыр (сакалын сылап көрүп). Эч нерсе эмес, бул жакшылыктын белгиси. (Борукчуга, мактанычтуу). Болду. Тилегиң кабыл келди, бай. Бизден күткөнүңүздү бердик, эмки кезек Сизде... (Калп күлөт). Байбичең сакайып кетет. Эртең көзүн ачып калат, буйруса.

Борукчу (кубанып). Айтканыңыз келсин, олуям! Сизден тартуумду аябайм! (Сыртка) Эй, кымыз алып келгиле! Олуям чарчады. Суусады. Жутсун. Суусунун кандырсын. (Кымыз көтөрүп келген келинге). Тамагыңарды тездеткиле.

К ы л ж ы р. Эми бул үйдөн эртерээк кетели. Сыркоо тынч эс алсын. Мен эртең менен келип, дагы дем салам.

Борукчу (карбаластап). Жарайт, олуям! Тамак. Кымыз жутуңуз?

Шабото (Кылжырга кымыз куюлган кесе сунат). Келиңиз.

Кылжыр (Кудайбергенди тигиле карап). Берегн бала кайдан келген?.. Берчи ушул балага! Кымызга сугу өтүп кетти.

Шабото (Кудайбергенге кымызды сунуп жатып). Бул бала баятан бери бизге жардам берип жүрбөйбү. (Ушул учурда Кудайберген колуна тийген кымызды тартып жиберип кайра сунат).

К ы л ж ы р. Дагы бергиле! Тойсун. Анан биз ичели. Бул баланын сугу күчтүү экен. (Кудайберген экинчи кесени тартып жиберип кайра сунат).

Б о р у к ч у. Туура байкадыңыз, олуям. Бул баланын шүйкүмү бузук, көзү жаман (Шаботого). Башка кесеге кымыз куй!..

К ы л ж ы р. Бул балага дагы бергиле!

Шабото (Кудайбергенге төртүнчү кесени сунуп жатып). Дагы канча кеселик курсагың бар?

Кудайберген (тартынбай). Жетимдин курсагы жети кабат имиш, жетөөнү ичем.

Б о р у к ч у. Ой ырыскешигинди ичкир!

Кудайберген. Антпеңиз, сыркоого сообум тийет, бай.

Кылжыр (кыжаалаттана). Бергилечи ичсин.

Шабото (Борукчуга). Байке, жеңемдин аманэсен сакайып кетиши үчүн, ушул бүгүн пейлиңизди кенен салыңызчы?!.

Кудайберген (акырын кесени тартып жиберип). Мына, жети кабат курсагым толду. Эми ичпейм.

Шабото (күлүп)., Азаматсың жетимчем, өлбөсөң киши болосуң.

К у д а й б е р г е н. Ошону өзүм билип, өлбөскө аракет кылып жүрөм. Элге аркамды тийгизейин дейм.

Б о р у к ч у. Ой купшундаган жетим. (Баары мыскылдуу күлгөн болушат. Сырттан келин кирип, колго суу куя баштайт).

Кудайберген (ыргып туруп). Мага бер, жеңе. Сууну мен куюп жиберейин. (Кудайберген суу куят, тигилер күңкүлдөп бата берген болушат). Башканы аясаңар дагы, жетимдерден жакшы батанарды аябагыла. Ал бизге ат мингизгендей демөөр болот.

Шабото (күлүп). Тилегиң кабыл келсин, жетимчем. К ы л ж ы р (мыскылуу жылмайып). Бул шум бала экен.

Кудайберген. Жок. Менин максатым шумдануу эмес. Ар бир айткан сөзүмдү, жасаган ишимди рн эки мүчөмдөн, алтымыш тамырымдан, мээмдин эки миң бөлүкчөсүнөн сыгып чыгарам. Аным ташка тамга баскайт дай так болсун дейм. Сиз дагы ошентесизби, олуям? Болбосо, баятан бери шумданып, эки жакка секирип, жерди сабап, дем салып жаттыңызбы?

Кылжыр (ачуулуу). Тек патчагар! Кудайта күнөкөр болосуң!

Ш а б о т о (ыңгайсыз күлүп). Бул жетимчеде эс бар. (Кудайбергенге). Кана, эми этти туурап жибересинби?

Кудайберген. Туурабагандачы! Жалаңкычтай туурайт эмесминби.

К ы л ж ы р. Жалаңкычтай дейби?.. (Кудайбергенди жактырбай тиктейт. Анан толорсукту чүкөсү менен омуруп ыргытат). Карма, толорсугун же!..

Кудайберген (илип алып). Жебегендечи! Аталуу бала кулак жейт. Атасы жок жетимдер, жерде жаткан туяк жейт. Толорсук жакшы эмеспи, каргыш өтпөйт. Чүкөсү оң экен. (Койнуна салып)., Ушуну менен жүз чүкө болду. Оңолорума жакшы деп, оң чүкөлөрдү чогултуп жүрөм. Ыракмат! Мага тилегениңиз өзүңүзгө тийсин. Пейлиңизден табыңыз, олуям!..

Борукчу (калп күлүп). Көңүлүңүзгө албаңыз, олуям. Бул бала өөдүксөөдүк сүйлөй берет.

Кылжыр (Кудайбергенди жактырбай карап). Этти жалаңкычтай туураса бизди кошо туурап коюп жүрбөсүн, бай. Бул баланы эшикке чыга тур десеңчи? Биз өзүбүз эле туурап, тынчыраак жейли.

Борукчу (Кудайбергенге). Барчы кагылакын? Эшикке чыга турчу? Коноктор кеткенден кийин кел...

Кудайберген. Мейли... (Эт салынган табакты көтөрүп ордунан турат).

Борукчу. Ал эмнең? Коюп кой, бала?!

Кудайберген. Жалаңкыч куру кетпейт. Андан калса жалаңкыч жалгыз эмес (жөнөй берет).

Б о р у к ч у (Кудайбергендин этегинен тартып). Коюп кой, табакты, жубарымбек!

Кудайберген (сыртка). Жалаңкычтар, келгиле!? (Сырттан Сейит чуркап кирип келет. Кудайберген колундагы табакты кармата койгондо ал кайра чыгып

кетет. Борукучу Сейитке умтулганда Кудайберген бошонуп, экөө сыртка качышат. Шабото бырс күлөт).

Борукучу (ачуулуу). Эмнеге күлөсүң, шалтурук! Кармабайсыңбы?!

Шабото (кебелбей). Акырын байке, шерменде болосуң...

К ы л ж ы р (кызандап). Бул эмне деген маскаралык?!

Ш а б о т о. Ачууланбаңыз, олуям? Бул жетим айылга таанымал. Биздин Көкүмбай болуштун жакын тууганы болот. Мындан жаман иштерди жасаганда дагы тийгизбей койгон. Бул үчүн ачуу көрсөтпөйлүк...

К ы л ж ы р. Чийдин түбүн үңкүр кылып казып алган ушулбу?

Ш а б о т о. Ошол бала ушул... Сөзүндө эми бар дешет...

К ы л ж ы р. Иии де... Тукумда кеп бар тура...

Борукучу (күнөөлүдөй карбаластап). Айып этпеңиз, олуям? Кайра казан астырып жиберейин?

К ы л ж ы р. Жок, Мына бу буйруганды жеп, аттанамын. Калганын эртең... эртең сүйлөшөбүз. (Алар устуканын мүлжүп, сүйлөшкөн болуп отурушканда сахна күңүрттөйт. Жарык авансценада турушкан Сейит менен Кудайбергенге түшөт. Сейит жиликти мүлжүп жатып кыткылыктайт) .x

Кудайберген. Сен эмне күлөсүң?

С е й и т. Билбейм... Бирок, иттей күлкүлүү болду ээ? «Жалаңкыч жалгыз эмес» деп сен мага табакты кармата салганда Борукучу мага жетем деп, арча салынган табакка чалынып, хихихи... Сенни сөзүң иттей күлкүлүү болду, хихихи...

Кудайберген. Болду. Жөн же!.. Күлкүлүү эч нерсе жок. Биз бирөөнү күлдүрөлү деп жүрөбүзбү? Түшүнчү!? Арнамысты сакташ үчүн, адамдай жашаш үчүн, акыйкатчындык үчүн, анан да кара жанды багыш үчүн аракет кылып жүрөбүз, ыраспы?

С е й и т. И, ооба...

Кудайберген. Анда эмнебиз күлкүлүү? Арыжок киши күлкүчү болот. Күлбөй жүр. Өзүңдү өзүң маскара лаба! Ак ниетиң менен жасаган ишиңе өзүң күлсөң оозумурдуң кыйшайып калат, билдиңби?

Сейит (алаңдап). И, ооба, макул... Күлбөйм.

Кудайберген (ойлуу). Анык тамашаны эми баштайм.

Сейит. Эмне?..

Кудайберген. Борукучу азыр олуясын узатканы сыртка чыгат. Анан,.. Сен алыс кетпей, үйдүн сыртынан тыңшап тур!

С е й и т. Эмнени?..

Кудайберген. Аны шашпай түшүнөсүн...

Ушул учурда Кылжыр коштошуп сыртка чыгат. Жарык үйдүн ичине түшөт. Кылжырдын артынан Шабото, Борукучу кошо кетишет. Төшөктө жаткан Жибек жалгыз калат. Кудайберген шып кирип барып, эртең менен мүрзөдө сүйлөгөндөй үн менен сүйлөйт).

Эже, эртең менен мүрзөдө сизге көрүнгөн мен болчумун. Коркпой эле коюңуз, ал арбак эмес. Угуп атасызбы? Көзүңүздү ачсаңыз, мына мен болчумун. Тааныдыңызбы? (Жибек жаткан калыбынан кыймылдабайт. Кудайберген койнунан тизмедей кылып бышык кайышкатишип алган жүз чүкөнү сууруп чыгат да, колуна орой кармап, жуурканды сыйрып жиберип, кыймылсыз жаткан аялды жамбашка тартып жиберет).

Ж и б е к (селт эте башын көтөрүп, экилене кыйкырат). Айий! Сен кимсиң, чечек?!

Кудайберген. Куучуң болом. Тур өйдө! Эмне экиленесиң? (Экинчи жолу тартып жиберет).

Ж и б е к (экилене кайра кыйкырып, тура калууга аракет кылат да, кайра эси оогондой төшөккө кулайт). Өлдүүм!..

Кудайберген. Өлүмдөн калдың, тур өйдө! (Чүкө менен удааудуу тартып жиберет). Эшикке сүйрөп чыгам, тур өйдө!

Жибек (төшөктөн башын көтөрүп). Өлүгүндү көрөйүн бейит, атандын акысы барбы, менде?!

Кудайберген. Өлүгүмдү сага көрсөтпөйм. Уулунду ала жат дейсиң да, мен көрүнө койсом, жан талашыл качасың. Ал аз келгенсип, эртеден бери экиленип, сүйлөбөй, элдин баарын дүрбөтөсүң. Анткорлонбой тур өйдө! Болбосо азыр эшикке сүйрөп чыгып, мүрзөнүн жанындагы окуяны элге кыйкырам. (Бутунан кармап сүйрөй турган болот).

Ж и б е к (анткорлоно). Ай, ай, чечек! Жеңесине кантип ушундай одоно мамиле жасасын. (Ойкуштана, куру күлүп). Сен эми өйдөтөмөндү түшүнүп калган жигитсиң да...

Кудайберген. Ойкуштабай тур өйдө! (Чүкөбаштык менен дагы тартып жиберет). «Ала жат балам» деп анткорлонгонунду танасыңбы?

Жибек (жуурканга жашына тыбырап). Жок, садагаң кетейин! Танбайм, болду?.. (Ушул учурда Борукучу кирип келип көргөн көзүнө ишенбей, аңырайып карап калат. Кудайберген чүкө баштыгы менен сабап кирет, аял ордуна туруп, үйдүн ичин тегерене качат).

Кудайберген. Жүз койдун оң чүкөсү, жиншайтанды кууп чык! Мени кылбай убара, жиншайтанды кубала? Чык! Чык!

Жибек (жалынып). Болду, кагылайын, болду?!

Кудайберген. Сүйлөдүңбү?

Ж и б е к. Сүйлөдүм...

Кудайберген (Борукчуну тикирейе карап). О ыштансызым, күнөө сенде экен. Үч күндөн бери аялыңды арбактар сыртка чыккан маалда бейитке апарыпсың. Жандуу дарт ошол жерден жугуптур. Аны жашырып, калп айтып, кудайга күнөкөр болдуң.

Б о р у к ч у. Аны кантип билдиң, чычым?

Кудайберген. Көзүң айтып турат. Мына, азыр мага ишенбей, атамдын арбагына шек келтирдиң. Ырас айтамбы бай?..

Б о р у к ч у. Жок, шүмшүгүм...

Кудайберген. Аялыңды айыктырганымды көрүп турасыңбы, бай?

Борукчу. Ал сенин колундан келген жок, моло!

Кудайберген. Эмесе угуп тур, ыштаны жок?

Б о р у к ч у. Ыштаным жайында, шүмшүгүм...

Кудайберген. Таар шымыңды чечип көрчү, бай? Шыпыра албайсың... Азыр мен аны элдин алдында шыпырам... Үч күндөн бери аялыңды ээрчитип бейитке барып жүргөнүңдү, аялың «ала жат балам» деп экиленгенин, эртеден бери элге «үйдө жатып тилден калды» деп калп айтканыңды кыйкырам. Анда да тансаң, өмүр бою аялың кыймылдабай шал болот. Өзүңдүн эки көзүңдү чеч басып жетелеткенге киши таппай каласың. Малмүлкүң талаага чачылып, өлгөндө өлүгүңдү жер албай, сөөгүң каргакузгунга... (тескери бата тарта турган болот. Борукчу чөгөлөй калып колун кармайт).

Б о р у к ч у. Ай, ай баатыр, антпе? Анткендей мен...

Кудайберген. Аялыңдын айыгышын чын элетиледиң беле, бай?

Борукчу. Тилебегендечи! Ушунун алдында менин кеткеним жакшы эмеспи, кагылайын!

Кудайберген. Анда азыр менин айтканымды аткарасыңбы же...

Б о р у к ч у. Айтып көрчү...

Кудайберген. Демек, аялыңды айыктырганыма ишенбей турупсуң да?.. (Үйдүн ичин айландыра карап). Өз убалың өзүнө... Жалынса да сөзүңдү кайра укпаймын... (кыйкырып). КараКулакШер, кайдасың?! Келчи!?

Борукчу (чөгөлөп, жалынычтуу). Айай, балам, кыйкырба? Элге мени уят кылба?..

Ж и б е к. Кыйкырба, садагам?.. Чын эле сенин колуң тийгенде эсиме келе түштүм. Азыр куландан соомун. Айтканыңды аткарабыз. Мүрзөгө барганыбызды элге айта көрбө? Жалгызымдын арбагы тынч жатсын.

Б о р у к ч у. Ошент балам. Каалаганыңды кылалы. Ырас эле колдогонун бар окшойт, байбичеме шыпаа болду. Таарынчың болсо кечир, садага болоюн?..

Кудайберген. Айтканыңар чынбы?

Экөө жарыша. Кантип калп айталы...

Кудайберген. Андай болсо, үстүмө чепкен жаап, башыма суусар тебетей кийгизип, төргө төрт бүктөп төшөк салып, үстүнө мени отургузула.

Борукчуу. Бол, кемпир, кыймылда. Сенин сакайып калганыңа жетине албай турбаймынбы! Тебетей жерге кирсин...

Кудайберген (Борукчуга). Азыр сен эшикке чыгып мына мындай деп жар айткын! О эл, уккула! Жакшылап уккула! Кемпириме жандуу дарт тийип, Кылжыр бакшыны чакырдым эле, эм түшпөдү. Азыр эле көз ачып жумганча өзүбүздүн балабыз Кудайберген куландан соо сакайтып койду. Кудайбергенди биз байкабай жүрүппүз, көрсө көзү ачык, оозунда эми бар олуя жаралган турбайбы! Мен ага ишендим. Кемпирим айыкты, калайык! Келип көргүлө?! Азыр Кудайберген менен кемпириме арнап ак боз бээ соём, батасына келгиле!?» деп кыйкыргын. Ошентип да, ак боз бээнди жетелеп келип, бата тиле. Макулсунбу, бай?..

Б о р у к ч у. Макулмун, кагылайын...

Жибек (Кудайбергендин үстүнө чепкен жаап, башына суусар тебетей кийгизип, төрдөгү төшөктү көрсөтөт). Отурагой садагасы?.. (Кудайберген төшөккө отурганда шыбырап). Биздин мүрзөгө барганыбызды элге айта көрбө?..

ҮЧҮНЧҮ КӨРҮНҮШ

Кудайберген (укпагандай, сыртка). Сейнт кайдасың?

С е й и т (кирип келип, төрдө чыкчырылып отурган курбусун көрүп, ишенбегендей). Бу сенсиңби?..

Кудайберген. Сейит!.. Керегедеги камчыны ал! Сыртта байланып турган Борукчу байдын жоргосун мингин дагы Көкүмбай абама барасың. Ал кишиге менден салам айтып, болгон окуяны төкпөйчачпай түшүндүрөсүң. Эмнени айтаарды билесиңби?

Сейит (мукактана). Ббилем го...

Кудайберген. Анан ак боз бээнин батасына чакырып жатат дегин. Түшүндүңбү, мени чакырып жатат деп айт!..

Ж и б е к (шыбырап). Менин «ала жат уулум» дегенимди айттыра көрбө?

Б о р у к ч у (карбаластап). Болуш келсе уят болобуз го... Камкашек... Я байбиче...

Кудайберген (Сейитке). Жөнө! Тез кел! (Сейит арты менен жылып чыгып кетет. Кудайберген оң жагын аяр сылап). О, келдиңби, КараКулакШерим! Баардыгы ойдогудай болду. Жийде байбичени жеңил айыктырдың. Борукчу бай сенин касиетинди эми сезип, жолубузга Ак боз бээни чалганы турат... Жок, жок, кутманым, сен бар үчүн менин оозумда эмим бар. (Жанын аяр сылап кадыр эсе кеңешет. Борукчу менен Жибек ооздорун ачып аңырайып карап турушат).

* Жибек (күйөөсүнө шыбырап). Ким менен сүйлөшүп жатат?

Борукчу (шыбырап). Акылынан адашса керек...

Кудайберген. Борукчу бай. Келме келтир!.. И ошент... Мына ушул ниетинде тур. Көнүлүңдү бузба, айыбын тартасың... Жакшы, жакшы... Үйгө ырыскы толду. Ушул оюңдан жазба Бар эми эшикке чыгып элге жар айта бер. (Борукчу сыртка кетет. Сахна күнүрттөйт. Калың жылкынын дүбүртү угулуп, алыстан жележорто келаткан КараКулакШердин элеси көрүнөт. Көшөгө жабылат. Борукчунун элге жар айтканы угулуп турат).

К ө ш ө г ө

ТҮШҮНҮКТӨР

Түгөлбай СЫДЫКБЕКОВ. Эл жазуучусу. «Жазуучулар арасында», «Борбаш куудулдун үйүндө», «Куйручуктун Шабдан баатырга жолукканы», «Караңгыдагы шам же Куйручуктун кудайдан казан сураганы», «Жолунар шыдыр болсун!», «Малай ажы менен маек», «Байга жаналгыч көрүнгөндө» деген аңгеме, баяндарды жазган. («Күлкү жана

өмүр» китебинен). Китебинде жалпы гана бир тема болгондуктан, аталган темалар түзүүчү тарабынан коюлду.

Шүкүрбек БЕИШЕНАЛИЕВ. Эл жазуучусу. «Кудайберген», Куйручук менен Түкбаш» деген макала, баянды жазган. («Кыргыз маданияты» гезитинен).

Буудайбек САБЫР уулу, жазуучу. «Куйручуктун аңгемеси», «Турпандан келатканда», «Куйручуктун ар кыл жоруктарынан» деген баяндарды жазган. (Гезитжурналдардан, ;Эл куудулдары» деген китебинен). Бишкек шаарында жашайт.

Шакин ЭСЕНКУЛОВ, жазуучу. «Куйручуктун белеги» деген аңгемени, «Жалаңкыч жалгыз эмес» деген пьесаны жазган. (Жазуучунун өздүк архивинен). Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашайт.

Эркалы ӨСКӨНАЛЫ уулу, жазуучу. Ушул китептин жаратманы. «КетменТөбөгө сапар», «Алтын баш жөнүндө баян», «Райымбектин ашында», «Үч жолу тозокко түшөсүң», «Канаатты ыза кылганы», «Өкүрүтүмдү бер», «Куйручуктун карышкыр чаап алганы», «Бу кунаажын сойкулуктан жадабайт», «Алты жыл бутум баспады», «Түтүк түгөткөн сүт, Түтүн чыккан мүрзө», «Кожомкул менен Бөлтүрүк», «Мерген болбой куруп кал!», «Туура бийде тууган жок», «Маскөөдөн да алыс, кайра келбейм» деген баяндарды жазган. Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашайт.

Аманжан АЖЫШАЙ уулу. «Көнөчөктөгү каймак», «СарыБулуцга барганда деген баяндарды жазган. Жумгал районундагы Өрнөк айылында жашайт. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Абдыхалил МОЛДАЛЫ уулу. «Эл аралагын», «Калык ырчыга бээ бердиргени», «Чүйгө конокко барганда», «Айтылып калчу иш болду», «Куйручук менен Касымалы», «Жанакенин сөзү», «Деректирдин таң калганы», «Сен айнысаң, мен да айныдым», «Куйручуктун аялзаты тууралуу айткандары» деген баяндарды жазып берген. Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашайт. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Бексултан АРЫКОВ. «Жети ышкын», «Карчыга менен чучуктун окуясы», «Өлгөн адам тирилгенде», «Чойбек болушка сын бергени», «Куйручук менен сот», «Болдомочуларды сындаганы», «Дукөнчүдөн карыз кездеме алганы», «Эй, бул Куйручук» деген баяндарды жазып берген. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Бейманжан ИСАК уулу. «Үч ачка», «Жыгылып да байге алган» деген баяндарды айтып берген. «Ала жат балам», «Калтар тебетей», «Калый байды коркутканы», «Турусбек манапты сабаганы», «Кутурган адамды айыктыруу», «Куйручук тилеген бала», «Найманбай ырчы менен беттешүү» деген баяндарды жазып берген. Жумгал районундагы Куйручук айылында жашайт. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Отунчу НОГОЙБАЙ уулу. «Куйручуктун кулактыктан кутулушу», «Куйручукка адамдардын бересе болушу» деген баяндарды жазып берген. Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашап, көзү өттү. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Кедейкан СУЛТАНОВ. «Шабдан менен макулдашуу», «Куйручуктун баласымын» деген баяндарды жазып берген. Жумгал районундагы Кайырма айылында жашайт. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Токтосун БЕЙШЕНАЛЫ уулу. «Усубалы мергенчинин айтканы», «Олда, Жумаш ай!» деген баяндарды жазып берген. Жумгал районундагы Кызарт айылында жашайт. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Сейит АРЗЫМАТОВ. «Үч эрдик» баянын жазып берген. Жумгал районундагы Кайырма айылында жашайт. Адабиятташтырылып кайра жазылды.

Абдыкожо ЖАРБАНАЛЫ уулу. «Куйручукту сөөгө албай...» баянын жазып берген. Жумгал районундагы Куйручук айылында жашайт.

Кадырбек ЭГЕМБЕРДИ уулу. «Жылгыс кылып тушадым», «Өлгөн сен эмес тирүү мага отун жок», «Бычактары жалаңдаган коноктор», «Соодагер сартты коркутканы», «Касымалы бийди чокуга чапканы» деген баяндарды айтып берген. Жумгал районундагы Арал айылында жашайт.

Нуралы ЖЕКШЕНКУЛ уулу. «Айтканы жазем кетпегеи» баянын жазып берген. Жумгал районундагы Кайырма айылында жашайт. Кайра жазылды.

Сабырбек КУЛМАНБЕТОВ. «Керемет жөнүндө кеи», «Жазуучуларга сын бергени» баяндарын айтып берген. Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашап, көзү өттү.

Кампа ЖАПАРКУЛОВ. «Анжыянга сапар», «Кызыл өгүз, көк соко» баяндарын жазып берген. Жумгал районундагы ТашДөбө айылында жашайт. Баяндар адабиятташтырылып, кайра жазылды.

Манапбай КЕРИМБАЕВ. «Батаны Куйручуктан сурагыла», «Байзак баатырга токол алпергендс», «Ушуну айта баргын» деген

баяндарды жазган. («Кыргыз маданияты гезитинен»), Бишкёк шаарында жашайт.

Багымбүбү СУЛАЙМАНОВА «Уулун уста болот» деген баянды айтып берген. Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашайт.

Кудайберген КАРЫМБАЕВ. «Кочкорго ашка барганда», «Сөз жөнүндө сөз», «Куйручуктун конокторду тамашалаганы», «Атанды кармап өлтүрөм», «Куйручукка Шаршендин келгени» деген баяндарды жазган. Ардагер мугалим, эки китептин автору. Жумгал районундагы Чаек кыштагында жашап, көзү өткөн. (Баяндар анын өздүк архивинен алынды).

Касымалы БЕКТЕНОВ. «Жуушаң менен боорго саям». «Куйручук» (1966) деген китептен. Көзү өткөн.

Жапар КЕНЧИЕВ. «Ак тандайлар арасында», «Токтобүбү токол, томпой ооз жигит», «Кошоктун пайдасы», «Метрейдин сөзү», «Керээз» деген баяндарды жазып берген. Бишкек шаарында жашайт.

Абдысалам ОБОЗКАНОВ. Кыргыз улуттук ИАсынын ага илимий кызматкери. «Куйручук атка конгону», «Токмоктогу күндөр», «Көбөгөндун такыбалары», «Зоболонун көтөрүлүшү», «Күн качан ачылат», «Башын сатып алгам», «Манасым барда кайда болсо коном», «Жалаа», «Супатайдын тоюнда», «Чоң манаптарга сын бергени», «Таласка барганда», «Эки мин сом», «Мыпардын ашында», Куйручуктун опузасы» деген баяндарды жазган. Булардан сырткары ИАнын фондусундагы Абдыкалык Чоробаев жазып тапшырган («Кош Куйручук!» «Куйручук өлгөндөгү келининин кошогу», «Бакачы катындын кошогу») материалдарды китепке сунуш кылган. Бишкек шаарында жашайт.

Кубат ОСМОНБЕТОВ. «Куйручуктун чон өнөрпоздорго сын бергени» деген баянды жазган. («Кыргыз маданияты» гезитинен). Бишкек шаарында жашайт.

Каныбек АЖЫМҮДҮНОВ. Куйручуктун «Эл үркүн» аттуу ыр баянын Куйручуктун өз уулу Мукаддас жазып алган. Бишкек шаарында жашайт.

Алтымыш АШЫРАКМАНОВ, «Жаңайлак Кыдыр», «Ыйык бала» деген баяндарды жазып берген, Бишкек шаарында жашайт.

Жолочу САДЫБАКАСОВ. «Беш каманга жолукканда» деген баянды жазып берген. Жумгал районундагы ЧоңДөбө айылында жашайт.

МАЗМУНУ

КИТЕП ЖӨНҮНДӨ СӨЗ.....	3
КУЙРУЧУК АТКА КОНГОНУ	5
ЖАЗУУЧУЛАР АРАСЫНДА	5
КУДАЙ БЕРГЕН	10
КУЙРУЧУКТУН БАЛА ЧАГЫ	13
КӨНӨЧӨКТӨГҮ КАЙМАК.....	16
АЛА ЖАТ, БАЛАМ	16
ЖЫЛГЫС КЫЛЫП ТУШАДЫМ.....	17
БЫЧАКТАРЫ ЖАЛАҢДАГАН КОНОКТОР	17
ЭЛ АРАЛАГЫН	18
ЖЫҢАЙЛАК КЫДЫР.....	19
КУЙРУЧУК ЖИГИТ КЕЗИНДЕ.....	20
КӨБӨГӨНДҮН ТАКЫБАЛАРЫ	21
ӨЛГӨН СЕН ЭМЕС, ТИРҮҮ МАГА ОТУН ЖОК	22
КАЛЫЙ БАЙДЫ КОРКУТКАНЫ.....	23
АЙТЫЛЫП КАЛЧУ ИШ БОЛДУ	24
КАСЫМАЛЫ БИЙДИ ЧОКУГА ЧАПКАНЫ	25
ТУРУСБЕК МАНАПТЫ САБАГАНЫ.....	26
СООДАГЕР САРТТЫ КОРКУТКАНЫ	27
ШАБДАН МЕНЕН МАКУЛДАШУУ	27
ЗОБОЛОНУН КӨТӨРҮЛҮШҮ	29
КАЛТАР ТЕБЕТЕЙ.....	31
ЖУУШАҢ МЕНЕН БООРГО САЙЧУМУН!	32
КҮН КАЧАН АЧЫЛАТ.....	33
БАШЫН САТЫП АЛГАМ	34
КЕТМЕНТӨБӨГӨ САПАР	35
РАЙЫМБЕКТИН АШЫНДА.....	37
АК ТАҢДАЙЛАР АРАСЫНДА	40
НАЙМАНБАЙ ЫРЧЫ МЕНЕН БЕТТЕШҮҮ	44
КУЙРУЧУК МЕНЕН КАЛМЫРЗА ЫРЧЫ	49
БОРБАШ КУУДУЛДУН ҮЙҮНДӨ	51
КУЙРУЧУК МЕНЕН КАСЫМАЛЫ	54
КУЙРУЧУКТУН ШАБДАН БААТЫРГА ЖОЛУККАНЫ	55
ЧҮЙГӨ КОНОККО БАРГАНДА	59
БАЙЗАК БААТЫРГА ТОКОЛ АЛПЕРГЕНДЕ.....	60
ЭЙ, БУ КУЙРУЧУК!.....	62
МЕН СЕНИ МИНИП БАРДЫМ	64
ЖАЛАА	65
МАНАСЫМ БАРДА КАЙДА БОЛСО КОНОМ	65
СУПАТАЙДЫН ТОЮНДА.....	67
ЖЫГЫЛЫП ДА БАЙГЕ АЛГАН	67
АНЖЫЯНГА САПАР	68
ӨЛГӨН АДАМ ТИРИЛГЕНДЕ	69
ЖЕТИ ЫШКЫН	71
КАРЧЫГА МЕНЕН ЧУЧУКТУН ОКУЯСЫ	72
КАНААТТЫ ЫЗА КЫЛГАНЫ.....	73
ЧОЙБЕК БОЛУШКА СЫН БЕРГЕНИ.....	74
КУЙРУЧУКТУН МАНАПТАРГА СЫН БЕРГЕНИ	75
ТАЛАСКА БАРГАНДА	75
«БЕШ КАМАНГА» ЖОЛУККАНДА.....	76
ТУУРА БИИДЕ ТУУГАН ЖОК	78
ЭКИ МИҢ СОМ	78
СЕН АЙНЫСАҢ, МЕН ДА АЙНЫДЫМ	79
БУ КУНААЖЫН СОЙКУЛУКТАН ЖАДАБАЙТ	80
КУТУРГАН КИШИНИ АЙЫКТЫРУУ	80
БАТАНЫ КУЙРУЧУКТАН СУРАГЫЛА!	81
КУЙРУЧУКТУН АҢГЕМЕСИ	82
КОШОКТУН ПАЙДАСЫ	84
ӨКҮРҮГҮМДҮ БЕР!	85
МЫПАРДЫН АШЫНДА	86
МАЛАЙ АЖЫ МЕНЕН МАЕК.....	87
БАЙГА ЖАНАЛГЫЧ КӨРҮНГӨНДӨ	90

КУЙРУЧУКТУН АР КЫЛ ЖОРУКТАРЫ	93
КУЙРУЧУК МЕНЕН ТҮКБАШ	95
КАРАҢГЫДАГЫ ШАМ, ЖЕ КУЙРУЧУКТУН КУДАЙДАН КАЗАН СУРАГАНЫ	96
ТУРПАНДАН КЕЛАТКАНДА	97
КЫЗЫЛ ӨГҮЗ, КӨК СОКО	99
КАЛЫК ЫРЧЫГА БЭЭ БЕРДИРГЕНИ	99
УШУНУ АЙТА БАРГЫН!	100
КОЧКОРГО АШКА БАРГАНДА	100
ЖОЛУҢАР ШЫДЫР БОЛСУН!	105
КУЙРУЧУКТУН КУЛАКТЫКТАН КУТУЛУШУ	106
КУЙРУЧУККА АДАМДАРДЫН БЕРЕСЕ БОЛУШУ	107
ҮЧ АЧКА	108
КОЖОМКУЛ МЕНЕН БӨЛТҮРҮК, ЖЕ КУЙРУЧУКТУН КАЛЫСТЫГЫ	108
СӨЗ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ	110
КУЙРУЧУКТУН КАРЫШКЫР ЧААП АЛГАНЫ	111
ЖАНАКЕНИН СӨЗҮ	112
ДЕРЕКТИРДИН ТАҢ КАЛГАНЫ	113
КУЙРУЧУК МЕНЕН СОТ	114
КУЙРУЧУКТУН КОНОКТОРДУ ТАМАШАЛАГАНЫ	114
МЕРГЕН БОЛБОЙ КУРУП КАЛ!	115
ҮЧ ЖОЛУ ТОЗОККО ТҮШӨСҮҢ	115
УСУБАЛЫ МЕРГЕНЧИНИН АЙТКАНЫ	116
ОЛДА, ЖУМАШ АЙ!	117
САРЫБУЛУҢГА БАРГАНДА	117
МЕТРЕЙДИН СӨЗҮ	118
БОЛДОМОЧУЛАРДЫ СЫНДАГАНЫ	119
ДҮКӨНЧҮДӨН КАРЫЗ КЕЗДЕМЕ АЛГАНЫ	120
КУЙРУЧУКТУ СӨГӨ АЛБАЙ	120
КУЙРУЧУКТУН БАЛАСЫМЫН	121
КУЙРУЧУК ТИЛЕГЕН БАЛА	122
УУЛУҢ УСТА БОЛОТ	122
АЙТКАНЫ ЖАЗЕЛ КЕТПЕГЕН	123
АТАҢДЫ КАРГАП ӨЛТҮРӨМ	124
ҮЧ ЭРДИК	125
КУЙРУЧУККА ШАРШЕНДИН КЕЛГЕНИ	128
КУЙРУЧУКТУН ЖАЗУУЧУЛАРГА СЫН БЕРГЕНИ	129
БЫЙЫК БАЛА	131
КЕРЕМЕТ ЖӨНҮНДӨ КЕП	131
АЛТЫН БАШ ЖӨНҮНДӨ БАЯН	132
КУЙРУЧУКТУН АЯЛЗАТЫ ТУУРАЛУ АЙТКАНДАРЫ	135
АЛТЫН СОГОНЧОК, ЖЕЗ ШЫРГЫЙ	135
АРКАР ЭМЧЕК, АГЫЛГӨИ ТАРАЗ	135
АК КӨРПӨ ЖАЙЫЛ	135
АК ЖООЛУК ДЕЛБИР	135
ЖАЙЫЛ ДАСТОРКОН	136
ЖАБЫЛУУ КАРА ИНГЕН	136
БАШ КОЙКОҢ	136
ДҮНҮЙӨКӨЙ ТОТУ	136
ДҮР КАБАК ЧАБДАР	136
АЙ ЧЫРАЙЛУУ, АЧА ТИЛ	136
ЭЧКИ САН ТЫТАК	136
СУУ МУРУН СӨПӨК	136
МАСКӨӨДӨН ДА АЛЫС, КАИРА КЕЛБЕЙМ	136
КЕРЭЭЗ	137
АР КЫЛ БАЯНДАР	137
КОЮКУЙРУЧУК!	139
КУЙРУЧУК ӨЛГӨНДӨГҮ КЕЛИНИННІН КОШОГУ	140
БАКАЧЫ КАТЫНДЫН КОШОГУ	141
«ЖАЛАҢКЫЧ ЖАЛГЫЗ ЭМЕС»	143
БИРИНЧИ КӨРҮНҮШ	143
ЭКИНЧИ КӨРҮНҮШ	146
ҮЧҮНЧҮ КӨРҮНҮШ	152
ТҮШҮНҮКТӨР	152

Адабий көркөм басылыш

ЭЙ, БУ КУЙРУЧУК!

Аңгеме, баяндар

Элден жыйнаган

Эркалы Өскөналы уулу

Редактору К. Жидеева

Басманын редактору А. Макешов

Сүрөт редактору З. Мидинова

Тех. редактору М. Курбанбаева

Корректору Р. Сакелова